

გიორგი სოსიაშვილი
Giorgi Sosiashvili

დიცის წარწერები
DITSI INSCRIPTIONS

თბილისი Tbilisi
2017

ნაშრომში შესწავლილია სოფელ დიცის დეთისმშობლის სახელობის ტაძრის კედლებზე ავტორის მიერ აღმოჩენილი ასომთავრული წარწერები. მათში თავმოყრილია ბევრი საინტერესო ინფორმაცია შიდა ქართლის, საქართველოს ამ უძველესი კუთხის შესახებ. IX-X საუკუნეებით დათარიღებული წარწერები პირველად ქვეყნდება და, ჩვენი აზრით, მეტად მნიშვნელოვანი იქნება როგორც საკითხით დაინტერესებულ მკვლევართათვის, ისე ფართო მკითხველისათვის. აქვე, ცალკე თავი ეთმობა დიცის შედარებით გვიანდელი პერიოდის (XIX-XX სს) ეპიტაფიებს.

- რედაქტორები:** *ელენე კავლელაშვილი*, ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი
იოსებ ალიმბარაშვილი, ისტორიის აკადემიური დოქტორი, ასოცირებული პროფესორი
- პონსულტანტი:** *ელდარ მამისთვალაშვილი*, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი
- ტექნიკური რედაქტორი:** *გიორგი ყაზიშვილი*

Current work studies the Asomtavruli inscriptions on Ditsi Saint Mary Virgin church discovered by the author. We can find various interesting information regarding Shida Kartli region, one of the oldest regions of Georgia. It is the first time these IX-X century inscriptions are published and we think that it will be interesting not only for the scientists, but for the wider audience, as separate part of the book is dedicated to the epitaphs of the later period (XIX-XX centuries).

- EDITORS:** *Elene Kavlelashvili*, PhD in Arts Studies
Ioseb Alimbarashvili, PhD in History, Associate Professor
- CONSULTANT:** *Eldar Mamistvalishvili*, PhD in Historical Sciences, Professor
- TECHNICAL EDITOR:** *Giorgi Kazishvili*

« » (,)

I -

(I -)

შესავალი

პატარა ღიახვის ხეობა უძველესი დროიდან იყო დასახლებული. გასულ საუკუნეში ხეობის რამდენიმე სოფელში ჩატარდა არქეოლოგიური გათხრები, მათ შორის სოფელ ფრისში (რომელიც ესაზღვრება პატარა ღიახვის ხეობას). 1959 წელს ფრისის ჩაქცეულ ყორღანში არქეოლოგებმა (ხელმძ. ბ. ტეხოვი) ადამიანთა და ცხოველთა ძეგლები, ასევე ბრინჯაოს ხანის თიხის ხუთი ჭურჭელი აღმოაჩინეს. ფრისის სამარხში აღმოჩნდა ხანჯლის პირი, რომელიც ფართოდ იყო გავრცელებული მთელს ამიერკავკასიაში. ბ. ტეხოვის განმარტებით ფრისის ყორღანი კოლექტიურ სამარხს წარმოადგენდა.¹

არქეოლოგიური გათხრები 1938-1940 წ.წ პროფ. ს. მაკალათიას ხელმძღვანელობით ჩატარდა სოფ. ტყვიავშიც, ე. წ. ხარის გორაზე. ტყვიავის ყორღანული სამარხი, რომელშიც სხვადასხვა სახის კერამიკული ნაწარმი, ლითონის ნივთები, ობსიდიანისა და კაჟის საჭრისები, ასევე საფხეკები აღმოჩნდა, ადრე ბრინჯაოს ხანას განეკუთვნება და ძვ. წ. 2500 წლით დათარიღდა.² ტერიტორიას, რომელსაც პატარა ღიახვის ხეობა მოიცავდა, შუა საუკუნეების განმავლობაში ჩვენი ქვეყნის სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. ამას განაპირობებდა პატარა ღიახვის ხეობის სტრატეგიული მდებარეობა, ხეობის დამაკავშირებელი გზები, როგორც ქვეყნის სხვა კუთხეებთან (ქსნის ხეობა, დასავლეთ საქართველო), ისე ჩრდილოეთ კავკასიასთან. ადრეფეოდალურ ხანაში იგი ორ ნაწილად იყოფოდა: მდ. პატარა ღიახვის ქვემო წელი საისტორიო წყაროებში, კერძოდ, VII საუკუნის ანონიმურ სომხურ გე-

¹

, ., 1963, . 36-37.

² ს. მაკალათია, ღიახვის ხეობა, თბ, 1971, გვ. 8-9. გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები ღიახვის ხეობის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 7.

ოგრაფიაში „ქორდითირიკოს ხევის“ სახელით იხსენიება,³ პატარა ლიახვის შუა და ზემო წელი კი „საცხუმეთის“ სახელით იყო ცნობილი. ჯ. გვასალიას განმარტებით, „საცხუმეთი“ პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირს ეწოდებოდა.⁴ ტოპონიმ „საცხუმეთს“ ჯ. გვასალია სვანურ ენას უკავშირებს. როგორც მკვლევარი განმარტავს, „ცხუმი“ სვანურად რცხილას აღნიშნავს. სვანური ფუძე „ცხუმი“ ქართული მწარმოებლებით გაფორმდა, რის შედეგადაც მივიღეთ ტოპონიმი „საცხუმეთი“.⁵ საცხუმეთის მსგავსად, ზანურ-სვანურ ენასთან პატარა ლიახვისა და ქსნის ხეობებში არაერთი ტოპონიმი დაკავშირებული. მაგ.: ლარგვისი, გერი და სხვ.⁶ შიდა ქართლში ზანურ-სვანური ტოპონიმების არსებობასთან დაკავშირებით ჯ. გვასალია მიიჩნევს, რომ „თუ უფრო ადრეული ხანიდან არა, გვიანი ბრინჯაოს ხანიდან მაინც დასავლეთ საქართველოსა და შიდა ქართლის მოსახლეობა არქეოლოგიურ კულტურათა მიხედვით, კულტურულ-ეთნიკურად მჭიდროდაა დაკავშირებული.“⁷ დასავლეთ საქართველოს მჭიდრო კავშირი შიდა ქართლთან, კერძოდ, დიდი და პატარა ლიახვის, ასევე ქსნის ხეობებთან, არა მარტო ონომასტიკური მასალით, არამედ საისტორიო წყაროებითაც დასტურდება. ადრევეოდალურ პერიოდში აფხაზთა მეფეები დიდი და პატარა ლიახვის ხეობების საშუალებით გადმოდიოდნენ აღმოსავლეთ საქართველოში და აწარმოებდნენ ბრძოლას ჰერეთის შემოსაერთებლად, ამას ადასტურებს ერედვის 906-914 წლების წარწერა. (ამაზე ვრცლად ქვემოთ ვისაუბრებთ). პატარა ლიახვის ხეობა ჩრდილო-აღმოსავლეთით ქსნის ხეობას ესაზღვრება,

³ ს. კაკაბაძე, ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები, საისტორიო მოამბე, წიგნი I, თბ., 1924, გვ. 40.

⁴ ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983, გვ. 25.

⁵ ჯ. გვასალია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 165-166.

⁶ ჯ. გვასალია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 166; გ. სოსიაშვილი, შიდა ქართლის ზოგიერთი ტოპონიმის შესახებ, გორის სასწავლო უნივერსიტეტი, არნოდლ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი, პროფესორ გენადი ბურჭულაძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, კონფერენციის მასალები, 2012, გვ. 211-216.

⁷ ჯ. გვასალია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 167.

სადაც გვიანფეოდალურ ხანაში ქსნის საერისთავო არსებობდა, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით დიდი ღიახვის ხეობას ემიჯნება. XV საუკუნიდან მოყოლებული ეს ტერიტორია ქართლის ერთ-ერთ ძლიერ სათავადოს – სამაჩაბლოს ეკუთვნოდა. XV-XVIII საუკუნეებში ქსნის ერისთავებმა კიდევ უფრო გააფართოვეს თავიანთი საფეოდალოს საზღვრები, მათი ექსპანსია მიმართული იყო შიდა ქართლის ჩრდილო-დასავლეთით, დასავლეთით და სამხრეთ-დასავლეთით. ქსნის ერისთავებმა დიდი ღიახვის ხეობის სათავეში თავიანთ მფლობელობაში მოაქციეს მადრანდვალეთი, ხოლო პატარა ღიახვის ხეობაში სავახტანგო და გვერდისძირი.⁸ 1777 წელს ქართლ-კახეთის მეფემ ერეკლე II ქსნის საერისთავო გააუქმა და პატარა ღიახვის ხეობა იულონ ბატონიშვილს უბოძა.⁹ იულონ ერეკლეს ძე პატარა ღიახვის ხეობაში არსებულ სოფელ ბელოთში დამკვიდრდა.¹⁰

⁸ ჯ. გვასალია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10. ძნელია, ტერმინ „სავახტანგოს“ ზუსტი განმარტება. ვახუშტი ბატონიშვილი „სავახტანგოს“ პატარა ღიახვის ხეობის ერთ ნაწილს უწოდებს: „უწოდებენ ვანათითურთ სავახტანგოს“. ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 362-363. აღნიშნულ ტერმინს ვხვდებით ასევე XVII საუკუნის ქართველი ისტორიკოსის – ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულებაში. მისი გადმოცემით, ქართლის მოურავის გიორგი სააკაძის ოსმალეთში გადახვეწის შემდეგ სვიმონ მეფემ ზურაბ არაგვის ერისთავს „ზოგ-ზოგი სავახტანგო სოფლები“ უბოძა. ფარსადან გორგიჯანიძე, ისტორია, ს. კაკაბაძის გამოცემა, საისტორიო მოამბე, ტ. II, თბ., 1925, გვ. 236. არ არის გამორიცხული, რომ „სავახტანგო“ პროვინციის რომელიმე მეფე ვახტანგთან იყოს დაკავშირებული. ერთ-ერთი ასეთი პროვინციის მეფე იყო ვახტანგ IV, აღექსანდრე I დიდის ვაჟი, ხოლო მეორე გიორგი VIII ძე ვახტანგი. დ. ნინიძე, პროვინციის მეფეები, თბ., 1995, გვ. 135, 161. რაც შეეხება „გვერდისძირს“, იგი მდ. პატარა ღიახვს და მდ. მეჯუდას შუა წელს შორის მდებარე ტერიტორიას აღნიშნავდა. ჯ. გვასალია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25.

⁹ მასალები საქართველოს ისტორიისათვის შეკრებილი ბატონიშვილის დავითის და მის ძმებისა, 1744-1844 წ.წ. ტფ., 1906, გვ. 15.

¹⁰ იოანე ქართველიშვილი, მემუარები, ავთ. იოსელიანის გამოკვლევით, რედაქციითა და შენიშვნებით, თბ., 1955, გვ. 81.

როგორც აღვნიშნეთ, პატარა ლიახვის მარჯვენა ნაპირს საცხუმეთი ეწოდებოდა, ხოლო პატარა ლიახვსა და მეჯუდას შუა წელს შორის მდებარე ტერიტორია კი გვერდისძირის სახელით იყო ცნობილი.

X საუკუნეში პოლიტიკურ ასპარეზზე ქართლის დიდაზნაურებს შორის ყანჩაელთა გვარი დაწინაურდა. მეჯუდის ხეობაში სოფელ ბიეთის ტაძრის საამშენებლო წარწერაში იხსენიება ერისთავთ-ერისთავი იოანე ძე ბაკურ ყანჩაელისა. არ არის გამორიცხული, რომ ყანჩაელთა საფეოდალოს გაელენა პატარა ლიახვის ხეობის გარკვეულ ნაწილზეც ვრცელდებოდა. X საუკუნის დასაწყისში ქართლის ფეოდალურ საგვარეულოთა შორის განსაკუთრებით დაწინაურდნენ ტბელები. მათი სახლის წარმომადგენელი, ივანე, აფხაზთა მეფეების მოკავშირე გახდა და მათგან სამართავად ქართლი გადაეცა. ის ქართლის „უფლად“ იწოდებოდა, ამას ადასტურებს ერედვის წმინდა გიორგი ტაძრის წარწერა. ტბელთა ფეოდალურ გვართან X საუკუნის განმავლობაში დიდი და პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებში არაერთი ტაძრის აგებაა დაკავშირებული. ძეგლებზე მიკვლეული ლაპიდარული წარწერები IX-X საუკუნეების შიდა ქართლის, და, ზოგადად, ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების შესახებ უაღრესად მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს, რაც არაერთი მეცნიერის კვლევის საგანი გახდა. პატარა ლიახვის ხეობის სოფლების ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის მიზნით ჩვენს ისტორიოგრაფიაში არაერთი ნაშრომი შექმნილი, ამ მხრივ, განსაკუთრებით აღსანიშნავია ს. მაკალათიას და ი. მეგრელიძის ღვაწლი, რომლებმაც დიდი და პატარა ლიახვის ხეობის სოფლების ისტორიის, აქ არსებული მატერიალური კულტურის ძეგლების შესწავლას არაერთი წელი შეაღწიეს.¹¹

¹¹ ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971; ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. I, თბ., 1984; ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. II, თბ., 1997; ი. მეგრელიძე, სტალინისა და ზემონიქოზის სიძველეები, სტალინის სახელმწ. პედ. ინსტიტუტის შრომები, ტ. I, თბ., 1952, გვ. 245-313; ი. მეგრელიძე, მდინარე დიდი ლიახვის მარცხენა ნაპირის სიძველეები და მათი წარწერები, თბ. ა. ს. პუშკინის

პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიით ჯერ კიდევ სტუდენტობის პერიოდში დაინტერესდით. ხეობაში შემავალი სოფლების შესახებ ჩვენ მიერ მოძიებული მასალები სხვადასხვა გამოცემებში იბეჭდებოდა. გამოქვეყნდა ცალკე წიგნების სახითაც.¹² პატარა ლიახვის ხეობის სოფლების შესწავლის დროს განსაკუთრებული ყურადღება მიიპყრო სოფელმა დიცმა, მის შესახებ წლების განმავლობაში ვაგროვებდით დოკუმენტურ მასალებს, დიცის ისტორია საბოლოოდ მონოგრაფიის სახით გამოვეცით.¹³ თუმცა, უკანასკნელ პერიოდში ჩვენ მიერ დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის კედლებზე მიკვლეულმა ასომთავრულმა წარწერებმა გადაგვაწყვეტინა, რომ ამ თემის ირგვლივ კვლევა გაგვეგრძელებინა. ძველი წარწერების აღმოჩენამ არა მარტო სოფელ დიცის ისტორია შეცვალა, არამედ ახალი ფურცლებით გაამდიდრა პატარა ლიახვის ხეობის და, ზოგადად, შიდა ქართლის, ჩვენი ქვეყნის ამ უძველესი კუთხის ადრეფეოდალური პერიოდის ისტორია. დიცის წარწერებს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას სძენს ის ფაქტი, რომ დიდი და პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებში არსებულ სიძველეებსა და ძველ ქართულ წარწერებზე (მაგ.: ერედვის, ტბეთის და სხვ.) ქართველ მეცნიერებს ხელი აღარ მიუწვდებათ. ქართული კულტურის ბევრი უნიკალური ძეგლი, ჩვენი ისტორიის ცოცხალი მოწმე და მატრიანე საოკუპაციო ხაზის მიღმა მოექცა. სოფელი დიცი ე.წ. გამყოფ ხაზს ემიჯნება. აღნიშნულ სოფელში ასომთავრული წარწერების აღმოჩენა, ვფიქრობთ, მრავლის მეტყველია, რაც ნათლად გვიდასტურებს უძველეს დროში პატარა ლიახვის ხეობის ამ არეალში ქართველთა ცხოვრების უწყვე-

სახ. თბილისის სახ. პედ. ინსტიტუტის შრომები, ტ. IX, თბ., 1957, გვ. 81-92; ი. მეგრელიძე, ლიახვის ხეობის წარწერები და სხვა სიძველეები, მაცნე (ისტორიის სერია), №4, თბ., 1971.

¹² გ. სოსიაშვილი, ვანათის ისტორიიდან, თბ., 2005; გ. სოსიაშვილი, პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, (სოფელი ქორდი), თბ., 2007; გ. სოსიაშვილი, ნარკვევები პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიიდან, თბ., 2011.

¹³ გ. სოსიაშვილი, დიცის ისტორია, თბ., 2010.

ტობას, მათ რელიგიურ-კულტურულ საქმიანობას. წარწერებზე მუშაობისას დახმარება გაავიწიეს: ისტორიის მაგისტრმა ნ. ხარშილაძემ, ისტორიის აკადემიურმა დოქტორმა თ. გოგოლაძემ, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ასოცირებულიმა პროფესორმა იოსებ ალიმბარაშვილმა, რისთვისაც მათ გულწრფელ მადლობას ვუხდით. განსაკუთრებული მადლიერებით გვინდა მოვიხსენიოთ დეაწლმოსილი მეცნიერი, შალვა ამირანაშვილის სახელობის საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი, ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი ელენე კაველაშვილი, რომელმაც წარწერების ამოკითხვის დროს, ასევე ტექსტების პალეოგრაფიული აღწერისას ბევრი საინტერესო რჩევა მოგვცა. წიგნის რუსულენოვანი თარგმანი მოამზადა გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის თანამშრომელმა ვიქტორ ქარქაშაძემ, ხოლო ინგლისურენოვანი თარგმანი – ზურაბ ზურაბაშვილმა, რისთვისაც მათ მადლობას ვუხდით.

დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი შეუსწავლელია. არ არის გამორიცხული, რომ ასეთივე წარწერები კიდევ აღმოჩნდეს, რაც ამ უძველესი კუთხის ისტორიას ბევრ საინტერესო ფურცელს შემატებს. აქვე, გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენ არ გვაქვს ასომთავრულ წარწერებზე მუშაობის მდიდარი გამოცდილება, ნაშრომი დაზღვეული არ არის გარკვეული უზუსტობებისაგან, ამიტომ თითოეული საქმიანი შენიშვნა გაზიარებული და გათვალისწინებული იქნება.

დიცის სიძველეები

სოფ. დიცის ტერიტორიაზე არაერთი ხუროთმოძღვრული ძეგლია შემორჩენილი. მათ შორის **გალაგნის** ფრაგმენტი (ტაბ. I. 1.) რომლის სამხრეთის კედელს სათოფურები აქვს დატანილი. გადმოცემით, დიცის გალაგანში გარკვეული პერიოდი დაუყვია გიორგი სააკაძეს, რომელსაც მეფისაგან ტფილისის, ცხინვალის და დვალეთის მოურავობა ჰქონდა ჩაბარებული. დიცის გალაგანს განსაკუთრებული დატვირთვა ჰქონდა ქართლში „ლეკიანობის“ გავრცელების შემდეგ, როგორც ჩანს, ლეკთა შემოსევების დროს აქ სოფელი თავს აფარებდა. ერეკლე II ბრძანების მიხედვით, დიცი, პატარა ღიახვის ხეობის რამდენიმე სოფელთან ერთად, ლეკთა წინააღმდეგ შექმნილ ერთ-ერთ სამდევროში შედიოდა.¹⁴ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ დიცის გალაგანი კოლმეურნეობის ბეგლად იყო გამოყენებული. ზეპირი გადმოცემების გარდა, დიცის გალაგნის შესახებ რაიმე ცნობები ნარატიულ, ან დოკუმენტურ წყაროებში არ გვხვდება. სოფლის მკვიდრთა მიერ მოწოდებული ინფორმაციით, დიცის ციხე-გალაგანიდან გვირაბი გადიოდა სოფლის დასავლეთ ნაწილში არსებულ „გორეებზე“. (ტაბ. I. 2.)* ეს არის დაახლოებით 100 კვ.მ ფართობის შემადგენელი ადგილი, რომელიც დაფარულია ბუჩქნარით. XX საუკუნის 90-იან წლებში ადგილობრივი ახალგაზრდების ინიციატივით გაწმენდითი სამუშაოები დაიწყო, თუმცა, მალე შეწყდა. ტერი-

¹⁴ გ. სოსიაშვილი, დიცის ისტორია, გვ. 133-134; დ. გვრიტიშვილი, ფოლკლორი საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 297.

* ციხე-გალაგნის სამხრეთით, სოფლის ერთ-ერთ უბანში, დიცის მკვიდრის 1929 წ. დაბ. ილია სოსიაშვილის გადმოცემით, სახლის საძირკვლის ამოთხრის დროს მიწა ჩაინგრა და, სავარაუდოდ, გვირაბის ნაწილი გამოჩნდა, ეს ადგილი მშენებლებს ქვევით ამოუვსიათ. გვირაბის არსებობას სოფლის სხვა მაცხოვრებლებიც ადასტურებენ. როგორც 1972 წ. დაბ. ნარიმან სოსიაშვილმა მიაგმო: „გვირაბის გარკვეულ მონაკვეთში აქაურები ჩადიდნენ, თუმცა მერე სინათლე უქრებოდათ და ბოლომდე ვერ ახერხებდნენ გასვლას“.

ტორიის გაწმენდის დროს აღმოჩნდა მიწაში თლილი ქვებით ამოყვანილი კედლები. „გორეების“ მთელი ფართობი ნანგრევებით არის მოფენილი. ადგილობრივი მოსახლეობის ინფორმაციით, XX საუკუნის I ნახევარში, როდესაც კოლმეურნეობა „გორეების“ ირგვლივ არსებულ მინდორს ამუშავებდა, დიდი რაოდენობით სამეთუნეო ნაწარმი აღმოჩნდა, მათ შორის: დოქები და ქვევრების ფრაგმენტები, რომლებიც უყურადღებობით განადგურდა. „გორეების“ მიდამოებში დღესაც გვხვდება თიხის ჭურჭლის ნაშთები. „გორეებს“ ჩრდილოეთით, დაახლ. 2-3 კმ-ის დაშორებით ფრისის ტერიტორია ესაზღვრება, აღსანიშნავია, რომ XX საუკუნის 50-ან წლებში ფრისში შუაბრინჯაოს პერიოდის ყორღანული სამარხი იქნა აღმოჩენილი და შესწავლილი. ფრისის ყორღანი კოლექტიურ სამარხს წარმოადგენდა, სადაც არქეოლოგიურ გათხრებს 1959 წელს ბ. ტეხოვი აწარმოებდა. ჩაქცეულ ყორღანში აღმოჩნდა თიხის ჭურჭელი, რომელიც ახლო ანალოგიას პოულობს საჩხერის ადრეული ბრინჯაოს ხანის კერამიკასთან.¹⁵

1938-1940 წ.წ გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძ. პროფ. ს. მაკალათია) სოფელ ტყვიავში (დიციდან 7 კმ. მოშორებით მდ. პატარა ლიახვის მარცხენა ნაპირზე) „ხარის გორის“ სახელწოდებით ცნობილი ადრეული ბრინჯაოს პერიოდის სამარხთა კომპლექსი შეისწავლა.¹⁶ არ არის გამორიცხული, რომ სოფელ დიცში არსებული „გორეები“ ასეთივე კომპლექსს წარმოადგენდა, თუმცა, არქეოლოგიური გათხრების ჩატარებამდე ამის თქმა გადაჭრით ძნელია.* სოფელ დიცში არაერთი ქრისტიანული ტაძარია შემორჩენილი, რომელთაგან აღსანიშნავია **მთავარანგელოზის** ეკლესია. (ტაბ. II. 1) იგი მცირე ზომის, ერთნავიანი ბაზილიკური ტი-

¹⁵

, ., 1963, . 36-37.

¹⁶ ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 9.

* აღსანიშნავია, რომ სოფლის ზოგიერთი მკვიდრის გადმოცემით „გორეებზე“ უწინ „ხორველით“ (ქოლერა) დაღუპული ადამიანები დაუკრძალავთ და მათი სამარხი დაავადების გავრცელების თავიდან აცილების მიზნით დულაბით ამოუესიათ. (გადმოცემა ჩაფიწერეთ 1952 წ. დაბ. ლ. მისურადისაგან).

პის ძეგლია. ნაგებია საკმაოდ დაუხვეწავი ხელით. სამშენებლო მასალად გამოყენებულია რიყის ქვა, კუთხეებში ჩატანებულია თლილი, ღვინისფერი ქვები (ასეთივე ქვებია გამოყენებული ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარზეც). აღმოსავლეთის კედლის კუთხეებში გამოყვანილია თახჩები, სადაც ჩაყოლილია თიხის ჭურჭელი. ეს ეკლესია, დიცში მცხოვრები ხანდაზმული ადამიანების გადმოცემით, ბოლშევიკთა აქტიურ მხარდამჭერებს დაუნგრევიათ. მათივე ინფორმაციით, 1924 წლის ცნობილი აჯანყების დროს, ქაქუცა ჩოლოყაშვილის მომხრეებს, დიცში, მთავარანგელოზის ტაძრის სიახლოვეს, მიწაში იარაღი ჩაუმარხავეთ. გასულ წლებში ადგილობრივი ახალგაზრდობის ინიციატივით დანგრეული ტაძარი გასუფთავდა და გამოჩნდა ბრტყელი ქვით მოპირკეთებული საკურთხეველი, აქვე იყო დაზიანებული სვეტის ფრაგმენტი. გარეგნული დათვალიერებით, მთავარანგელოზის ტაძარი IX-X საუკუნეების ნაგებობა უნდა იყოს. ტაძარი მოცულობით მცირე ზომისაა. ინტერესს იწვევს ტაძართან ნაპოვნი სვეტის ფრაგმენტი, ასევე ტაძრის სიახლოვეს არსებული დუღაბის ნაწილი, რაც, სავარაუდოდ, გადახურვისთვის იყო გამოყენებული. თუმცა, იმდენად დიდი ზომისაა, რომ ასეთი პატარა ტაძრისთვის მისი გამოყენება კითხვებს აჩენს. არ არის გამორიცხული, რომ ტაძართან სხვა ნაგებობაც იდგა. ეს ალბათ სამომავლო შესწავლის საგანი უნდა გახდეს. ტაძრის გარშემო ტერიტორია მიწით არის დაფარული და მისი კედლების დაახლ. 0.5 მ. მიწაშია მოქცეული. მიუხედავად იმისა, რომ ნაგებობა ძლიერ დაზიანებულია, ჩრდილოეთ და სამხრეთ კედლების ფრაგმენტებზე დაკვირვებით, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ეკლესია გადახურული იყო ნახევრად ცილინდრული კამარით. ძეგლის გაწმენდისას აღმოჩნდა ადამიანის ჩონჩხის ფრაგმენტები, მათ შორის ძლიერ დაზიანებული თავის ქალის ნაწილი. მიცვალებული ტაძრის შესასვლელში იყო დაკრძალული, რადგან იქვე იქნა მიკვლეული სამარხის თავსარქველი – მასიური თლილი ქვა.

მთავარანგელოზის ტაძრის გარდა, დიცში კიდევ რამდენიმე საკულტო ადგილია, მათ შორის **ლომისის ნიში**, რომელიც დიდი ლომისის სალოცავიდან უნდა იყოს გადმოტანილი. (ტაბ. II. 2.) ლომისის საკულტო ტერიტორიაზე (ჩრდილოეთ მხარეს)

შემორჩენილია სალოცავის ნანგრევები, რომელიც ამჟამად მიწითაა დაფარული. დიციის „ლომისას“ აღწერს ი. მეგრელიძე. იგი წერს: „სოფლის აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობს დიციის მთავარანგელოზის ეკლესიის ნანგრევი. მას იქით საკულტო ადგილს ლომისას უწოდებენ. იქ ნაგებობა აღარ არის, დგას დიდი კაკლის ხე“¹⁷. ლომისას ნიშთან XX საუკუნის 90-იან წლებში, წმინდა გიორგის თეთრი მარმარილოს სტელა დადგა დეკანოზმა არჩილ მინდიაშვილმა (ტაბ. III. 1.), ხოლო 2002 წელს, ამ ადგილზე მცირე ზომის ეკლესია აშენდა სოფ. დიციის მკვიდრის კუკური მარკოზაშვილის ფინანსური ხელშეწყობით (ტაბ. II. 2.) სალოცავის გზა შეაკეთა ვალერი მარკოზაშვილმა. ლომისას წმინდა გიორგი დიციში მცხოვრები მარკოზაშვილების სალოცავად ითვლება. დოკუმენტების მიხედვით, მარკოზაშვილების საგვარეულო აღნიშნულ სოფელში 1700 წლიდან დასტურდება. 1700 წლის საამილახვროსა და გაღმა ღიახვის ხალხის კოდისპურის გამოსავლის დავთარში იხსენიება პაპუნა მარკოზისშვილი.¹⁸ ლომისის წმინდა გიორგის ძველი სამლოცველო (შესაძლებელია ნიში), რომელიც დღემდე შემორჩენილი აღარ არის, სავარაუდოდ, მარკოზაშვილებმა ააშენეს. შესაძლოა, მათ სახელს უკავშირდებოდეს ასევე ლომისის წმინდა გიორგის მთავარი სალოცავიდან აქ ნიშის გადმოტანა. (არ არის გამორიცხული, რომ აღნიშნული გვარი არაგვის ხეობიდან გადმოსახლდა და დიციში ლომისას ნიშიც მათ გადმოიტანეს, აღსანიშნავია, რომ „ლომისობას“ დიციში განსაკუთრებულად მარკოზაშვილები აღნიშნავენ).

მეორე საკულტო ადგილი – **ატოცის წმინდა გიორგის ნიში** სოფლის შუაგულშია. გადმოცემით, ნიში ქარელის რაიონის სოფელ ატოციდან XIX საუკუნეში გადმოუტანიათ,¹⁹ როდესაც მლოცველები არბოს წმინდა გიორგის ტაძრიდან წამოვიდოდნენ, დიციში ატოცის ნიშთან უნდა შეჩერებულიყვნენ და ელო-

¹⁷ ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

¹⁸ გ. სოსიაშვილი, დიციის ისტორია, თბ., 2010, გვ. 35.

¹⁹ გ. სოსიაშვილი, დიციის სიძველეები და რელიგიური ცხოვრება, გორის სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული, №2, 2011, გვ. 115.

ცათ. გადმოცემა 2007 წელს ჩავიწერეთ 1913 წელს დაბ. ლ. ყორანაშვილისაგან). 2004 წელს დიცის მკვიდრების მიხედვით და ბიძინა ბიძინაშვილების ინიციატივით მათი პაპის – ვლადიმერ მაღალდაძის საცხოვრებელი სახლის ეზოში, იქ, სადაც ატოცის წმინდა გიორგის ნიშია, აგურის მცირე სალოცავი აიგო (ტაბ. III. 2.) სოფლის ერთ-ერთ უბანში (ამ უბანს ცხინვალის უბანს უწოდებენ, რადგან აქედან ცხინვალთან დამაკავშირებელი მოკლე გზა გადის) შემორჩენილია უზარმაზარი ღვინისფერი (ერედვის) ქვა, როგორც აქ მცხოვრებნი გადმოგვცემენ, ეს ქვა ერედვში არსებული მცხეთიჯვრის სალოცავის ნიშია (ტაბ. IV. 1.)

ხანდაზმულ ადამიანთა გადმოცემით დიცში არსებობდა **ღვთისმშობლის მიძინების სახელობის ხის ეკლესია**. იგი საკრებულოს გამგეობის შენობასთან მდებარეობდა. სოფლის მკვიდრთა მიერ მოწოდებული ინფორმაციის თანახმად, ტაძრის ირგვლივ მოუნათლავი ბავშვების სასაფლაო იყო. ღვთისმშობლის სახელობის ხის ეკლესია გასაბჭოების შემდეგ დაშალეს. ადგილობრივი მოსახლეობის ინიციატივით, 2010 წელს ხის ეკლესიის ადგილას ღვთისმშობლის მიძინების სახელობის ტაძარი აშენდა (ტაბ. IV. 2).

დიცის მატერიალური კულტურის ძეგლთაგან მოცულობით და სიძველით გამოირჩევა **ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი** (ტაბ. V. 1). დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი სამეცნიერო ლიტერატურაში გვიანდელი ფეოდალური ხანით იყო დათარიღებული. ძეგლის მოკლე აღწერა მოგვცა შ. ნათაძემ, იგი წერს: „ღვთისმშობლის ეკლესია არქიტექტორული ძეგლი, დგას სოფლის განაპირას, სამხრეთ-დასავლეთით, სასაფლაოზე. სავარაუდოდ თარიღდება გვიანდ. ფეოდ. ხანით. ეკლესია დარბაზულია (10,7-6, 1 მ), ნაგებია რიყის ქვით, კედლის კუთხეები და სარკმლები თლილი ქვისაა. შესასვლელი სამხრეთით და დასავლეთითაა. ნახევარწრიული აფსიდის ღერძზე ვიწრო სარკმელია, რომლის ორივე მხარეს თაღოვანი ნიშებია. ორი სარკმელი სამხრ. კედელშია. დარბაზი გადახურულია ცილინდრული კამარით. ეკლესია შიგნით და გარეთ შელესილია. დას. კედლის ფრონტონის თავზე მოგვიანებით და-

უშენებიან ოთხივე მხარეს სწორკუთხა დიადებით გახსნილი სამრეკლო, რასაც პირამიდული სახურავი აქვს. სამრეკლო ამჟამად გადახურულია თუნუქით. ეკლესიის ორფერდა სახურავი ღარიანი კრამიტისაა. შემორჩენილია ეკლესიის სამხრ-ისა (სარკმლისა და გადახურვის ფრაგმენტები) და დას-ის მინაშენების ნანგრევები²⁰. ძეგლი სოფლის სამხრეთ-დასავლეთით სასაფლაოს შუაგულში შემადღებულ ადგილზე მდებარეობს. აღნიშნული ეკლესია აღწერილი აქვს ი. მეგრელიძეს. მკვლევარი წერდა: „აქ, სიძველეთაგან ღვთისმშობლის გუმბათიანი ეკლესიაა, რომლის კუთხის ქვები თლილია, სხვა კი გაუთლელი. ნაგებობის აღმოსავლეთ კედელში ერთი სარკმელია, რომლის ჩარჩოსაც გარემხრივ კბილებრივი ჩუქურთმა აქვს. შენობას სამხრეთიდან მთელ სივრცეზე ახლავს ქვემოთ მინაგები, კარიც აქედანაა და ამავე კედელში ორი სარკმელია მხატვრული ჩარჩოებით ქვაზევე“²¹. სამხრეთ მხარეს მინაგების კვალი ტაძარს მართლაც ეტყობა.

დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარს, ერედვის წმინდა გიორგის და ერედვის ბერის საყდრის მსგავსად, სავარაუდოდ, გარშემოსავლელი ჰქონდა. დღეისათვის შემორჩენილი ცენტრალური ნაწილი დარბაზულ ეკლესიას წარმოადგენს. დიცის ღვთისმშობლის ტაძრის სამხრეთ კარს დეკორი ამშვენებს.

შიდა სივრცის დეკორატიულად მორთვასთან დაკავშირებით საინტერესო დაკვირვება ჰქონდა რ. მეფისაშვილს, რომელიც ერედვის ბერის საყდართან (X საუკუნის შუა წლები) დაკავშირებით წერდა: „ბერის საყდრის გარშემოსავლელი, როგორც აღნიშნული იყო ზემოთ, წარმოადგენდა კარგად ნაგებ გალერეას, პარადული და ორთაღოვანი შესასვლელით და დეკორატიულად გამოყოფილი შუა ეკლესიის სამხრეთ კართ. ამგვარი გადაწყვეტის პირდაპირ პარალელს ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიაში ვხედავთ. შიდა სივრცის დეკორატიულად მორთვის ხერხი საერთოდ IX-X საუკუნეებისა და XI საუკუნის და-

²⁰ საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, თბ., 1990, გვ. 65.

²¹ ი. მეგრელიძე, სიძველეები ღიახვის ხეობაში, ტ. II, თბ., 1997, გვ. 15.

საწყის ხანას უკავშირდება.²² ჩვენი აზრით, დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარს, გარშემოსავლელი ჰქონდა, რომელიც დროთა განმავლობაში დაინგრა და მიწით დაიფარა. ძეგლების ეს ტიპი, როგორც გ. ჩუბინაშვილი შენიშნავდა, საქართველოში იყო წარმომოხილადი, მისი პირველი მაგალითები VI საუკუნეს მიეკუთვნება. ძეგლის ამ სახემ მხატვრულ დასასრულს VII საუკუნეში მიადწია. ასეთი ტიპის ძეგლები XI საუკუნის შემდეგ აღარ გვხვდება.²³ გარეგნული დათვალიერების შემდეგ შეიძლება ითქვას, რომ ტაძარს აღდგენის კვალი ეტყობა. ის სავარაუდოდ კუთხეებში ჩატანებული ქვით იყო აგებული, ხოლო დანგრევის შემდეგ რიყის ქვით აღადგინეს. ტაძრის ირგვლივ ღვინისფერი ქვები მრავლად გვხვდება. აღდგენის შემდეგ ეკლესია, როგორც ჩანს, გაუღესავთ კიდევ. ბათქაშის კვალი აღმოსავლეთ კედელზე ახლაც არის შემორჩენილი. დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარს ი. მეგრელიძე გუმბათიან ნაგებობად იხსენიებს. ჩვენი აზრით, მკვლევარი გუმბათში ალბათ სამრეკლოს უნდა გულისხმობდეს, რომელიც დღეს აღარ არსებობს. დიცის ღვთისმშობლის ტაძრის არქიტექტურული სტილი გუმბათს არ ითვალისწინებს.* დიცის ღვთისმშობლის ტაძარი დანგრევის პირას იყო მისული და XX საუკუნის 90-იან წლებში ადგილობრივი ახალგაზრდების (გ. მაისურაძე, მ. ყორანაშვილი და სხვ.) ინიციატივით თუნუქით გადაიხურა. დიცის ეკლესიის აღწერისას ი. მეგრელიძეს არ აქვს ნახსენები ღვთისმშობლის ეკლესიის მეორე, დასავლეთის კარი, რომელიც მის მიერ ტაძრის მონახულების დროს გაუქმებული იყო და XX საუკუნის 90-იან წლებში აქაურმა ახალგაზრდობამ ტაძრის შემოგარენის დასუფთავების შემდეგ აღმოაჩინა. რო-

²² რ. მეფისაშვილი, ბერის საყდარი, ქართული ხელოვნება, №7, 1971, გვ. 98.

²³ გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. I, თბ., 1936, გვ. 118.

* როგორც ადგილობრივი მაცხოვრებლები გადმოგვცემენ, ეკლესიისათვის სამრეკლო კომუნიტების დროს, პარტიის ერთ-ერთ აქაურ აქტივისტს მოუხერგვია. ადგილობრივმა ბოლშევიკებმა ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის სამრეკლოდან ზარიც ჩამოსხნეს, რომელიც დღემდე დიცის სკოლაშია.

გორც ი. მეგრელიძე აღწერს, ტაძრის სამხრეთ კედელს მთელ სიგრძეზე გასდევდა მინაგები. დღეის მდგომარეობით ტაძარზე მიშენებული ნაგებობის მხოლოდ ფრაგმენტია. მინაგები ჩამოქცეულია ტაძრის სამხრეთ კარიბჭემდე (ტაბ. VI. 1), მინაგების კედლის ნაწილი ჩანს არა მარტო სამხრეთ კედლის გასწვრივ, არამედ დასავლეთ მხარესაც. სამხრეთ მინაგების შემორჩენილ ფრაგმენტში ჩრდილოეთის კედელზე თახჩაა გამოკვეთილი. ტაძრის ირგვლივ, კორდოვანი ფენით დაფარული შემადღებებია. როგორც ჩანს, ღვთისმშობლის ტაძარი ცალკე მდგომი ნაგებობა არ იყო და მის ირგვლივ გარკვეული არქიტექტურული კომპლექსი არსებობდა. ამ კომპლექსის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს ტაძრიდან მოშორებით აღმოჩენილი საამშენებლო ხასიათის ქვები. ზედაპირული დათვალიერების დროს შემადღებული ადგილის ფერდობზე შევნიშნეთ დაახ. 1.5 მ სიგრძის მასიური ღვინისფერი ქვა. ქვა ზედა ნაწილში ორ ადგილას გახვრეტილია (ტაბ. VI. 2). ნახვის დროს ის მიწაში იყო ჩაფლული და მომუშავე ჯგუფის მიერ გაიწმინდა. იქვე, დუღაბის ფრაგმენტიც აღმოჩნდა. საამშენებლო ქვები ტაძრის ჩრდილოეთით, დაახლოებით 20-მ-ის დაშორებით სასაფლაოს ღობესთანაც შევნიშნეთ. კედლის დიდი, მასიური ქვა, ნახევრად მიწაში იყო მოქცეული. სამუშაო ჯგუფის მიერ ქვა მიწიდან იქნა ამოღებული. ქვის ზედა ნაწილი გადატეხილია. ქვას ნაპირებზე ყვავილიანი დეკორი ამშვენებს (ტაბ. VII. 1). აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომელიც დიციის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის სამხრეთ კარიბჭის ქვაზე დღემდე შემორჩენილ ერბოს წასმის ტრადიციაზე მეტყველებს (ტაბ. V. 2). ეს რიტუალი უძველეს დროში არსებულ ნაყოფიერების კულტის არსებობას უნდა უკავშირდებოდეს. არ არის გამორიცხული, რომ ამ ადგილზე უწინ წარმართული სამლოცველოც არსებობდა.* საინტერესოა, რომ ერბოს, ან კარაქის წასმის ტრადიცია არსებობდა ერედვის წმინდა გიორგის ტაძრის შესასვლელში, სადაც ე.წ. „ძუძუს ქვებია“ ამოკვეთილი. ამ საკითხს ყურადღება მიაქცია ვ. თოფუ-

* სოფლის მცხოვრებთა წარმოდგენით ერბოს ჩამოტანა და ღვთისმშობლის ტაძრის შესასვლელზე წასმა ოჯახს მთელი წლის განმავლობაში ბარაქას მოუტანს.

რიამ, რომელიც წერს: „საყურადღებოა, რომ ზედა ნაწილზე (თავზე) 16 მსხლისებრი სიმრგვალება გამოჭრილი, რომლებიც ხალხის რწმენით ძუძუებს წარმოადგენენ. ურძეო ქალები მათ კარაქს უსვამენ, რომ რძე მიეცეთ.“²⁴ როგორც მკვლევარი განმარტავს, ანალოგიური კულტის მატარებელნი არიან ახალქალაქის მახრამში განძისა და მურჯახეთის ძუძუს ქვები.²⁵

XX საუკუნის I მეოთხედში დიციის ღვთისმშობლის ტაძარში ხდებოდა ქორწინების, დაბადების და გარდაცვალების რეგისტრაცია, რომელსაც ადგილობრივი სასულიერო პირები ახორციელებდნენ (ტაბ. VII. 2). აღსანიშნავია, რომ დიციის ღვთისმშობლის ტაძარს თავისი ბეჭედიც ჰქონდა. XX საუკუნის II ნახევარში ეკლესიის ბეჭედი დაიკარგა. იგი ცხინვალში, ერთ-ერთი ადგილობრივი მაცხოვრებლის ოჯახში ინახებოდა, როგორც ჩანს, ბეჭედი მან კერძო პირისაგან შეიძინა.* დღემდე დიციის ეკლესიის ბეჭედი მამა არჩილთან (მინდიაშვილი) ინახება.

დიციის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარს უკავშირდებოდა სოფელში არსებული დღეობა „ღვთისმშობლობა“. 1923 წელს შედგენილ ერთ-ერთ დოკუმენტში: „ცნობები საეკლესიო დღეობების შესახებ“, მითითებულია, რომ დიციში დაწესებული იყო „ღვთისმშობლობა“. დღესასწაული დიციში აღდგომის მეორე დღეს აღინიშნებოდა. „ღვთისმშობლობის“ დღესასწაული მოგვიანებით „გერისტობამ“ ჩაანაცვლა, რაც გერის წმინდა გიორგის სალოცავს უკავშირდებოდა.²⁶

²⁴ ვ. თოფურია, შიდა ქართლის წარწერები, საისტორიო მოამბე, ტ. II, ტფ., 1924, გვ. 131.

²⁵ იქვე.

* ინფორმაცია 2006 წელს მოგვაწოდა ცხინვალის მკვიდრმა 1972 წელს დაბ. ლერი გასიევმა, რისთვისაც მადლობას ვუხდით.

²⁶ საქართველოს სახელმწიფო არქივის ტერიტორიული ორგანო – გორის რაიონული არქივი, ფონდი №3, საბ. №49.

დიცის ეპიტაფიები

დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის გვერდით (ჩრდილოეთით, დასავლეთით და სამხრეთით) სოფლის ახალი სასაფლაოა, ხოლო უშუალოდ ეკლესიის ირგვლივ, როგორც ჩანს, ძველი სასაფლაო იყო. ამას მოწმობს ტაძრის სიახლოვეს მიმოფანტული საფლავის ქვები, მათი უმეტესობა XIX საუკუნით თარიღდება. საფლავის ქვების ნაწილი ძველთან ახლოს, შემაღლებულ ადგილზეა. (სავარაუდოდ, აქ უფრო ძველი ფენებიც უნდა იყოს, თუმცა XIX საუკუნეში ძველ ფენაზე სხვა საფლავები გაჩნდა). საფლავებზე მხედრულით შესრულებული ეპიტაფიებია,^{*} რომელთა ნაწილი კარგად იკითხება, ხოლო ნაწილი დაზიანებულია. რამდენიმე ეპიტაფია პროფ. ი. მეგრელიძემ ამოიკითხა.²⁷ ი. მეგრელიძე აღწერს დიცის ღვთისმშობლის ტაძრის სამხრეთ კარიბჭესთან არსებულ საფლავის მხატვრულ ქვაზე შესრულებულ ეპიტაფიას:

**„შე უწყალო(,) სოფელო(,) რა უდრო(ო)თ მიგდე მასე
მამაშორე წუთი სოფელს(,)შავს მიწაში დავიმარხე.
(სამხრ.)**

**კარგი ვერ ვნახე(,) დამრჩა დედ(-)მამა მწუნარე
ბითა(,)ასული ანტონა შოშიაშვილისა პელაგია(,)22 წლისა
(ჩრდ.)**

**გარ. 1898 წ. 8 მარამობისა. წამკითხველო(,)შენდობას გველი“
(ტაბ. VIII. 1).^{**} უნდა აღინიშნოს, რომ შოშიაშვილები, დიცში**

^{*} ასეთი ეპიტაფიები დიცის მახლობლად არსებულ პატარა ღიახვის ხეობის სხვა სოფლების სასაფლაოებზეც გვხვდება. იხ. ი. მეგრელიძე, სიძველეები ღიახვის ხეობაში, ტ. II, თბ., 1997, გვ. 23-26.

²⁷ ი. მეგრელიძე, სიძველეები ღიახვის ხეობაში, ტ. II, თბ., 1997, გვ. 15.

^{**} ეს სიტყვა, როგორც ჩანს, წარწერის შემსრულებელს არასწორად ამოუკვეთია, ი. მეგრელიძე სიტყვის ასე წაკითხვას სქოლიოშიც ადასტურებს. ი. მეგრელიძე, სიძველეები ღიახვის ხეობაში, ტ. II, თბ., 1997, გვ. 15. წარწერაში მოხსენიებულ გვართან – შოშიაშვილთან დაკავშირებით მეცნიერი სქოლიოში განმარტავს, რომ „ახლა სოსიაშვილებად იწერებიან“. ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15. რაც ჩვენი აზრით არასწორია. სოსიაშვილები დიცში საკმაოდ ძველი დროიდან ცხოვრობდნენ. აღნიშნული გვარი – სოსიაშვილის ფორმით დიცში

სხვა დოკუმენტურ წყაროებში არ გვხვდება. ი. მეგრელიძის მიერ აღწერილი საფლავის მხატვრულად დამუშავებული ქვები ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით არის. ი. მეგრელიძეს კიდევ ერთი ეპიტაფია უნახავს: „**მეზობელ ქვაზე სამხრეთიდან წერია: აქა განისვენებს ანდრია ბოლა(-)**

შიელის მეუღლე ნინა(,)შობიდ[გან]

21 წლისა

(ჩრდ.)

გარდაიცვალე ამა სოფლიდგან გაუნხარელი(,)ღამრჩა ქმარი(,)დედა(,)

მამა მწუნხარე(,)1898წ.“ (ტაბ. VIII. 2).

მკვლევარი, ამ ეპიტაფიების გარდა, სხვა, შედარებით ახალ ეპიტაფიებსაც იხსენიებს,²⁸ თუმცა, ისინი არ ამოუწერია. საფლავის ქვები შემორჩენილია, როგორც ტაძრის სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით (ქვები მიმოფანტულია ტაძრის მინაგები სამხრეთ კედლიდან 10-50 მმ-ის დაშორებით), ასევე ტაძრის ჩრდილოეთით და ჩრდილო-დასავლეთით (ჩრდილოეთ კედლიდან დაახლ. 10-20 მმ. დაშორებით) მხედრულწარწერიანი საფლავის ქვები უმთავრესად XIX საუკუნის II ნახევრით თარიღდება, ნაწილი კი XX საუკუნის დასაწყისისაა.²⁹

გვხვდება 1700 წლის საამილახვროსა და გაღმა ლიახვის ხალხის კოდისპურის გამოსავლის დავთარში. გ. სოსიაშვილი, დიცის ისტორია, გვ. 35; სცსსა, ფ. 1448, საბ. 3602. გვარი „სოსიაშვილი“ იხსენიება უფრო ადრინდელ დოკუმენტებშიც, კერძოდ, 1683 წლის საბუთში გვხვდება პატატი სოსიაშვილი (თუმცა, დოკუმენტში სოფელი მითითებული არ არის) პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. IV, თბ., 2007, გვ. 192. 1692 წლის დოკუმენტებში იხსენიება პატატი, მახარებელი, ბერუკა და ტატია სოსიაშვილები. იქვე. ი. მეგრელიძის მიერ ღვთისმშობლის ტაძართან არსებულ საფლავის ქვის ეპიტაფიაში მართლაც მოშიაშვილი იკითხება. როგორც ჩანს, საუკუნის II ნახევარში (ეპიტაფიაში მოხსენიებული პირი წარწერის თანახმად 1898 წელს გარდაცვლილა) დიცში მოშიაშვილებიც ცხოვრობდნენ.

²⁸ ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

²⁹ გ. სოსიაშვილი, ეპიტაფიები სოფელ დიციდან, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, XI, 2016, გვ. 206.

ტადრის ჩრდილოეთით საფლავის ქვების დიდი ნაწილი დაფარული იყო ხავსით, ნაწილი მიწაში იყო მოქცეული. ქვების გაწმენდით სამუშაოებში მონაწილეობას იღებდნენ დიციის მკვიდრი ახალგაზრდები: *გრიგოლ (გუგულა) ყორანაშვილი, შაღვა მძინარაშვილი, ნოდარ მძინარაშვილი, გიორგი დულაძე, თთარ მაისურაძე, ნოდარ სოსიაშვილი, ვაჟა ყორანაშვილი, რობინზონ ყორანაშვილი, რისთვისაც მათ გულწრფელ მადლობას მოვახსენებთ.*

ტადრის ჩრდილოეთით ერთ-ერთ საფლავის ქვაზე ვკითხულობთ:

ქვის სამხრ.

„მიხეილ ხადურის ასული(,) მეუღლე მაქსიმე მძინარიძის(,) გარდაცვალებულ 1910 წ(,) თიბათვის(,) აღარ დამაცალა წარწერა გრძელდება ქვის ჩრდ. მხარეს სიცოცხლე(,) უეცრათ მისწრო სიკვდილმა(,) დამრჩა 3 ობოლი(,) სიძე(,) მომიხსენე უფალო(,) ოდეს მოხვიდე სუფევითა შენითა(,) შენდობა მიბძანეთ“(,) (ტაბ. IX. 1). დიციში მძინარაშვილი გავრცელებული გვარია, (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ), საინტერესოა, რომ ეს გვარი მძინარიძის ფორმით მხოლოდ აღნიშნულ ეპიტაფიაში გვხვდება.

იქვე, სხვა საფლავიც არის, რომლის ეპიტაფიას გარდაცვლილის გვარი არ აწერია:

ქვის სამხრ.

„ღვინობისთვის 23 ს(,) უძღვნი(,) დედაგ(,) დამბადე საბრალლო ყრმა შენაყვარ შეილთა(,) ათი წლამდე ძუძუ მაწოვე(,) ტკბილათ გიყვარდი ვარდი ნორჩია(,) მიველ უმანკო(,) დედა დაგტოვე მტირალი“(,)

ქვის ჩრდ.

„რათ აიდე შეილო ჩემზე ხელი(,) მამაშენი ჩემზე უფრო დაიწვა და დაიდაგა(,) წამკითხველნო შენდობა მიბძანეთ“(,) (ტაბ. IX. 2).

აღნიშნულ ქვასთან ახლოს კიდევ ერთი ეპიტაფია ამოვიკითხეთ:

* ამ ადგილზე რამდენიმე გრაფიკა გამოტოვილია.

საფლავის ქვის სამხრ.

„შობიდან 45 წ(.) გარდავიცვალე უშვილო... ილის 15 დ მეუღლემან ჩემან ერმონიამ დამადლო წარწერა ჩრდილოეთ მხარეს გრძელდება

ქვა(.) გთხოვთ(.) ძმანო(.) შენდობა მიბძანეთ წ-ა(წმი-ნდა?)“ (.) (ტაბ. X. 1).

ტაძრის ჩრდილოეთ მხარეს ერთ-ერთ საფლავის ქვაზე კეითხულობთ:

„ლოდსა ამასა ქვეშე მდებარე ვარ(.) მე(.) მონა შენი უფალო(.) სიდამონ ლაფაჩი(.) გარდავიცვალე ჩეობ (1872 წელსა(.) მარიამობის დღესა“ (.) (ტაბ. X. 2). აღსანიშნავია, რომ დიცში მცხოვრები ლაფაჩები ჩამოსახლებულნი არიან პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფელ ჭარებიდან. XVIII საუკუნის II ნახევრის დავთარში დიცში მოხსენიებულია ლაფაჩი ზურაბა.³⁰

იქვე, სხვა საფლავის ქვებია, რომელთა ეპიტაფიებიც ასეთი შინაარსისაა:

„ნიკა მარკოზოვის ძე ვანო დ(4) წლის ჩყჰმ(სა)“ (1888) (ტაბ. XI. 1).

„საფლავსა ამას მდებარე დიმიტრი მარკოზაშვილი მლხინე(.) ადმომკითხეთა (ადმომკითხველთა) შენდობა მიბძ-ძეთ“ (.) (ტაბ. XI. 2).³¹

„მოისხენე უფალო(.) მონა ღვთისა აღექსი დავითის ძე მარკოზაშვილი(.)“ (ტაბ. XII. 1).³²

* ამ ადგილზე ქვა დაზიანებულია და სიტყვები ვერ იკითხება.

³⁰ ა. თაბუაშვილი, ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII საუკუნის II ნახევარი), თბ., 2013, გვ. 96.

** სავარაუდოდ უნდა იყოს „მილხინე“.

*** თარიღი არ აქვს, თუმცა ეს საფლავიც XIX საუკუნის II ნახევრის უნდა იყოს. აღნიშნული წარწერა და ტაძრის სამხრეთით არსებული სვიმონ ბოლაშვილის მეუღლის – მარიამის ეპიტაფია (1801) (ტაბ. XX. 2). ერთი ხელოსნის მიერ უნდა იყოს შესრულებული.

**** ამ ადგილზე ქვა დაზიანებულია და არ იკითხება.

„ჩყვდ (1894წ.) წელსა(,) თიბათვის პირველსა დღესა(,) წემკითხველნო შენდობა მიბძანეთ.“

„მ(ო)იხსენე(.....)“ საფლავსა მდებარე ვარ ვანო ლაფაჩის მეუღლე პელა და ასული გაბრიელ....“ (ტაბ. XII. 2).***

„უფალო მოიხსენე(,) გაბრიელ მძინარაშვილის მეუღლე სოფიო ასული იოსებ ხეთაგაშვილისა(,) აღვესრულე ჩყ(ო?)“³⁰ წელსა(187?) თებ-რ“³¹ (ტაბ. XIII. 1). ეს გვარი „მძინარის“ შვილის“ ფორმით დიცში მოხსენიებულია 1700 წელს შედგენილ საამილახვროსა და გაღმა ლიახვის ხალხის კოდისპურის გამოსაღების დაფთარში³¹.

მძინარის შვილის გვარმა, როგორც ჩანს, ფონეტიკური ცვლილება განიცადა და დღეს მძინარაშვილის ფორმით გვხვდება. საინტერესო გადმოცემაა შემონახული სოფელში აღნიშნული საგვარეულოს შესახებ, ერეკლე მეფეს ჰყავდა ერთი მსახური, რომელსაც ბადრია ერქვა. მეფეს ერთხელ ნადიმი ჰქონია და ბადრიას ჩასძინებია, რის გამოც მას მძინარა შეარქვეს და ეს გვარიც სწორედ აქედან მომდინარეობს. საინტერესოა ისიც, რომ მძინარაშვილების ერთ შტოს დიცში სწორედ „ბადრიაანთ“-ს უწოდებენ. მძინარაშვილების საგვარეულო დიცში გვხვდება 1818 წლის აღწერის მასალებში³², ასევე XX საუკუნის დასაწყისის საეკლესიო წიგნებში.³³

* ამ სიტყვაში „ა“ გრაფემას ნაცვლად „ე“-ა წარმოდგენილი, რაც ამომკვეთის შეცდომა უნდა იყოს.

** ქვა ამ ადგილზე დაზიანებულია და წარწერის ეს ნაწილი არ იკითხება.

*** ამ ადგილას საფლავის ქვა ატკეჩილია და არ იკითხება, სავარაუდოდ, აღნიშნული საფლავიც XIX საუკუნის II ნახევრით უნდა იყოს დათარიღებული.

**** ამ ადგილზე წარწერა დაზიანებულია, თუმცა სავარაუდოდ „ო“ გრაფემა უნდა იყოს.

***** უნდა იგულისხმებოდეს თებერვალი.

³⁰ სცსსა, ფ. 1448. საბ. №3602.

³² გსიემ, 8235, №128.

³³ გ. სოსიაშვილი, დიცის ისტორია, გვ. 23.

ტაძრის ჩრდილოეთით კიდევ რამდენიმე საფლავია. ერთ-ერთის წარწერა გვაუწყებს:

„სულ ამო ყოფილა წუთისოფლის ცხოვრება(,) მამიტაცა სიკვდილმა აღარ მამცა... დრება(,) გთხოვთ(,) მხილველნო მიბბანოთ ცხონება(,) ვარ გაბრიელ გიგოს ძე მარკოზაშვილი“(,) (ტაბ. XIII. 2)**

იქვე, სასაფლაოს ღობესთან საფლავის ქვაზე ვკითხულობთ: ქვის სამხრ.

„მომხსენე მე უფლ[უფალო](,) ლოდსა ქვეშე მდებარე ვარ გიორგი ივანეს ძე მარკოზაშვილი(,) შ[-]ქიდეგნ[შობიდეგან] ვიყავ ორმ[-]ცდ-თი[ორმოცდაათი]წლს[წლის] ვიყავ ოჯახისთვინ თავდადებული მებრ(,)“^{*} მე**

წარწერა გრძელდება ჩრდილოეთ მხარეს:

და მთამაგე დამრჩა ჩემს მ[-]სახსენებლათ[მოსახსენებლად] ერთი ქალი და თვალცრემლიანი მეუღლე ჩემი (,)გარდავიცვალე 1893 წ(,)მარტის დღესა (,)შენდობა მიბბანეთ“(,) (ტაბ. XIV. 1). აღნიშნული გვარი მარკოზისშვილის ფორმით დიციში მოხსენიებულია 1700 წელს შედგენილ საამილახვროსა და გაღმა ლიახვის ხალხის კოდისპურის გამოსადების დავთარში³⁴, ასევე 1818 წლის რუსულ აღწერაში, საიდანაც ჩანს, რომ დიცის მამასახლისი მარკოზაშვილების საგვარეულოდან იყო³⁵. დიციში რამდენიმე კომლი მარკოზაშვილი იხსენიება XVIII საუკუნის II ნახევრის დავთარში.³⁶

მარკოზაშვილები იხსენიებიან 1405 წლის მცხეთის გუჯარში³⁷. XVII საუკუნის II ნახევრის საისტორიო წყაროებში მარკოზაშვილთა საგვარეულოს რამდენიმე წარმომადგენელს ვხვდებით³⁸. მარკოზაშვილი გოგინა – მოწმე ხოსიტა თუმანიშვილის მიერ მანუჩარ თუმანიშვილისათვის მიცემული ნასყიდო-

* წარწერის ნაწილის ამოკითხვა ვერ მოხერხდა.

** წარწერას თარიღი არ აქვს.

*** უნდა იგულისხმებოდეს ალბათ „მეგრძოლი“.

³⁴ სცსსა, ფ. 1448. საბ. №3602.

³⁵ გსიემ 8235; №128.

³⁶ ა. თაბუაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 96.

³⁷ ი. ახუაშვილი, ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1991, გვ. 433.

³⁸ პირთა ანტირეზუმი ლექსიკონი, ტ. III, თბ., 2004, გვ. 66.

ბის წიგნისა (1660 წ.)³⁹. მარკოზაშვილი სეხნია – მოწმე ბასილა სულხანაშვილის მიერ ზურაბა ჯავახიშვილისათვის მიცემული მიწის ნასყიდობის წიგნისა (1672-1680 წ.წ.)⁴⁰. მარკოზისშვილი გაბრიელი – მოწმე დათუნა ვარძიელასშვილის მიერ შოშიტა მიქელაშვილისათვის მიცემული მიწის ნასყიდობის წიგნისა, (1690 წ.)⁴¹. მარკოზაშვილთა გვარი, როგორც აღინიშნა, უფრო აღრინდელ დოკუმენტებშიც გვხვდება. მაგ.: მარკოზისშვილი დემეტრე – 1405-1428 წ.წ. სეფის მწიგნობარი⁴². მარკოზისშვილი დემეტრე – დამწერი და მოწმე დავით მეფის მიერ კაკუ გუბუნავასათვის მიცემული სასისხლო სიგელისა, XV საუკუნის დამლევს⁴³. მარკოზისშვილი მიქელაი-ხუნეიფუს მცხოვრები, გიორგი მეფემ შესწირა ნიკორწმინდის ეკლესიას, 1581 წ.⁴⁴. XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის დოკუმენტური წყაროების მიხედვით, მარკოზაშვილები დასახლებულები იყვნენ სოფ. არდისუბანში⁴⁵. XIX საუკუნის დასაწყისში აღნიშნული გვარი გვხვდება ასევე კოდაში⁴⁶. საქართველოს საისტორიო არქივში დაცულ თბილისის გუბერნიის თავადაზნაურთა დეპუტატების საკრებულოს მასალებში მარკოზაშვილები აღრიცხული არიან კახეთის აზნაურებად.⁴⁷

იქვე, კიდევ რამდენიმე საფლავია:

„ამ ლოდსა ქვეშე მდებარე ვარ გიორგი მარკოზაშვილის ასული მარიამი და მეუღლე ესტატე გამრეკელაშვილისა() შობიღან ვიყა 19 წ() აღვსრულდი 189 წ() ღვინობისთვის 15 სა დღესა () წამკითხველნო () გთხომთ() თითო შენდობა მითხრათ () ეს ლოდი შემოგწირე შენმა დედა ქეთევანმა“() (ტაბ. XIV. 2).

³⁹ იქვე.

⁴⁰ იქვე.

⁴¹ პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. III, გვ. 67.

⁴² იქვე. გვ. 67.

⁴³ იქვე, გვ. 67.

⁴⁴ იქვე, გვ. 67.

⁴⁵ იქვე, გვ. 433.

⁴⁶ იქვე, გვ. 433.

⁴⁷ სცსსა, ფ. 213, საქ. №533.

* თარიღი ბოლომდე დასრულებული არ არის.

აქვეა მცირეწლოვანი ბავშვის საფლავი, რომელზეც ასეთი ეპიტაფიაა:

„შე უწყალო სიკვდილო რა უდროთ მიგდე მახე(,) ხუთი წლისა რო შევსრულდი შავს მიწაში დავიმარხე (,) ჩჰედ(1884) წელსა...სანდრო(?)“ (ტაბ. XV. 1).

ამ საფლავიდან ოდნავ მოშორებით, დაშლილი ქვა-ძეგლის ფრაგმენტია. კვადრატული თლილი ქვები მიწაზეა მიმოფანტული. საფლავი, როგორც შემორჩენილი წარწერიდან ჩანს, ვინმე ვლადიმერ მარკოზაშვილს ეკუთვნოდა. არსებული ეპიტაფიებიდან გამომდინარე, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ სასაფლაოს ამ ნაწილში მარკოზაშვილები იკრძალებოდნენ. წარწერიანი ქვა მიწაზეა, თუმცა, ეპიტაფია, სავარაუდოდ, ვერტიკალურად აღმართული ქვის შუა კვადრატის აღმოსავლეთის, დასავლეთის და სამხრეთ კედელზეა ამოტვიფრული:

„ვარ [ვ]ლადიმერ გეროს ძე მარკოზაშვილი(,) შობილგან 25 წლისა გარდავიცვალე(,) 1914 წელსა(,) აპრილის 10 დღესა(,) მომიხსენე უფალო(,) ოდეს მოხვიდე სუფვეითა შენითა“(,) (ტაბ. XV. 2). ვერ ვნახეთ ამ წარწერიანი კვადრატული ქვის ზედა ნაწილი. სავარაუდოდ, წარწერა სწორედ იქ იწყება და ასე უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი: **„ამ ლოდსა ქვეშე ვარ..“** დიციის სასაფლაოზე ასეთი სახის საფლავის ქვები ღვთისმშობლის ტაძრის სამხრეთითაც გვხვდება და ეპიტაფიებს სწორედ ასეთი დასაწყისი აქვთ. მარკოზაშვილების სასაფლაოს გვერდით, ღვთისმშობლის ტაძრის ჩრდილოეთით ძეძვით და ეკალ-ბარდით დაფარული ადგილია, სადაც XIX საუკუნის კიდევ რამდენიმე საფლავია, ზოგიერთი უწარწეროა. ამ ადგილის გასუფთავება და შესწავლა მომავლის საქმეა. ტაძრის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში რამდენიმე ეპიტაფია ამოვიკითხეთ.

ვერტიკალურად აღმართულ საფლავის ქვის შუა კვადრატზე (რამდენიმე კვადრატული ზომის თლილი ქვა ერთმანეთზეა დალაგებული), ასეთი წარწერაა:

* ამ ადგილას წარწერა დაზიანებულია და, სავარაუდოდ, ეს სახელი უნდა ეწეროს.

(აღმოსავლეთ კედელზე) „აქ განისვენებს ანნა ზაქარიას
ასული ესტატე ყორანაშვილისა(.)

(სამხრეთ კედელზე)

დაბად[ებიდან] 48 წ(.)

გარდ[აცვალებიდან] 1918 წ(.)

აპრილის 20(.) (ტაბ. XVI. 1). დიცში ყორანაშვილები მოხსენიებული არიან 1700 წელს შედგენილ საამილახვროსა და გაღმა ღიახვის ხალხის კოდისპურის გამოსაღების დაეთარში⁴⁸. ყორანაშვილების გვარი დიცში დასტურდება 1818 წლის აღწერითაც⁴⁹. დიცის გარდა, ყორანაშვილები ცხოვრობდნენ სიღნაღის რაიონში, კერძოდ, ვაქირში⁵⁰.

იქვე, ზაქარია მინდიაშვილის საფლავია:

**„საფლავსა ამას შინა მდებარე ზაქარია მინდიაშვილი(.)
ოცის წლისა გარდავიცვალე ამა სოფლისგან გაუხარელი(.)
მხილველნო შენდობა მიბძანეთ(.) ჩყოგ(1873)მაისის იგ(13)“(.)**
(ტაბ. XVI. 2).

ტაძრის ჩრდილო-დასავლეთით, ზაქარია მინდიაშვილის საფლავის გვერდით ალექსანდრე ანდრიას ძე ყორანაშვილის ეპიტაფია ამოვიკითხეთ:

**„ალექსანდრე ანდრიას ძე ყორანაშვილი(.) დაიბ[ადა] 1833
წ(.) და გარდაიცვალა 1913 წ(.) შენდობა მითხარით“(.)** (ტაბ. XVII. 1).

ამ საფლავთან ახლოს სვიმონ ყორანაშვილის მეუღლის – ელისაბედის ეპიტაფიაა:

**„მომხსენე(.) მე(.) უფალო(.) ოდეს მოხვიდე სუფევითა
შენითა(.) მე ამა ღოდსა ქვეშე მდებარე მხევალი შენი(–)
ელისაბედ სვიმონ ყორანაშვილის მეუღლე(.) გარდავიცვალე
1900 წ(.) მარტის 18 სა(....)წამკითხველნო შენდობას(მ ბნი წ...)**
(ტაბ. XVII. 2).*

იქვე, ახლოს ანანო ივანეს ასული ყორანაშვილის საფლავია:

⁴⁸ სცსსა, ფ.1448, საბ. №3602.

⁴⁹ გსიემ, 8235, №128.

⁵⁰ ი. მარტოაძე ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1990, გვ. 186.

* წარწერაში დაზიანების გამო რამდენიმე სიტყვა ვერ იკითხება.

„ამა ლოდსა ქვეშე განისვენებს მხევალი მხვთისა ანანო ივანე ყორანაშვილის ასული(.) ახ უწყალო სიკვდილო(.) რა უდროვოთ მიგდე მახე(.) მამაშორე ჩემს დედ-მამს(.) ავ[-]კარგი ვერა ვნახე(.) ვინძლო ჩემო სწორ[-]ამხანაგნო(.) მომიგონეთ მადლ მადლე(.) გარდავიცვალე 1915(.) თებერვლის 15 დღესა“(.) (ტაბ. XVIII. 1).

როგორც ჩანს, ტაძრის ჩრდილო-დასავლეთით სასაფლაოს ნაწილი ყორანაშვილების საგვარეულოს ეკუთვნოდა.

აქ კიდევ არის ერთი საფლავი, თუმცა ეპიტაფია დაზიანებულია და მხოლოდ რამდენიმე სიტყვა იკითხება:

„საფლავსა შინა მდებარე გიორგი გაბრიელის ძე ყორანაშვილი...“ მიბძანეთ ჩყ.(18..)“ (ტაბ. XVIII. 2).

ტაძრის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს კიდევ ერთი ეპიტაფიაა. საფლავის ქვის ჩრდილოეთ მხარეს ვკითხულობთ:

„წუთისოფელში ვერ გავიხარე მხოლოდ დამრჩა ქმარი 35(?) წ...“ შვილი(.) ერთი ასული(.) ერთი ვაჟი(.) ვარ სოლომონ რჩეულაშვილის ასული იაგორ ბარიშვილის მეუღლე მეღანია(.) შობიდან 25წ(.) შენდობა მიბძანეთ (წარწერა საფლავის ქვის სამხრეთ კედელზე გრძელდება) წუთისოფელს მამაშორე(.) დავიკარგე ვერა ვნახე(.) ამაღენი შრომის გამწვევი შავ მიწაში დავიმარხე(.) დამრჩა სახლი ცრემლიანი“(.) საფლავის ქვას ზედაპირზე აქვს წარწერის შესრულების თარიღი – 1913 (ტაბ. XIX. 1). რჩეულიშვილთა გვარი იხსენიება 1818 წლის რუსულ აღწერაში. რჩეულიშვილები აზნაურები იყვნენ. აღნიშნული გვარი იხსენიება XX საუკუნის დასაწყისის დიციის საეკლესიო დოკუმენტებში. 1915-1916 წწ. გარდაცვალებულ პირთა ნუსხაში გვხვდება დიცში მცხოვრები აზნაურის ვახტანგ რჩეულოვის ასული იულიანე.⁵¹ შუასაუკუნეებში რჩეულიშვილები ქვეყნის

* როგორც ჩანს გრაფემა „ა“ გამოტოვილია წარწერის ამომკვეთის მიერ.

** წარწერა დაზიანებულია და სრულად ვერ იკითხება, გამოტოვილ ადგილზე უნდა ეწეროს ალბათ „შენდობა“.

*** ამ ადგილზე გაურკვეველად წერია, ჩვენი ვარაუდით, უნდა ეწეროს „წლის“.

⁵¹ გ. სოსიაშვილი, დიციის ისტორია, გვ. 31.

სხვა კუთხეებშიც ცხოვრობდნენ. მათ შორის: სამცხეში, ქვემო ქართლში⁵². რჩეულიშვილების გვარი შეტანილია 1850 წელს რუსეთის იმპერატორის მიერ დამტკიცებულ ქართ-კახეთის თავად-აზნაურთა ოჯახების ნუსხაში⁵³. რაც შეეხება ეპიტაფიაში მოხსენიებულ ბარიშვილების გვარს, აღნიშნული საგვარეულო დასტურდება 1818 წლის რუსული აღწერით⁵⁴, ასევე XX საუკუნის დასაწყისის საეკლესიო დოკუმენტებით. საინტერესოა, რომ ბარიშვილების გვარი „ბარლიშვილის“ ფორმით მოხსენიებულია 1640 წელს შედგენილ დოკუმენტში. ელისე თბილელის ნებართვით იოთამ ბარლიშვილის ოჯახი დიდის მეზობელ სოფელში – თერგვისში ჩასახლებულა: „ესე წიგნი [მოგეც] მე, თბილელ ეფისკოპოზმან და ქრისტეს საფლავის მოსამსახურემან ელისე, შენ ბარლის შვილსა იოთამს და შვილთა შენთა. მოხველ და იქ, თერგვისში ცოლი შეირთე და დასახლდი ჩვენის შეკითხულობითა და ნებართვით“⁵⁵ არ არის გამორიცხული, რომ იოთამ ბარლიშვილი დიციდან ჩასახლებულიყო თერგვისში.

ტაძრის დასაველეთით დავით გიორგის ძე სოსიაშვილის საფლავია, რომლის ეპიტაფია ასეთი შინაარსისაა:

„მომიხსენე(,) მე(,) უფალო(,) ოდეს მოხვიდე სუფევითა შენითა(,) ამ ლოდსა ქვეშე განისვენებს დავით გიორგის ძე სოსიაშვილი გარდაიცვალა 8 ივლის(,) 1904 წ(,) შობილგან 22 წ“(,) (ტაბ. XIX. 2).

დავით გიორგის ძე სოსიაშვილის საფლავის ზემოთ, რამდენიმე ნაბიჯის მოშორებით კიდევ ერთი საფლავის ქვაა, რომელიც ძლიერ არის დაზიანებული, მის ზედაპირზე მხოლოდ რამდენიმე სიტყვა იკითხება:

„...მომიხსენე მე უფალო ...სუფევითა“ (ტაბ. XX. 1).*

⁵² პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. IV, გვ. 86-87.

⁵³ ქართლ-კახეთის თავადები და აზნაურები, ფოტოტიპიური გამოცემა ზურაბ ჭუმბურიძის რედაქციით, თბ., 2005, გვ. 275.

⁵⁴ გსიემ, 8235, №128, გვ. 137.

⁵⁵ ნ. ხუციშვილი, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მიწათმფლობელობა საქართველოში, თბ., 2006, გვ. 126.

* სავარაუდოდ უნდა ეწეროს: „მომიხსენე, მე, უფალო, ოდეს მოხვიდე სუფევითა შენითა.“

ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით გვხვდება მხატვრულად დამუშავებული საფლავის ქვა, რომელიც მიწაშია მოქცეული, იკითხება საფლავის ქვის ზედაპირზე შესრულებული წარწერა:

„...გსა^{*} ამას მდებარე მარიამ [ს]ვიმონ ბოლაშვილის მეუღლე(,) წამკითხველნო შენდობა მიბძნეთ^{**} ჩყა 1801 (გს?)^{***} წელს მარტის პირველსა“ (ტაბ. XX. 2).

იქვე, ტაძრის სამხრეთით ორი ქვა-ძეგლია.

ორივე მათგანი ბოლაშვილებს ეკუთვნით. ერთ-ერთ მათგანზე ვკითხულობთ:

„ამ ქანისვენებს ივანე გლახას ძე ბოლაშვილი(,) გარდაიცვალა 1916წლ.) აგვისტოს 18 სა(,) შობიდან 96 წლისა(,) წამკითხველნო შენდობა მიბძნეთ“(,) (ტაბ. XXI. 1).

ოდნავ მოშორებით ასეთივე ქვაზე სამხრეთ მხარეს ვკითხულობთ:

„ამ ძეგლის ქვეშ მდებარე ნატალია ესტატე ბოლაშვილის ასული გარდაიცვალა 1907 წ(,) თიბათვის 15(,) შობიდან ოცდახუთი წლისა(,) შენდობას გთხოვთ(,) (ტაბ. XXI. 2).

ამავე ქვის დასავლეთ მხარეს ვკითხულობთ:

„ამავე ძეგლის ქვეშ მდებარე სერგი ესტატეს ძე ბოლაშვილ^{****} გარდაიცვალა 1900 წ(,) ქრისტეშობისთვის 15 სა(,) შობიდან ოცდაერთი წ(,) შენდობას გთხოვთ(,) (ტაბ. XXII. 1).

ქვის აღმოსავლეთ მხარეს კიდევ ერთი ეპიტაფიაა:

„ამავე ძეგლის ქვეშ მდებარე ოლა ესტატე ბოლაშვილის.... (№ 33).^{*****} (ტაბ. XXII. 2).

* სავარაუდოდ უნდა ეწეროს საფლავსა.

** უნდა ეწეროს „მიბრძანეთ.“

*** თარიღი და თარიღის აღმნიშვნელი გრაფემების მომდევნო ორი გრაფემა კარგად ვერ იკითხება.

**** თარიღი დაზიანებულია, თუმცა სავარაუდოდ უნდა ეწეროს 1907 წ.

***** გვარი შემოკლებით წერია, უნდა ეწეროს „ბოლაშვილი“.

***** ამ ადგილზე წარწერა დაზიანებულია, ჩვენი აზრით უნდა ეწეროს მეუღლე.

ეპიტაფიებში მოხსენიებული ესტატე ბოლაშვილის საფლავიც იქვეა, აღნიშნული ქვის დასაფლავით, რამდენიმე ნაბიჯის მოშორებით:

„არ შემობრალა სიკვდილმა დაგ...ხეთა⁵⁶ შეგეხვეწე ჩემს მოკეთებს... [ყველა ეცადნენ ვეღარ მიშველეს ჩემზედ...ვიღე ...ხელა ჩამაწვინეს შავს მიწასა სამარეს ყოფა ძნელია თითონაც დარჩნენ მტირალნი.. ბნელ შავს მიწას ამოვცქერი...ურმულ ჩემი..ბნელა...ესტატე გლახას ძე ბოლაშვილი(,) წლისა სამოცდაერთისა — 1900 წელს(,)“⁵⁷ (ტაბ. XXIII. 1).

იქვე, ახლოს, ესტატე ბოლაშვილის ძის გიორგის საფლავის ქვაა. ქვის სამხრეთ მხარეზე ასეთი ეპიტაფიაა:

„გვიბძანეთ ვინ...საფლავი ჩემი ნებ...ადგესრულდი(,) გიორგი ესტატეს ძე ბოლაშვილი 19 წ(,) აპრილის 15(,)“ (ტაბ. XXIII. 2).⁵⁸

საფლავის ქვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ქვაძეგლი დგას, რომლის სამხრეთ მხარეს თეთრ ქვაზე დაზიანებული ეპიტაფიაა:

„...განისვენებს...⁵⁹ ოჯახის გიგა ბოლაშვილის მეუღლე, გარდაიცვალა 30 წლისა(,) 19...⁶⁰ აპრილის 17 სა(,) დამრჩა 4 წრილშვილი და ყმაწვილი ქმარი(,) ღმერთო მახსენებლათ მიცოცხლე ნიშნათ ღრმა სიყვარულისა(,) ეს ძეგლი დამადგა ოჯახმა.“ (ტაბ. XXIV. 1).

როგორც ჩანს, სასაფლაოს ეს ნაწილი ბოლაშვილების საძვალეს წარმოადგენდა. ბოლაშვილების გვარი დიცში იხსენიება XX საუკუნის დასაწყისის ეკლესიის სარეგისტრაციო დოკუმენტებში.⁶¹ სავარაუდოდ, ისინი უფრო ადრეც ცხოვრობდნენ დიცში. ამაზე უნდა მიგვანიშნებდეს XVIII საუკუნის ერთი სა-

* წარწერა ზოგიერთ ადგილზე დაზიანებულია და კარგად არ იკითხება.

** წარწერაში ზოგიერთი სიტყვა დაზიანებულია და კარგად ვერ იკითხება.

*** ეპიტაფია დაზიანების გამო მხოლოდ ნაწილობრივ იკითხება.

**** წარწერა დაზიანებულია და ზოგიერთი სიტყვა ვერ იკითხება.

***** თარიღი ბოლომდე ვერ იკითხება.

⁵⁶ გ. სოსიაშვილი, დიცის ისტორია, გვ. 32.

ბუთი, სადაც იხსენიება დიციში არსებული ბოლას (სავარაუდოდ, ეს იყო დიცის გარკვეული ტერიტორიის სახელწოდება) მოურავი.⁵⁷ ბოლაშვილების საგვარეულოს წევრები XX საუკუნის I მეოთხედში, საქართველოს გასაბჭოების შემდეგ ბოლშევიკებმა გააკულაკეს და მათ საარჩევნო ხმის უფლებაც ჩამოართვეს.⁵⁸ ბოლაშვილები დიცის გარდა ცხოვრობენ, აგრეთვე, სიდნაღის რაიონში⁵⁹.

ღვთისმშობლის ტაძრის სამხრეთით შემადღებულ ადგილზე კიდევ რამდენიმე ეპიტაფია ამოვიკითხეთ:

„...მომისხენე უფალო(,) ოდეს მოხვიდე სუფევითა შენითა[აქ]მდებარე ლ(?) მინდიაშვილი...“ (ტაბ. XXIV. 2).

„მომისხენე მე უფალო...“ (ტაბ. XXV. 1).⁶⁰

იქვე, ახლოს, არსებულ საფლავზე ეპიტაფია შედარებით კარგად იკითხება:

„მომისხენე უფალო(,) ოდეს მოხვიდე სუფევითა შენითა...“⁶¹ შინა მდებარე ყარამან(?) მინდიაშვილის მეუღლე მაგდან(,) მხილველნო(,) შენდობა მიბძნეთ ჩყად (1864) წელსა (აღ?)...იდ..ისა“⁶² (ტაბ. XXV. 2).

აქვე, შედარებით მცირე ზომის საფლავის ქვაზე კიდევ ერთი დაზიანებული ეპიტაფიაა.

ქვის ჩრდილოეთ მხარეს ვკითხულობთ:

„...წელსა ღვინობისთვის..დ..დღესა..გებრალეობდეთ ძმანო და მეგობარნო(,) შენდობა...“

წარწერა გრძელდება ქვის სამხრეთ მხარეს:

„ცრემლიანი მეუღლე სალომე(,)“⁶³ უმემკვიდროდ მივიცვალე ანდრია მინდიაშვილი“. (ტაბ. XXVI. 1). საფლავის ქვას წარ-

⁵⁷ სცსსა, ფ. 1448, საბ. 201.

⁵⁸ გ. სოსიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47.

⁵⁹ ი. მაისურაძე, ქართული გვარსახელები, თბ., 1990, გვ. 37.

* წარწერა დაზიანებულია და კარგად ვერ იკითხება.

** წარწერა ძლიერ დაზიანებულია.

*** ამ ადგილზე წარწერა დაზიანებულია, სავარაუდოდ უნდა ეწეროს „საფლავსა“.

**** ამ ადგილზე გაურკვეველად წერია.

***** სავარაუდოდ უნდა ეწეროს: „დამრჩა“.

წერა ზედაპირზეც აქვს, მისი ამოკითხვა ვერ შეეძლებოდა. როგორც ჩანს, ეპიტაფია ერთი მთლიანი ტექსტია, რომელიც ქვის ზედაპირზე და მის ორივე მხარეზეა დატანილი.

ტაძრის სამხრეთით შემადგენულ ადგილზე ორი საფლავია. ერთი მათგანი ზედაპირამდე მიწაშია მოქცეული. ქვაზე მხედრული წარწერაა:

„შეიწყალე უფალო ღაზარე... ასული ნინო და მეუღლე ნინია ვატიტადისა ჩყოზ.“(1877 წ.) (ტაბ. XXVI. 2).

აღნიშნული ქვის ოდნავ მოშორებით (ჩრდილოეთ მხარეს) მხედრულწარწერიანი სხვა საფლავის ქვაც არის. ქვაზე კვითხულობთ:

„საფლავს შინა მდებარე ვარ სოლომან სოსიაშვილის ასული და გიგო მინდიაშვილის მეუღლე ნათელა (.)შენენდობა“ მადირსეთ.“ მიიცვალა ჩყ(?)ზ 18..7. (ტაბ. XXVII. 1).**

ტაძრის სამხრეთ მხარეს დაახლოებით 40 მ. მოშორებით ჩვენი ყურადღება მიიქცია საფლავის ორმა ქვამ. ქვები ერთმანეთის გვერდით არის განლაგებული, მათ შორის დაშორება დაახლ. 1 მ-ია. ჩრდილოეთ მხარეს არსებული ხავსით დაფარული საფლავის ქვის დიდი ნაწილი მიწაში იყო მოქცეული. საფლავის ქვის სიგრძე – 140 სმ, სიგანე თავში 36 სმ-ი, ბოლოში – 55 სმ-ი, სიმაღლე 46 სმ-ი. საფლავის ქვის ზედაპირზე ამოკვეთილია მამაკაცის გამოსახულება, რომელიც საერო ტანსაცმლით (ჩოხით) არის შემოსილი, ფეხზე ქუსლიანი ჩექმები აცვია, მარჯვენა ხელში ჯვარი უჭერია, ხოლო მარცხენა ხელში გაურკვეველი ნივთი. გამოსახულებას თავზე ადგას ორნამენტული თაღი, რომელიც ჯვრით ბოლოვდება. (ტაბ. XXVIII. 1) საფლავის ქვაზე სამხრეთ მხარეს ორ კვადრატში მოთავსებულია მხედრული წარწერა, რომელიც საფლავის ქვაზე ამოკვეთილი მამაკა-

* ამ ადგილზე ქვა ატკეპილია და გვარი არ იკითხება.

** აქ წარწერის ამომკვეთის შეცდომა უნდა იყოს, „შენდობის“ ნაცვლად წერია „შენენდობა“.

*** ამ ადგილზე საფლავის ქვა ატკეპილია და თარიღის აღმნიშვნელი ერთი გრაფემა არ იკითხება.

ცის ვინაობას გვამცნობს. წარწერაში ვკითხულობთ: „ა(მ)ა მდებარე ვრ[ვარ] შიო მინდიაშვილი შობიღგნ[შობიღგან] გზ(67). (ტაბ. XXVII. 2).

ჩვენი აზრით, მამაკაცი საერო პირია. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს მისი საერო ტანსაცმლით გამოსახვა. ქვის მოცულობა, გამორჩეულ ადგილზე არსებობა და მხატვრული გაფორმება გვაგვარაუდებინებს, რომ საფლავის ქვაზე გამოსახული შიო მინდიაშვილი გამორჩენილი საერო პიროვნება იყო. შიო მინდიაშვილს, როგორც ჩანს, გარკვეული დამსახურება ჰქონდა დიციის ღვთისმშობლის ეკლესიის წინაშეც. სწორედ ამიტომ გამოსახეს ის ჯვრით ხელში. მას თავზე ორნამენტიანი თაღი ადგას, არ არის გამორიცხული, რომ მან დიციის ღვთისმშობლის ეკლესია აღადგინა. დიციში მინდიაშვილები XVIII საუკუნის I მეოთხედში იხსენიებიან. 1721 წლის ნასყიდობის წიგნიდან ჩანს, რომ პაატა ფავნელიშვილმა ზაალ ერისთვისშვილს დიციში მამული მიყიდა. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „კიდევ მოგყიდე დიციის მინდორში ხოდაბუნი, ბოლას მოურავს ზაზას მიწამდი, თავს მინდიაშვილის მიწამდი, აქათ ძეძვამდი გზამდი.“⁶⁰ XVIII საუკუნის II ნახევრის ლიახვის ხეობის მოსახლეობის აღწერის დავთრების მიხედვით დიციში რამდენიმე კომლი მინდიაშვილი იხსენიება, მათ შორის: მინდიაშვილი მამუკა, მინდიაშვილი პეტრე, მინდიაშვილი ბერი, მინდიაშვილი მახარე.⁶¹ მინდიაშვილები იხსენიებიან XIX საუკუნის I მეოთხედში რუსულ აღწერებშიც. დიციში მცხოვრები მინდიაშვილები ქსნის ერისთავებს: სოლომონსა და ივანეს ეკუთვნოდნენ.⁶² ძალზე საინტერესოა, რომ ზემოთ წარმოდგენილი ეპიტაფიიდან ცნობილი შიო მინდიაშვილი იხსენიება დიციის ღვთისმშობლის ეკლესიის სარეგისტრაციო წიგნში, სადაც 1916 წელს დაბადებულთა

* ამ ადგილზე ქვა დაზიანებულია, თუმცა ძალიან ჰგავს „მ“-გრაფემას.

⁶⁰ სცსსა, ფონდი, №1448, საბ. 201.

⁶¹ ა. თაბუაშვილი, ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები, (XVIII საუკუნის II ნახევარი), თბ., 2013, გვ. 96.

⁶² გსიემ, ფ. 8235, №128; გ. სოსიაშვილი, დიციის ისტორია, გვ. 15-20.

ნუსხაა მოცემული.* ამ ნუსხაში იხსენიება ვინმე ანა (მისი მშობლები იყვნენ: ივანე ანდრიას ძე და ოლღა მიხეილის ასული, დოკუმენტში მათი გვარი არ წერია), ახალშობილი ანას ნათლიად დასახელებულია შიო მინდიაშვილის ქვრივი – ევა სოლომონის ასული.⁶³ თუ დიცის ღვთისმშობლის ეკლესიის სარეგისტრაციო წიგნში ნახსენებ შიო მინდიაშვილს და ჩვენ მიერ აღწერილ საფლავის ქვის წარწერაში მოხსენიებულ შიო მინდიაშვილს გავაიგივებთ, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ აღნიშნული პიროვნება XIX საუკუნის II ნახევარში მოღვაწეობდა და მას რაღაც სამოხელეო თანამდებობა ეკავა. 1818 წლის რუსული აღწერის მიხედვით დიცს მამასახლისიც ჰყავდა.⁶⁴ არ არის გამორიცხული, რომ შიო მინდიაშვილი სოფლის მამასახლისი (ან უფრო დიდი თანამდებობის პირი) ყოფილიყო, რომელსაც დიცის ღვთისმშობლის ეკლესიის წინაშე დიდი ღვაწლი მიუძღოდა. რა დამსახურება უნდა ჰქონოდა დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის წინაშე შიო მინდიაშვილს? 1903 წელს, ეურნ. „კვალის“ ფურცლებზე დაბეჭდილი კ. ნოდიას კორეკსონდენციიდან ირკვევა, რომ დიცში ეკლესია ახალი ამოქმედებული იყო. მანამდე დიცის მრევლი ტირძინის ეკლესიაში დადიოდა.**

* აღსანიშნავია, რომ დიცში დაბადებულთა და გარდაცვალებულთა რეგისტრაცია დიცის ღვთისმშობლის ეკლესიის სარეგისტრაციო წიგნში ხდებოდა. არსებობს ამ მასალების ელ. ვერსია, რომელიც „დიცის ისტორიაზე“ მუშაობისას გადმოგვცა საქართველოს იუსტიციის სამინისტროს სამოქალაქო რეესტრის სააგენტოს გორის სამსახურის ხელმძღვანელმა ზაზა მინდიაშვილმა, რისთვისაც გულწრფელ მადლობას მოვასხენებთ. იხ. საქართველოს იუსტიციის სამინისტროს სამოქალაქო რეესტრის სააგენტოს გორის სამსახურის არქივი, დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის სარეგისტრაციო დავთრები, ელ. ვერსია, 26724.

⁶³ გ. სოსიაშვილი, დიცის ისტორია, გვ. 27.

⁶⁴ იხ. გსიემ, ფ. 8235, №128; გ. სოსიაშვილი, დიცის ისტორია, გვ. 18.

** აღსანიშნავია, რომ ერთ-ერთი ანონიმური რუსული წყაროს თანახმად ტირძინის ეკლესიას (არ არის დაკონკრეტებული რომელ ეკლესიაზეა საუბარი, თუმცა, ჩვენი აზრით, ეს უნდა იყოს 1830 წელს დავით სულხანოვის (სულხანიშვილის) მიერ აგებული ტაძარი) XIX საუკუნის ბოლოს ეგზარქოსი ვლადიმირი ესტუმრა, რომელმაც ქართლის

სინოდის გადაწყვეტილებით, დიცში ეკლესია ამოქმედდა და მოძღვარიც გამოიგზავნა.⁶⁵ 1903 წელს გაზ. „ივერიას“ ფურცლებზე გამოქვეყნებული კორესპონდენციიდან ირკვევა, რომ დიცის ეკლესიისთვის წმ. სინოდს მღვდელი 1886 წელს დაუნიშნავს.⁶⁶ როგორც ჩანს, დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი გარკვეული პერიოდი XIX საუკუნის II ნახევარში დაკეტილი იყო, შესაძლოა, ტაძარი აღდგენას საჭიროებდა და, შესაძლებელია, სწორედ ამ საქმეში გამოიჩინა თავი საფლავის ქვის წარწერაში მოხსენიებულმა შიო მინდიაშვილმა. მამაკაცის მარჯვენა ხელში გამოსახული ჯვარი, ასევე მის თავზე ამოკვეთილი ორნამენტჩახატული თაღი, რომელიც ასევე ჯვრით ბოლოვდება, ჩვენი აზრით, სწორედ ამაზე უნდა მიანიშნებდეს. როგორც აღვნიშნეთ, აქვე ამ საფლავის გვერდით (მარჯვენა მხარეს) დაახლოებით ასეთივე ზომის ქვაა, რომლის ზედაპირზე ჯვარია გამოსახული. საფლავის ზედაპირზე მხედრული წარწერაა, რომელიც დაზიანებულია და ძნელად იკითხება. საფლავი ჩვენი აზრით, შიო მინდიაშვილის მეუღლეს უნდა ეკუთვნოდეს, რომელიც დიცის ღვთისმშობლის სარეგისტრაციო წიგნში მოხსენიებული ევა სოლომონის ასულია.

წარწერის ფრაგმენტი ასე იკითხება:

„მოიხ(...) მღებარე ვარ

ეკლესიები დაათვალიერა. ეგზარქოსს ტირძინისში დიდი ზემოთ დახედნენ. ტირძინისში 1885 წელს ერთკლასიანი საეკლესიო სკოლა დაარსდა, რომელიც 1896 წელს ორკლასიან სასწავლებლად გადაკეთდა. აქ არსებობდა სოფლის მეურნეობის განყოფილებაც. სასწავლებელთან შექმნილი იყო მოსწავლეთა სიმღერის გუნდი (ხორო), რომელსაც სათავეში უდგა გ. სეხნიევი (სეხნიაშვილი). ი. დ. სულხანიშვილმა ეგზარქოსი სადილზე მიიწვია. . . .

21-22.

წყაროში მოხსენიებულია საეკლესიო მამასახლისის () გიორგი სამადაშვილი. იქვე, გვ. 21. არ არ არის გამორიცხული, რომ შიო მინდიაშვილს ასეთი თანამდებობა ჰქონდა დიცში.

⁶⁵ ჟურნ. „კვალი“, 1903, 7 ივლისი, №23, გვ. 379-380; გ. სოსიაშვილი, დიცის ისტორია, გვ. 121.

⁶⁶ გ. სოსიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 123.

* ამ ადგილზე ქვის ზედაპირი გადაცვეთილია, სავარაუდოდ უნდა ეწეროს „მოიხსენე“.

ღთის(?) მე(...) ე(-) (ტაბ. XXVIII. 2).

აღნიშნული საფლავეების გვერდით კიდევ ერთი ქვაა, რომელიც დაზიანებულია. საფლავეის ქვაზე ანაფორიანი მამაკაცია გამოსახული, რომელსაც ხელები გულზე აქვს დაკრეფილი. მამაკაცის თავზე ჯვარია ამოკვეთილი. ქვის სამხრეთ კედელზე დაზიანებული მხედრული წარწერაა:

„ამა ლოდსა ქვეშე მდებარე... ამ ადგილზე საფლავეის ქვა გადატეხილია და წარწერა წყდება. ქვის ჩრდილოეთ კედელზე წარწერა გატეხილი ადგილიდან გრძელდება

...ძე(?)ლადიმერ 1885 წ“ (ტაბ. XXIX. 1). ეპიტაფიაში მოხსენიებული პიროვნება სასულიერო პირი უნდა იყოს, რადგან, როგორც აღვნიშნეთ, ის ანაფორით არის გამოსახული ქვაზე. აღნიშნული საფლავეების გვერდით, დასავლეთ მხარეს კიდევ ერთი ეპიტაფია ამოვიკითხეთ:

„აქ მდებარე ვარ მარია მონდიაშვილის მეუღლე და ასული გიორგი ოქროპირიძისა(,) ადგურული 15 სა(,) დეკემბერს 1903 წ(,) მხილველნო შენდობა(,)“ (ტაბ. XXIX. 2).

ტაძრის სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით კიდევ რამდენიმე საფლავეის ქვაა, სადაც დაზიანებული წარწერებია.

„(...ვარ მდებარე ივანე მინდიაშვილის ძე ვასილი“ (ტაბ. XXX. 1).¹¹

„(...რა უდროოდ მიგლე მახე(...) წარწერა გრძელდება ქვის სამხრეთ მხარეს (...ნეთ ვინც საფლავეი ჩემი ნახეთ მიხვილ გ(ი)რის(?) ძე ლაფაჩი“ (ტაბ. XXX. 2).¹²

ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით კიდევ ერთი საფლავეის ქვაა, რომელიც სონა სოლოს ასულ მეშვილდიშვილს ეკუთვნის:

ქვის სამხრეთ მხარეს ვკითხულობთ:

„მომხსენე(,) მე(,) უფალო(,) ვარ სონა სოლო მეშვილდიშვილის ასული(,)“

* შემდეგი სიტყვა ატკეპილია, სავარაუდოდ, უნდა ყოფილიყო „მობძანეთ“.

** წარწერის დასაწყისი არ კითხება.

*** საფლავეის ქვის ზედაპირზე არსებული წარწერა დაზიანებულია.

წარწერა ჩრდილოეთ მხარეს გრძელდება:
სიმონ ლაფაჩის მეუღლე(,) დაიბადა 1894 წ()
გარდაიცვალა 1929() (ტაბ. XXXI. 1).

ტაძრის სამხრეთით საფლავის ქვაზე, დაზიანებული ეპიტაფიაა, რომლის ნაწილობრივი ამოკითხვა შეეძლებოდა:

„აქ განისვენებს ვალენტ(?) გაბოს(?) ასული“ (ტაბ. XXXI. 2).

ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, სასაფლაოს დობესთან კიდევ რამდენიმე საფლავია. აქედან ერთი უწარწეროა. მეორე საფლავის ქვა უწარწერო ლოდის სამხრეთით, რამდენიმე ნაბიჯის დაშორებით ხის ქვეშ არის მოქცეული. წარწერა, როგორც ჩანს, ქვის ზედაპირზე იყო დატანილი. შემორჩენილია მხოლოდ რამდენიმე სიტყვა:

„მომისხენე() მე უფალ()“ წარწერის გაგრძელების კვალი ქვის ზედაპირზე ჩანს, თუმცა მისი ამოკითხვა ვერ მოხერხდა. (ტაბ. XXXII. 1).

აღნიშნული ქვის სამხრეთით არსებულ საფლავზე ასეთი ეპიტაფია ამოვიკითხეთ:

„ჩყ [ვზ?] (1867) წელსა, მარიამობის კ (20)დღესა() ხორველით გარდაიცვალე ოცი წლის() შენდობა გეიბძანეთ“. (ტაბ. XXXII. 2). ქოლერა ხალხური ვერსიით ხორველა, XIX საუკუნეში დიცში სიკვდილიანობის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი იყო. სოფლის მცხოვრებთა გადმოცემით „ხორველით“ გარდაცვლილი ადამიანები სოფლის აღმოსავლეთით ე.წ. „გორეებთან“ იყვნენ დაკრძალულნი. ამ დაავადების არსებობას ამტკიცებს დიცში მცხოვრებ მიწინარაშვილთა ერთ განშტოებაში შემორჩენილი მეტსახელი „ხორველანი“. როგორც ჩანს, აღნიშნულ გვარში ქოლერა მიკინვარებდა და ამიტომაც შემორჩათ ეს მეტსახელი.

ტაძრის სამხრეთით ერთი შედარებით მომცრო ზომის ქვა-ძეგლია. შუა ნაწილში მას თეთრი ფერის ქვა აქვს ჩაშენებული. აღმოსავლეთ მხარეს წარწერის კვალი ჩანს. დაზიანებულ წარწერაში ირჩევა გვარი **„ვატიტაძე“**. (ტაბ. XXXIII. 1).

ტაძრის სამხრეთით კიდევ ერთი ეპიტაფიაა. მხედრული წარწერა საფლავის ქვის ზედაპირზე დაზიანებულია:

**„მომისსენე უფალო მხევალი შენი თაღია(?) (ივა?)ნე
მძინარაშვილის მე“ (ტაბ. XXXIII. 2).**

დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის ჩრდილო-და-
სავლეთით, მიწით და ჯაგნარით დაფარულ ადგილზე, სავარა-
უდოდ, კიდევ არის საფლავის ძველი ქვები, რომელთა შესწავ-
ლა ვფიქრობთ, რომ მომავლის საქმეა.

* სავარაუდოდ უნდა ეწეროს მეუღლე.

დიცის ღვთისმშობლის ტაძრის ასომთავრული წარწერები

როგორც აღვნიშნეთ, დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია მდებარეობს სოფლის სასაფლაოზე. იგი წარმოადგენს დარბაზული ტიპის, მარტივი ფორმის სწორკუთხა ნაგებობას, ორქანობიანი ახლადგამართული თუნუქის სახურავით. სამხრეთ ფასადთან შერჩენილი აქვს მინაშენის ნაწილი. სამხრეთისა და დასავლეთის კედლებში გაჭრილია თითო კარი. ფანჯრები განთავსებულია მხოლოდ აღმოსავლეთის (ერთი) და სამხრეთის (ორი) კედლებში. სარკმელთა საპირეები იმკობა თხლად ჩაკვეთილი სტილიზებული დეკორით და ქუსლიანი მცირე ზომის წარბით, რომელიც არ ახლავს სამხრეთ-დასავლეთ სარკმელს. ტაძრის კუთხეები, კარ-ფანჯარათა საპირეები და სამხრეთის კედლის დასავლეთი მონაკვეთის ქვედა ნაწილი ამოყვანილია ადგილობრივი ჯიშის (ერედვის) წითელი ფერის ტუფის კვადრებით. დანარჩენი კედლები ნაგებია დუღაბზე რიყის ქვით. დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე სარკმლის საპირის სათაური მსგავსებას ამჟღავნებს ფრისის (დიციდან 4 კმ.-ის დაშორებით) ტაძრის (X ს.) აღმოსავლეთ სარკმლის თავსართთან. აღნიშნული ტაძრის სათაურიც მცირე ზომის ქუსლიანი წარბის სახით არის გამოკვეთილი, რომელსაც მაღლა ჯვარი ადგას.⁶⁷

ასეთივე ქუსლიანი წარბი გვხვდება (ოღონდ ორმაგი) პატარა ღვთისმშობლის ხეობის ზემო წელზე არსებულ სნეკვის წმინდა გიორგის სახელობის ტაძრის (IX ს. ან X ს. დასაწყისი) აღმოსავლეთ ფასადზე.⁶⁸ სარკმლის საპირეს სათაურად ქუსლიანი წარბია გამოყენებული ატენის სიონის აღმოსავლეთ ფასადზეც.⁶⁹

⁶⁷

⁶⁸ იქვე . 93.

⁶⁹

., 1975, . 94.

, . IV, ., 1894, . 149.

აღმოსავლეთ ფასადზე სარკმლის საპირე ასეთივე სათაურით არის გადაწყვეტილი ერედვის ბერის საყდარზე. (X საუკუნის შუა წლები).⁷⁰ თუმცა, ბერის საყდრის აღმოსავლეთ ფასადზე სარკმლის საპირე პატარა ღიახევის ხეობაში არსებული ამ პერიოდის სხვა ძეგლებისგან განსხვავებულია (თალოვანი „წარბი“ აქაც მათი მსგავსია). საპირისა და სათაურის ურთიერთშეთანხმებასთან დაკავშირებით, ბერის საყდრის მაგალითზე საინტერესო დაკვირვება აქვს რ. მეფისაშვილს. ის წერდა: „აღმოსავლეთ ფასადის დეკორის ცალკეულ ელემენტთა განხილვა საპირისა და სათაურის ურთიერთშეთანხმების საკითხით უნდა დავიწყოთ. ყველა ჩვენთვის ცნობილ ძეგლში, სადაც ეს ორი ელემენტი ერთადაა გამოყენებული, საპირე თალოვანია და შეესაბამება სათაურის თალოვან მოხაზულობას. ბერის საყდრის მსგავს მაგალითს, სადაც ოთხკუთხა საპირის თავზე თალოვანი სათაურია მოთავსებული, ამ ხანებში ჩვენ სხვას ვერ ვნახავთ. ასეთი გადაწყვეტა, საფიქრებელია, თვით ამ ძეგლის ამშენებლის შემოქმედების ნაყოფს წარმოადგენს. ამ გადაწყვეტაში ასახულია ხანა, რომელსაც ჩვენ ძეგლი სხვა მონაცემებით მივაკუთვნეთ. თუ საპირეს მოტივი VIII-IX საუკუნეთა ძეგლების ფასადებზე სპორადულად გვხვდება (წირქოლი, არმაზი, ბიეთი) X საუკუნეში ეს მოტივი მკვიდრდება და ამ საუკუნის ბოლოსათვის საყოველთაო ხდება. საპირე თანდათან დევნის სათაურს. X საუკუნე სწორედ ის პერიოდია, როდესაც ორივე ეს ელემენტი თანაბარი უფლებით თუ შეიძლება ასე ითქვას, ცოცხლობს, და სათაურის საპირით შეცვლის პროცესი თავისებურად ვლინდება.“⁷¹

ტაძრის ხალვათი ინტერიერი აღმოსავლეთით საკურთხევლით ფორმდება. სამხრეთი და ჩრდილო კედლები დანაწევრებულია ორსაფეხურიანი თითო პილასტრითა და მასზე გადავლებული ორ-ორი თალით. პილასტრები და თალები გამოკვეთილია წითელი ფერის ტუფის კვადრებით. საშენ მასალად, ისევე როგორც ამავე პერიოდის პატარა ღიახევის ხეობის სხვა ძეგ-

⁷⁰ რ. მეფისაშვილი, ბერის საყდარი, ქართული ხელოვნება, №7, 1971, გვ. 92.

⁷¹ იქვე, გვ. 103.

ლებზე გამოყენებულია ერედვის ქვა.* ინტერიერში შერჩენილია ძველი შელესილობის კვალი.

ტაძრის მანამდე უცნობი წარწერები გამოვლენილ იქნა აღმოსავლეთ ფასადზე და ინტერიერში – სამხრეთ პილონის აღმოსავლეთ საფეხურზე.⁷²

წარწერების აღმოჩენის შესახებ

დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი, მოქმედი სალოცავი იყო. იგი გასაბჭოების შემდეგ ბოლშევიკების მიერ იქნა გაუქმებული, თუმცა ადგილობრივი მორწმუნეების ძალისხმევით აქ წირვა-ლოცვა მაღევე აღადგინეს. XX საუკუნის დასაწყისში, დიცში მოსახლეობის რეგისტრაცია, ჯვრისწერის, ნათლობისა და გარდაცვალების ფაქტების აღწერის სწორედ ღვთისმშობლის ეკლესიის სპეციალურ წიგნში ხდებოდა. 2013 წლის აპრილში, ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე, ოდნავ ჩამონგრეული ბათქაშის ქვეშ შევნიშნეთ რამდენიმე მრგვლოვანი გრაფიკა. ბათქაშის გაწმენდის შემდეგ აღმოჩნდა ქვაზე ჩაკვეთილი საქტიტორო ასომთავრული წარწერა. (ტაბ. XXXIV. 1). წარწერაზე თავდაპირველად ჩვენი

* გადმოცემის თანახმად, ერედვის ქვით არის აგებული ასევე მცხეთის ჯვრის ტაძარიც: „ერედვის მთაზე მოიპოვებოდა საშენი ქვა, რომელიც დღესაც არის შემორჩენილი, ქვა იყო ძალიან მტკიცე და ამასთანავე მსუბუქიც, როცა მცხეთაში ჯვრის სალოცავს აშენებდნენ, ორი ძმა მუშაობდა, ერთი ერედვის მთაზე საშენ ქვას ჭრიდა და ხარ-ურმით უგზავნიდა მეორე ძმას, რომელიც მცხეთაში ჯვრის ტაძარს აშენებდა. ერთხელაც ქვისმთელ კაცს ფეხი დასცურებია, კლდეზე ჩაჩეხილა და დაღუპულა. როცა მისი საქმე სხვამ გააგრძელა, მცხეთაში მყოფი ხურო მიხვდა, რომ ეს ქვები მისი ძმის ნახელავი არ იყო. წამოსულა და ერედვში იმ ადგილას, სადაც მისი ძმა დაღუპულა, მცხეთიჯვარი დაუარსებია (გადმოცემა 2007 წელს ჩავიწერეთ 80 წლის ოთარ ქრისტესიაშვილისაგან). გ. სოსიაშვილი, სოფელ ერედვის ისტორიიდან, წიგნში: ნარკვევები, შიდა ქართლის ისტორიიდან, თბ., 2011, გვ. 40.

⁷² გ. სოსიაშვილი, დიცში აღმოჩენილი ასომთავრული წარწერები, ჟურნ. „ქაროზი“, №72, 2016, გვ. 22-24; G. Sosiashvili, Asomtavruli Inscriptions on Ditsi Saint Mary Virgin Church Near the Russian Occupational Line, Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies, #26, Centre for East European Studies, Faculty of Oriental Studies, University of Warsaw, Warsaw, 2016, p. 161-177.

თხოვნით იმუშავეს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის სპეციალობის მაგისტრმა ნ. ხარშილაძემ და ისტორიის აკადემიურმა დოქტორმა თ. გოგოლაძემ. საწყის ეტაპზე წარწერის ამოკითხვა მათ მიერ განხორციელდა.*

* წარწერის ტექნიკური აღწერილობა და პალეოგრაფიული დახასიათება მოგვაწოდა ნ. ხარშილაძემ, რისთვისაც მას მადლობას მოვასხენებთ. მკვლევრების (ნ. ხარშილაძე, თ. გოგოლაძე) აზრით წარწერა, სავარაუდოდ, X საუკუნით თარიღდება. გთავაზობთ წარწერის წაკითხვის მათ ვერსიას:

**სამი ძმის, ბეშქენის, გოდერძის და ჯარიდის სააღმშენებლო წარწერა
სოფელ დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრიდან
(X ს.)**

დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე, წნული ორნამენტული სარკმლის თავზე მოთავსებულია ტუფის ქვის ფილა (142X57 სმ.). ქვის ფილაზე, სარკმლის ბოლოუბაკეცილი თავსართია წარმოდგენილი, რომელზეც რელიეფური, ამჟამად დაზიანებული, ჯვარია გამოსახული. ქვის ფილაზე ამოკვეთილია ოთხ სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, რომელიც რელიეფური ჯვრის ქვემო მკლავების ორივე მხარეს ნაწილდება, ხოლო ერთი სტრიქონი კი სარკმლის ბოლოუბაკეცილ რელიეფურ თავსართზე გადადის. წარწერის ტექსტი დაზიანებულია, პირველი სტრიქონის ბოლო ორი სიტყვის რამდენიმე გრაფემა ფარგმენტულად იკითხება, ხოლო ორი ასო მთლიანად გადაშლილია. ფარგმენტულად იკითხება მეორე სტრიქონის პირველი სიტყვის ბოლო და მეორე სიტყვის პირველი გრაფემებიც. რელიეფურ თავსართზე ამოღარული წარწერის ტექსტის ბოლო ნაწილიც აღარ იკითხება. პირველი სტრიქონის მეოთხე სიტყვაში „ა“-მეტობაა, ხოლო რელიეფურ თავსართზე ამოკვეთილი ტექსტის მეორე სიტყვაში ხანის ნაცვლად „შ“-ინია წარმოდგენილი.

წარწერის კვეთის სიღრმე 0,2-0,5 სმ-ია, ხოლო გრაფემების სიმაღლე 1,2-9,1 სმ; ქარაგმის ნიშნად გამოყენებულია მოკლე განივი, პორიზონტალური ხაზი; განკვეთილობის ნიშანი გვეხედება მხოლოდ ერთგან – ორწერტილის სახით.

„სახელითა ღ(მრთისაი)თ<ი>{ა}, ესე ეკ<ა>ლესა ადვ{ა}შენ[ნეთ / სამთ{ა} ძმათა: ბ(ე)შქენ(ნ), გოდერძმან / და ჯარიდმა/ნ, ვინ წდკით<შ>{ხ}ოს, ლოცვასა [მოგვისსენეთ]“

რაც შეეხება ტაძრის ინტერიერში სამხრეთ პილონის აღმოსავლეთ საფეხურზე აღმოჩენილ ნაკაწრ წარწერებს, ისინი აღმოსავლეთ ფასადზე მიკვლეული წარწერის შემდეგ იქნა აღმოჩენილი აქ მომუშავე ჯგუფის მიერ (ნ. ხარშილაძე, თ. გოგოლაძე, თ. ჯოჯუა). (ტაბ. XXXV. 1).*

პალეოგრაფიული დახასიათება და დათარიღების საფუძვლები:
ასომთავრული წარწერა შესრულებულია ორხაზოვან ბადეში. ზოგიერთი გრაფემა გადმოცემულია მარჯვნივ გაზიდული დამატებითი განივი ხაზებით (ლასი, თანი, დანი, ენი, ვინი, ბანი, განი.); „ლასის“ მუცელი ორ შემთხვევაში შეკრული არ არის; გრაფემა „კანის“ მუცლის შემკვრელი ხაზები, ერთ შემთხვევაში, ერთმანეთს არ უერთდება; გრაფემა „მანის“ მუცლის შემკვრელი ხაზი აღარ გადადის მარჯვენა მხარეს, ხოლო ერთ შემთხვევაში. მუცლის წრე გახსნილია; გრაფემა „დონის“ მუცელი არახდროს შეკრული არ არის; გრაფემა „წილს“ წრეები შეკრული აქვს; გრაფემა „ონს“ მოკლე, განივი, მარჯვნივ გაზიდული ხაზი აქვს; პალეოგრაფიული ნიშნებით წარწერა მსგავსებას ავლენს შიდა ქართლის იმ ეპიგრაფიკულ ძეგლებთან, რომლებიც X საუკუნით თარიღდებიან, შესაბამისად, ვიდრე წარწერაში მოხსენიებული პირების იდენტიფიკაციაზე გავამახვილებთ ყურადღებას, დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის საადმშენებლო წარწერას, ზოგადი ქრონოლოგიით, X საუკუნით განვსაზღვრავთ.

* წარწერები ვერ მოხვდა ჩვენს მიერ 2010 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში „დიცის ისტორია“, რადგან იგი მანამდე უცნობი იყო.

წარწერების აღწერა

სამი ძმის: ბეშქენის, გოდერძის და ჯარიდის სააღმშენებლო
წარწერა
(IX ს.)

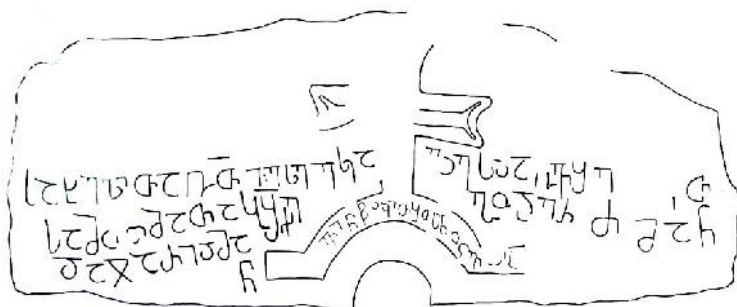
წარწერა განთავსებულია ტაძრის აღმოსავლეთ სარკმლის თავზე ტუფის ქვის დიდი ზომის ფილაზე (142X57 სმ.). არაწესიერი კონფიგურაციის მქონე კვადრის ცენტრალური არე სარკმლის თავსართს წარმოადგენს და შემკულია ქუსლიან წარბზე აღმართული ჯვრის რელიეფური გამოსახულებით, რომლის ქვედა დონის თავისუფალ ეზოზე, ჯვრის ორივე მხარეს, ოთხსტრიქონიანი სახეიმო წარწერა არათანაბრად ნაწილდება. პირველი და მეორე სტრიქონი ჯვრის ქვედა მკლავით ორ ნაწილად იყოფა, მესამე სტრიქონი ჯვრის მეორე მხარეს აღარ გადადის, ხოლო მეოთხეს წარბის ცენტრალური მონაკვეთი და მარჯვენა ქუსლის შვერილი ეთმობა.

წარწერა ნაკლულია. ფრაგმენტულად იკითხება პირველი სტრიქონის ბოლო ორი სიტყვის რამდენიმე გრაფემა, ხოლო ორი ასო-ნიშანი მთლიანად წარხოცილია. ფრაგმენტულია მეორე სტრიქონის პირველი სიტყვის ბოლო და მეორე სიტყვის პირველი გრაფემები, ასევე რელიეფურ თავსართზე - წარწერის ტექსტის ბოლო ნაწილიც. პირველი სტრიქონის მეოთხე სიტყვაში „ა“ - მეტობაა, ხოლო რელიეფურ თავსართზე ამოკვეთილი ტექსტის მეორე სიტყვაში „ხან“-ი შებრუნებული სახითაა დაწერილი. წარწერის კვეთის სიღრმე 0,2-0,5 სმ-ს შეადგენს; უდიდესი გრაფემის სიმაღლე – 9,1 სმ.; უმცირესი გრაფემის სიმაღლე – 1,2 სმ. ქარაგმის ნიშანი: მოკლე განივი სწორი ხაზი; განკვეთილობის ნიშანი – ორი წერტილი პირველ სტრიქონში. დაზიანებების მიუხედავად, ქართული ასომთავრულით შესრულებული საქტიტორო წარწერა სრულად იკითხება. იგი შემდეგს გვაუწყებს:

სცჲუხიძე იძვი: უსუჲ უსუნა სიუჲუ[–]ქ
სცჲი კჲსძეც 9471 || 128716628

ბ ჯ ა ნ ო ბ ა
ნ // ზ ნ ჩ ა ნ ი თ ყ ი ს ლ ო გ ი ჯ ო ს [—]

1. „სახელითა ღ(მრ)თი(საითა): ესე ეკა(sic)||ლეს(ია)ა
 აღვ(ა)შე[ნეთ
2. სამთ(ა) ძმათა ბ(ე)შქე(ნ) || გოდერძმან
3. და ჯარიდმა
4. ნ ვინ წ(ა)დკითხ(sic)ოს ლოცვასა [მოგვისხენეთ]“

არქაული ტრადიციის თანახმად, წარწერაში ტექსტის დაწეების ნიშანი – ქანწილი (+) არ გვხვდება. „წილს“ ორივე წრე შეკრული აქვს. IX საუკუნის შესაბამისად, ტექსტში სიტყვები დაცილებული არ არის და ერთადერთი განკვეთილობის ნიშანიც - ორი წერტილი უზის ერთმანეთისაგან დაუცილებელ სიტყვებს. „განს“, „ენს“, „ვინს“, „ლასს“ მარცხნივ უჩნდებათ დამატებითი განივი ხაზები. „მანის“ მუცლის შემკვერელი ხაზი მარჯვნივ არ გადადის. „მანის“ და „ენის“ განივი ხაზები ცალკეულ შემთხვევაში ზემოთ იწევენ. ბუნიანი გრაფემების გარკვეული ნაწილი სიმაღლეში გაზრდილია. წარწერა ორხაზოვანებიდან გამოდის და ოთხხაზოვანების, კერძოდ, განუსხურებისაკენაა მიდრეკილი⁷³. პირველი სტრიქონის „ბ“ (კ) მსგავსებას იჩენს უსა-

⁷³ აღნიშნული პალეოგრაფიული თავისებურებების შესახებ იხ. ქართული წარწერების კორპუსი (ქწკ). ლაპიდარული წარწერები, I, აღმოსავ-

ნეთის სტელის (VIII ს.) განმსაზღვრელ წარწერებში დაცულ „ხ“ (კ) გრაფემასთან⁷⁴. „რ“ მარჯვნივ ოდნავ გადახრილი ბუნითა და გადახსნილი ორივე რკალით შესაბამისობაშია ატენის სიონის საკურთხეველის ჩრდილო კალთაზე ორსტრიქონიანი ასომთავრულნარევი ნუსხური წარწერის (IX–X სს) „რ“-სთან.⁷⁵ წარწერას ქორონიკონი არ ახლავს, ნ. შოშიაშვილის განმარტებით ქართული წარწერების დათარიღება ქორონიკონით, ხოლო ზოგჯერ ჰიჯრითა და „დასაბამითგანით“ IX საუკუნიდან იწყება, თუმცა, IX საუკუნის შემდეგაც წარწერების უმრავლესობა უთარიღოა.

ტაძრის ინტერიერში დაცული წარწერები გრაფიტებს წარმოადგენენ. ისინი განთავსებული არიან სამხრეთ პილასტრის აღმოსავლეთ საფეხურზე, იატაკის დონიდან მესამე კვადრზე, რომლის ზედაპირი ტალღოვანია და აღენიშნება მცირე და დიდი ზომის ღრმულები.

მოსახსენებელი მიქელისა (X ს.)

ერთსტრიქონიანი, მხედრულზე გარდამავალი ნუსხური წარწერა განთავსებულია კვადრის შუა დონეზე, გრაფიკული გამოსახულებების ქვედა მონაკვეთის გასწვრივ, იატაკის დონიდან 139, 5 სმ. სიმაღლეზე, კიდიდან 1,7 სმ-ს დაშორებით. (ტაბ. XXXVI. 1) ჩაკვეთილია თხლად, სუსტად გაირჩევა. ქარაგმის ნიშანი განივი სწორი, ოდნავ დახრილი ხაზია. დაქარაგმებულია მხოლოდ პირველი სამი გრაფემა „(კ) შ(ეიწყალ)ე“. წარწერას უკავია 7×2 სმ ფართობი. ასოების სიმაღლეა 2-0,5 სმ. მსგავსი „შ“ გამოვლენილია ატენის სიონის დას. აფსიდის ჩრ. კალთაზე, საღებავის ფენის ქვეშ ამოკვეთილ

ლეთ და სამხრეთ საქართველო (V–X სს.). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980, გვ. 32-33.

⁷⁴ იქვე, გვ. 127-129; სურ. 54,57, 58, 59.

⁷⁵ ქართული წარწერების კორპუსი (ქწკ). ფრესკული წარწერები, I, გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს გურამ აბრამიშვილმა და ზაზა ალექსიძემ, თბ., 1989, გვ. 96-97. სურ. 31.

კრიპტოგრაფიის (X ს.) „კ“-სთან.⁷⁹ წარწერის გრაფემა „ე“ მსგავსია დას. აფსიდის ჩრ. კალთაზე, აფსიდისა და ბემის კედლების შესაყარში აფსიდის კედლის სისქეზე დაცულ მხედრულზე გარდამავალ ნუსხური მოსახსენებელი წარწერის (X ს.) „ე“-სი.⁸⁰ მიგვაჩნია, რომ „კ“ და „ე“ გრაფემების გვერდიგვერდ არსებობა ანთროპონიმ „კონსტანტინეს“ უნდა აღნიშნავდეს, თუმცა, ანთროპონიმის რამდენჯერმე ხსენება ეჭვს უნდა იწვევდეს და შესაძლებელია გამეორებული „კ“ და „ე“ გრაფემები სხვა სიტყვებს აღნიშნავდეს. (ტაბ. XXXVII. 1).

ყი	ჟი	ჟი	ჟი	1. შ(ეიწყალ)ე	კ(ოსტანტინ)ე	კ(ოსტანტინ)ე
კ(ოსტანტინ)ე						
ჩჩ				2. წმ(იდა)		

გადაფხეილი წარწერა (IX-X სს)

ნუსხური სამსტრიქონიანი წარწერა, რომლის მხოლოდ რამდენიმე გრაფემა გაირჩევა, განთავსებულია კონსტანტინეს წარწერის შემდეგ იატაკის დონიდან 134 სმ. სიმაღლეზე. მარცხენა კიდიდან 2,3 სმ. დაშორებით. გრაფემებს ემჩნევა თხლად ჩაკვეთის კვალი. წარწერას უკავია 3x5 სმ. ფართობი. (ტაბ. XXXVIII. 1).

ყი	1. შ(ეიწყალ)ე
.....ჟიქ?...	2.ოეც
ჟიქ	3. ეც . . .

მოსახსენებელი კონსტანტინე ბაკანასა (IX-X სს)

I.

სამსტრიქონიანი ნუსხურ შერეული ასომთავრული წარწერა განთავსებულია გადაფხეილი წარწერის შემდეგ იატაკის დონიდან.

⁷⁹ ფრესკული წარწერები, I, გვ. 170. სურ. 40, 41.

⁸⁰ იქვე, გვ. 178-179. სურ. 49.

ნიდან 131 სმ. მარცხენა კიდიდან 3 სმ. დაშორებით. ხასიათდება საშუალო სიღრმით ჩაკვეთილი ხაზებით. წარწერას უკავია 3,2×6 სმ. ფართობი. ასოების სიმაღლეა 1,3–0,5 სმ. (ტაბ. XXXIX. 1). „ბ“-ს, „ე“-ს და „ნ“-ს დაწერილობა მსგავსია ატენის სიონის საკურთხევლის სამხრეთ კალთაზე დეკორატიული ჩარჩოს გადასული საღებავის ქვეშ შავი საღებავით შესრულებული პილიგრიმული წარწერის (IX ს.) იგივე გრაფემებისა.⁸¹ ბუნიანი გრაფემები სიმაღლეში გაზრდილია. წარწერა ორხაზოვანებიდან გამოდის და ოთხხაზოვანებისკენაა მიდრეკილი. „კ“-ს ორივე ფეხი ერთ ვერტიკალურ ხაზზე ნაწილდება. მისი შეკრული წრიული მუცელი მარცხენა მხარესაა მოქცეული. ასეთი „კ“, მხოლოდ მარჯვნივ გატანილი შეკრული მუცლით დასტურდება ნინოწმიდის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადის, ჩრდილოეთის მხარეზე, სარკმლის ქვემოთ.⁸²

ჩ ყ ო ზ	1. ქ(რისტე) შ(ეიწყალ)ე კ(ოსტანტინ)ე ბა
ჰ[რ]ჩ[რ]ა რმჟ	2. კანაი ამე ჯ
ჟ ნ	3. ვ ნ

ამ წარწერის მეორე სტრიქონის ბოლოს არის სხვა ხელით შესრულებული, თხლად ჩაკვეთილი ნუსხური X (ჯ), ხოლო მესამე სტრიქონის დასაწყისში ი (ვ).

წარწერის გასწვრივ, მეორე კიდეთან ჩაკვეთილია რვა ვერტიკალური ღრმა ზოლი, რომლის ქვემოთაც გრძელკისრიანი ფრთებ და ფეხებ შეეკცილი ფრინველის გრაფიკული გამოსახულებაა გადმოცემული ხაზგასმულად კუთხოვანი, ზოგადი ფორმით. (ტაბ. XLII. 1)

მოსახსენებელი ჯარიდისა (IX-X სს)

სამსტრიქონიანი ნუსხურშერეული ასომთავრული წარწერა განთავსებულია ფრინველის გრაფიკული გამოსახულების

⁸¹ ფრესკული წარწერები, I, გვ. 103. სურ. 38.

⁸² ლაპიდარული წარწერები, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.). ტაბ. 116.

გასწვრივ იატაკის დონიდან 120 სმ. (ტაბ. XL. 1) მარცხენა კიდიდან 2,8 სმ. მანძილზე. ჩაკვეთილი გრაფემების კონტურები მკვეთრია და ფართო. ქარაგმის ნიშანი მოკლე განივი ხაზი პირველი და მეორე სიტყვის თავზე „ქ(რისტე) შ(ეიწყაღ)ე“. მოიცავს 4×10 სმ ფართობს. ასოების სიმაღლე 3,6–0,5 სმ. გრაფემების „ე“-ს, „მ“-ს თავი ზემოთ იწევს. ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე განთავსებული წარწერის „რ“-ს მსგავსად ჯარიდის მოსახსენებელშიც „რ“-ს ბუნი მარჯვნივაა გადახრილი და ორივე რკალი გახსნილი აქვს. „ანი“ დიდ მსგავსებას იჩენს ატენის სიონის საკურთხეველის ბემის სამხრეთ კალთაზე, მამფალ სუმბატ აშოტის ძის ფრესკული ეპიტაფიის (885 წ.) „ან“-თან.⁸³ ამ წარწერის „მან“-ის მსგავსად ჯარიდის მოსახსენებელის „მან“-საც მცირე ჰორიზონტალური შვერილი უწნდება მარჯვნივ.

ⴓⴓ ⴓⴓ ⴗⴚⴓⴓⴓ
 ⴓⴓⴓ ⴓⴓⴓⴓⴓⴓⴓⴓ
 ⴓⴓⴓⴓⴓ

1. ქ(რისტე) შ(ეიწყაღ)ე ჯარიდ
2. ი მე დავწერე
3. მიქაელ

მოსახსენებელი კოსტანტინე ბაკანაისა (IX-X სს)

სამსტრიქონიანი ასომთავრულ შერეული ნუსხური წარწერა განთავსებულია ჯარიდის მოსახსენებელის ქვემოთ იატაკის დონიდან 115 სმ. მარცხენა კიდიდან 1,5 სმ. მანძილზე. ჩაკვეთილია თხლად. ქარაგმის ნიშანი მოკლე განივი ხაზი სახელის თავზე „კ(ოსტანტინ)ე“. მოიცავს 11×3,5 სმ ფართობს. ასოების სიმაღლე 1,4–0,5 სმ. (ტაბ. XLI. 1).

ⴓⴓ ⴓⴓ ⴓⴓ ⴓⴓⴓⴓⴓⴓⴓⴓⴓⴓⴓ
 ⴓⴓⴓⴓⴓ ⴓⴓⴓⴓⴓⴓⴓⴓⴓⴓⴓⴓⴓ
 ⴓⴓⴓⴓⴓ...

1. ქ(რისტე) შ(ეიწყაღ)ე კ(ოსტანტინ)ე ბაკანაი ყოე
2. ღგან ეკლესიათ მათ
3. ალა(გს)

⁸³ ფრესკული წარწერები, I, გვ. 95. სურ. 29.

აღსანიშნავია, რომ ტაძრის ინტერიერში სამხრეთ კედელზე, ასომთავრული წარწერების მადლა გრაფიკული გამოსახულებებია, რომელსაც მარჯვენა ხელში ბორჯღალი უჭირავს, მარცხენა ხელის მტევანი ატკეჩილია, თუმცა, ემჩნევა ჯვრის ფორმის ნაკაწრი. საინტერესოა, რომ ადამიანის გამოსახულებას თავის ნაცვლად გულის ფორმა აქვს, სადაც ადამიანის თვალებია ამოკვეთილი (ტაბ. XLII. 1); გრაფიკული გამოსახულების ქვედა ნაწილზე, ქალის სამოსია ამოკაწრული. ჩვენი აზრით, ის წარწერების ამოკვეთის თანამედროვე გამოსახულება უნდა იყოს.* გრაფიკული გამოსახულების ზემოთ ყვავილოვანი ორნამენტის ფრაგმენტი ჩანს, რომელიც დაზიანებულია და ძნელად ეტყობა. ეს ადგილი როგორც ჩანს, გამორჩეული იყო მღვდელთმცოდნეობისთვის, რადგან გრაფიკულ გამოსახულებას და წარწერებს მორწმუნეთა მიერ სანთლების დანთების შედეგად არსებული ცეცხლის კვალი ეტყობა. ადამიანის გრაფიკული გამოსახულების მადლა სამი გრაფემაა. (ტაბ. XLII. 1). სამივე მათგანი მრგვლოვანი მოხაზულობისაა. პირველი გრაფემა თავისი მოხაზულობით „სან“-ს ჰგავს. „სან“-ის შემდეგ კედლის ზედაპირი დაზიანებულია და კიდევ ერთი გრაფემა იკითხება, რომელიც მოხაზულობით „იოტას“-სთან უფრო ახლოა. „სანის“ შემდეგ შეიმჩნევა პორიზონტალურად განლაგებული ორი წერტილი. „იოტას“ ზედა ნაწილი მარჯვნივ და მადლაა გაზიდული. სანის დაბლა გრაფემის ხაზი შეიმჩნევა, ოღონდ ვერ იკითხება, ხაზის სიგრძე დაახლ. 12 მმ-ია, არ არის გამორიცხული, რომ ეს ხაზი ამ წარწერის მეორე სტრიქონის ქარაგმაც იყო. ჩვენი აზრით, ეს წარწერა ადამიანის გრაფიკულ გამოსახულებას უკავშირდება, რადგან აღნიშნული გრაფემები მის თავზეა განლაგებული. გრაფემების ზომებია: 4-7 მმ.

* დიცის ღვთისმშობლის ტაძრის გრაფიკული გამოსახულება სამომავლო კვლევის საჭიერია და ის ხელოვნებათმცოდნეების დაინტერესების საგანი უნდა გახდეს.

დიცის ღვთისმშობლის ტაძრის ასომთავრული წარწერები და ტბელთა ფეოდალური საგვარეულო

დიცის წარწერებში მოხსენიებულ პირთა ზუსტი იდენტიფიკაცია, ცხადია, გეოინფორმაცია, რადგან, წარწერებში მხოლოდ ტაძრის ამგებ პირთა სახელებია ცნობილი. ვინ უნდა იყვნენ ღვთისმშობლის ტაძრის აღმოსავლეთ კედელზე მოხსენიებული: გოდერძი, ჯარიდი და ბეშქენი? X საუკუნის ასომთავრული წარწერების დიდი ნაწილი, რომლებიც შიდა ქართლში – დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებში – არსებულ ტაძრებზეა შესრულებული, ცნობილი ფეოდალური საგვარეულოს წარმომადგენლებს – ტბელებს უკავშირდება. განსაკუთრებით საყურადღებოა ერედვის წმ. გიორგის სახელობის ტაძრის სამხრეთ ფასადის მრგვალი სვეტის ზედა ნაწილზე შესრულებული წარწერა, სადაც მოხსენიება ქართლის უფალი ივანე ტბელი. წარწერაში ვკითხულობთ: „[სახ]ელითა ღ(მრთისა)ათა, მ[ამისა, ძისა და] სუ[ლისა წ]მიდის[ათათა], მეოხებითა წმ(ი)დ(ი)სა ღ(მრ)თი[სმ²/შ]ობელისათათა, [შეწვენითა წმ(ი)დ(ი)სა გი](ორგი)სითა, კელმწიფობასა ღ(მრ)თ(ი)გდამყარ[ექ]ბუელისა წმიდ[ი]სა კოსტანტი[ნ]ე მეფისასა, რ(ომე)ლ(მ)ან ბრძანა და ჩავიდა ჰერე⁴თს [შ]იგან, ჰერთა მეფ[ე]დ გა(ა)[ქ]ცია და მუნთ მშუიდობით იქცა, ცისკრად ა⁵ლავერდს ილოცა, [მ]წუხრი ბრეძას გადატა; მეორედ კ(უ)ლა ავიდა, ვეჯინ⁶ისა ციხე დაღეწა; ქართლს შინა უფლობასა ტბელისა ივანესა, მთავარ⁷ე[ბი] სკო[ლ]ობასა სანატრელისა ყუარყუარესა*, ჯ(უ)ართითა მისითა; გაზრახვითა ნიქოზ⁸ე[ლი]სა – სანატრ[ელ]ისა სტეფანეებისკოსისათა, ძალითა, შეწვენითა მოყუას⁹თათა, მე თ(ეველ)ორე თაფლამსქემან დავდე საძირკველი – წელინი იყ(უ)ანეს ხფი, ქრონიკ[ონსა ჩქე].“⁸⁴

* ამ სიტყვის აღდგენა პირობითია.

⁸⁴ ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, I, შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980, გვ. 172; რ. მეფისაშვილი, ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიის საამშენებლო წარწერა,

ერედვის ტაძრის წარწერა 906-914 წ.წ. თარიღდება. როგორც ნ. შოშიაშვილი აღნიშნავს: „1 წარწერაში აღნიშნული თარიღი „ხვი“-6510 (-906 წ.) წარწერის თარიღი კი არ არის, არამედ ეკლესიის მშენებლობის დაწყების. წარწერას კი ამოკვეთდნენ ეკლესიის დასრულების შემდეგ, ე.ი. 906 წლიდან დაახლოებით ათიოდე წლის შემდეგ; 2) წარწერაში აღნიშნული ლაშქრობა აფხაზთა მეფის კონსტანტინესი ჰერეთს, წყაროების ცნობით, მოხდა აბულ-კასიმის ლაშქრობის (914) შემდეგ.“⁸⁵ ერედვის წარწერაში მოხსენიებული ივანე ტბელი გვხვდება ასევე დოდოთის სამეკლესიანი ბაზილიკის შუა ეკლესიის სამხრეთი კარის მარჯვენა წირთხლზე არსებულ წარწერაში: „სახელით/2ა ღ(მრ)თი(საძთა) ივანე ე³რ[ისტ]ამ(ა)ნ ტბ(ელ)მ(ა)ნ/4 აღ(ა)შენა ესე წ(მიდა)ე ე⁵კლესიაჲ სალო⁶ცველად მისთ⁷ის და ხუთთა ძე⁸თ[ა მისთ]⁹ათუ[ის].“⁸⁶ როგორც ამ წარწერიდან ჩანს, ივანე ტბელს ხუთი ძე ჰყავდა. მისი ძეებიდან დოდოთის ეკლესიის დასავლეთის კარის ტიმპანზე ამოღარულ ოთხსტრიქონიან ასომთავრულ წარწერაში, რომელიც დაახლ. 914 წლით თარიღდება, იხსენიება ქავთარი: „წ(მიდა)ო ნ(ა)თლ(ისმ)ც(ე)მ(ელ)ო, მ(ეო)²ხ ექმ(ენ) მ(ო)ნ(ა)სა შ(ე)ნსა³ ტბ(ელ)ი(სა) ძესა ქ(ა)ვთ(ა)რსა⁴ ორსავე ცხ(ო)რ(ე)ბ(ა)სა.“⁸⁷ რაკი ამ დროს, ერედვის წარწერის თანახმად ტბელთა ფეოდალური სახლის ხელმძღვანელი ივანეა, ამიტომ დოდოთის ეკლესიის ამ წარწერაში მოხსენიებული ტბელი, რომლის ძეც ქავთარია, ივანე უნდა

საქ. სსრ. მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. V, №10, 1944, გვ. 44-45; ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, V-X საუკუნეების ძეგლები გამოსცა, ტაბულები და ლექსიკონი დაურთო ი. იმნაიშვილმა, თბ., 1953, გვ. 3; ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 16.

„1975, . 52-53. საინტერესოა, რომ ერედვის წარწერას ჯერ კიდევ XIX საუკუნის ბოლოს იხსენიებს გეზარქოს ვლადიმირის ქართლში მოგზაურობის მიმომხილველი. იხ. . .

, . 20.

⁸⁵ ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 171.

⁸⁶ იქვე, გვ. 176.

⁸⁷ იქვე, გვ. 177.

იოს. სწორედ ივანე ტბელის და, სავარაუდოდ, მისი ხუთი ძის (შესაძლებელია სხვა სახლისკაცების მონაწილეობითაც) ბრძანებით და ინიციატივით აიგო ერედვის წმ. გიორგის ტაძარი. ამას ერედვის ტაძრის სამკვეთლოს სარკმლის ორივე მხარეზე ამოღარული ასომთავრული წარწერაც გვაუწყებს: „აღეშენ[ნ]ა² წ(მიდა)ღ [ეკ](ლესია)ღ [ე³სე ყოვ(ელ)]⁴თა [ტ]ბე[ლ]თ⁵ა ბრძანე/ბითა.“⁸⁸ ერედვის წარწერაში მოხსენიებული ივანე ტბელი ქართლის უფალი (გამგებელი) იყო, ის სათავეში ედგა ტბელთა ფეოდალურ სახლს. სწორედ მისი ბრძანებით აიგო ერედვის ტაძარი, რომლის წარწერაში ჯერ კონსტანტინე აფხაზთა მეფის ჰერეთში ლაშქრობაზეა საუბარი, ხოლო შემდეგ ხაზი აქვს გასმული ივანე ტბელის „ქართლსა შინა უფლობას“. ივანეს შემდეგ წარწერა ქართლის მთავარეპისკოპოსს ყ̄-ს შესახებ გვამცნობს, რომლის ღოცვა-კურთხევით („ჯუართა მისითა“) აშენდა ერედვის ტაძარი, ყ̄-ს მოხსენიების შემდეგ, წარწერა ნიქოზის ეპისკოპოსს სტეფანეს შესახებ გვაუწყებს, რომლის „გაზრახვითა“ აიგო წმ. გიორგის ეკლესია. ერედვის წარწერაში ჯერ მთავარეპისკოპოსია მოხსენიებული, ხოლო შემდეგ ნიქოზელი ეპისკოპოსი სტეფანე. ძალზე საინტერესოა, რომ მთავარეპისკოპოსის სახელი დაქარაგმებით „ყ̄“ იკითხება, ხოლო ნიქოზელი ეპისკოპოსის სახელი კი სრულად წერია. მთავარეპისკოპოსის დაქარაგმებულ სახელთან დაკავშირებით რ. მეფისაშვილი წერდა: „ივანე ტბელის შემდეგ წარწერაში იხსენიება მთავარეპისკოპოსი, რომლის სახელს დამწერი ქარაგმით ასე გამოხატავს: „ყ̄ესა“. „მთავარეპისკოპობასა სანატრელისა ყ̄ესა“. როგორ უნდა გაიხსნას აქ ქარაგმა, რაიმე გრაფიკულ შეცდომასთან ხომ არა გვაქვს საქმე, ეს ჯერჯერობით გაურკვეველი გვრჩება.“⁸⁹ წარწერის ამ ნაწილს ვ. თოფურია შემდეგნაირად კითხულობს: „ს(?) ასა სანატრელისა ყ̄///ა ჯ̄რითა მისითა გაზ(?)რახვითა [სანატრელისა სტეფანე ეპისკოსისა]ათა

⁸⁸ იქვე, გვ. 173.

⁸⁹ რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, №4, 1955, გვ. 116-117; ნ. შოშიაშვილმა ქარაგმა პირობითად გახსნა და ყ̄ მიიჩნია, როგორც ყვარყვარე. ლაპიდარული წარწერები, ტ. I, გვ. 177.

ძალითა შეწვევითა...“⁹⁰ ვ. თოფურიასეულ წაკითხვაშიც ქართლის მთავარეპისკოპოსის სახელი შემოკლებით წერია. როგორც არ უნდა იქნას წაკითხული მთავარეპისკოპოსის დაქარაგმებული სახელი, ერთი რამ ცხადია, რომ დამკვეთებმა გარკვეული სუბორდინაცია დაიცვეს, ჯერ მთავარეპისკოპოსი მოიხსენიეს, შემდეგ კი ნიქოზელი ეპისკოპოსი სტეფანე, მაგრამ როგორც ჩანს, მთავარეპისკოპოსის გავლენა აღნიშნულ არეალზე, მაშინდელი პოლიტიკური რეალობიდან გამომდინარე, ნომინალური იყო, სხვა შემთხვევაში, მის სახელს სრულად ჩაწერდნენ. შეიძლება ითქვას, რომ ქტიტორებმა სუბორდინაცია ფორმალურად დაიცვეს. რაც შეეხება წარწერაში მოხსენიებულ: „ძალითა, შეწვევითა მოყუასთაითა“. როგორც რ. მეფისაშვილი განმარტავს: „ისინი ალბათ ეკლესიის სხვა მსახურნი იყვნენ“.⁹¹ ერედვის ტაძრის მეორე ასომთავრულ წარწერაში ხაზი აქვს გასმული, რომ ეკლესია ყოველთა ტბელთა ბრძანებით აიგო. ამ „ყოველთაში“, იგულისხმება, ან ივანე ტბელი და მისი ხუთი ძე, ან ივანე და მისი სახლისკაცები. არ არის გამორიცხული, რომ წარწერაში მოხსენიებული ნიქოზელი ეპისკოპოსი სტეფანეც ტბელთა ფეოდალური სახლის წევრი იყო. ი. მეგრელიძეს გამოქვეყნებული აქვს ნიქოზის ღვთაების ტაძრის აღმოსავლეთ კედელზე მიკვლეული მინაწერები: „იოვანე სტეფნე ზქრ ქე შე“. მკვლევარი მინაწერს ასე კითხულობს: „იოვანე, სტეფანე, ზაქარია, ქრისტე, შეიწყალებ!“. იქვეა სხვა მინაწერიც: „ქე ბი შე ჩ აიფსი წო სტეფნე შე“. მკვლევარს არ აქვს მოცემული აღნიშნული მინაწერების პალეოგრაფიული დახასიათება, მეცნიერმა, როგორც ჩანს, თავი შეიკავა წარწერების დათარიღებისგანაც.⁹² ნიქოზის ღვთაების ტაძრის პირველი საამშენებლო ფენა თარიღდება V-VI საუკუნეებით და რამდენჯერმე ისეა გადაკეთებული, რომ საამშენებლო ფენების დადგენა ძნელდება.⁹³

⁹⁰ ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 131.

⁹¹ რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, გვ. 117.

⁹² ი. მეგრელიძე, სიძველეები ღიახვის ხეობაში, ტ. I, გვ. 149.

⁹³ საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა. ტ. 5, თბ., 1990, გვ. 68.

არ არის გამორიცხული, რომ ი. მეგრელიძის მიერ გამოქვეყნებულ მინაწერში მოხსენიებული იოანე, სტეფანე და ზაქარია ტბელთა ფეოდალური სახლის წარმომადგენლები იყვნენ. ხომ არ არის ერედვის წარწერაში მოხსენიებული ნიქოზელი ეპისკოპოსი სტეფანე და ნიქოზის ღვთაების ტაძრის მინაწერში მოხსენიებული სტეფანე ერთი და იგივე პიროვნება? ნიქოზელი ეპისკოპოსი სტეფანე შესაძლებელია, იოანე (ივანე) ტბელის ძმაც იყო, ტბელთა საფეოდალოს ტერიტორიაზე არსებული ნიქოზის ღვთაების ტაძარი, მათ, შესაძლოა, ერთობლივად განაახლეს და ამის აღსანიშნავად აღმოსავლეთ კედელზე წარწერაც გამოსახეს. ნიქოზის საეპისკოპოსო ტბელთა ფეოდალურ სახლთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული, ნიქოზელმა ეპისკოპოსმა სტეფანემ და ივანე ტბელმა ერთად ააგეს ერედვის ტაძარი და წარწერაშიც ერთად არიან მოხსენიებული. ნიქოზის საეპისკოპოსო კათედრას სავარაუდოდ ტბელები აკონტროლებდნენ.

საეპისკოპოსო ცენტრების სიძლიერეზე საინტერესო დაკვირვება აქვს აკად. ს. ჯანაშიას. იგი წერს: „...წყაროების გულდასმით განხილვა გვარწმუნებს, რომ მიწისმფლობელობის საკონცენტრაციო ცენტრების, ფეოდალურ სენიორიათა პროტოტიპების რიცხვი გაცილებით მეტია, ვიდრე უმაღლეს სამოხელეო პატივთა რიცხვი. ამ ცენტრების გათვალისწინება ნაწილობრივ ქართლის ეკლესიის ჰიერარქიულ ფაქტების ნიადაგზეა შესაძლებელი. განსაკუთრებით ნიშანდობლივია ამ მხრივ საეპისკოპოსოების ისტორია. როგორც ყველგან და ყოველთვის, ქართლშიაც საეკლესიო სტრუქტურა სოციალურ და პოლიტიკურ აღნაგობის შესაბამისად იყო აშენებული. საეპისკოპოსო კათედრები, ამიტომ, ბუნებრივად მიუთითებენ და თან ემთხვევიან უმსხვილეს პროტოგენურ ფეოდალურ ცენტრებს.“⁹⁴

ტბელთა ფეოდალური სახლის წარმომადგენლის ეპისკოპოს სტეფანეს მიერ დაწყებული საქმე მომდევნო ეპისკოპოსმა მიქაელმა გააგრძელა. მან ღვთაების ტაძარი კიდევ განაახლა

⁹⁴ ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, ტფ., 1935, გვ. 18.

(შესადღებელია გადააკეთა, ან მოცულობა მოუმატა) და ტაძრის სამხრეთის ფასადის ზემოთ აღმოსავლეთ კუთხეში, კარნიზის ქვემოთ სამსტრიქონიანი საამშენებლო წარწერაც ამოაკვეთინა. (ამაზე ქვემოთ შევჩერდებით)⁹⁵ ერედვის წმ. გიორგის სახელობის ტაძრის სამხრეთის ფასადის მრგვალი სვეტის ზედა ნაწილზე არსებულ წარწერაში მოხსენიებული ქართლის მთავარეპისკოპოსის შემოკლებულ სახელს „ყ̄ე“-ს, როგორც აღინიშნა, „ყვარყვარე“ კითხულობდა ნ. შოშიაშვილი.⁹⁶ მეცნიერი, სავარაუდოდ, ასეთივე საკუთარ სახელს კითხულობდა ამავე ტაძრის შიგნით, აღმ. კედელზე, სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, რელიეფური ჯვრის თავზე ამოღარულ ასომთავრულ წარწერაშიც: „ყ(უარყუარ)ა(ს)/² მიწ(აი)(?)³ შ(ეიწყალ)ე/⁴ ქ(რისტ)ე/⁵-[მ](ონ)ა(ა) /⁶ შ(ენი) თ(ევედორ)ე.“⁹⁷ ნ. შოშიაშვილის ვარაუდით, ტაძრის დასავლეთის ფასადის სამხრეთის კუთხეში ჩაშენებულ სწორკუთხა ფილაზე ამოკვეთილ ერთსტრიქონიან ასომთავრულ წარწერაშიც, სავარაუდოდ, ასევე „ყვარყვარე“ იხსენიება: „ქ(რისტ)ე შეიწყ(ა)ლე ყ(ე)ა(რე)ე(არე)(?)“.⁹⁸ ჩვენი აზრით, წარწერებში დაქარაგმებულად მოხსენიებული „ყ̄ე“-ში, შესადღებელია მართლაც ყვარყვარე იგულისხმებოდეს, მაგრამ ამ პიროვნების გაიგივება ტაძრის მთავარ წარწერაში მოხსენიებულ მთავარეპისკოპოსის სახელთან, შემოკლებით მოხსენიებულ „ყ̄ე“-სთან არასწორია. თუ მთავარეპისკოპოსი იმდენად დაახლოებული იყო ტბელთა სახლთან, რომ ის ტაძრის სხვა წარწერებშიც მოიხსენიეს, და, ამასთანავე, მას აქ მიწაც „ყ(უარყუარ)ა(ს) მიწ(აი)(?)“ ეკუთვნოდა, მაშინ მის სახელს ტაძრის მთავარ წარწერაში ბოლომდე ჩაწერდნენ. როგორც აღინიშნა, ერედვის წარწერაში ბოლომდეა მოხსენიებული ნიქოზის ეპისკოპოსის – სტეფანეს სახელი, რადგან ის, სავარაუდოდ, ტბელთა ფეოდალური საგვარეულოსთან მჭიდროდ უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. ტბელთა დაწინაურება პოლიტიკურ ას-

⁹⁵ ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, ტ. I, გვ. 187.

⁹⁶ ლაპიდარული წარწერები, ტ. I, გვ. 172.

⁹⁷ იქვე, გვ. 174.

⁹⁸ იქვე, გვ. 174.

პარეზზე IX საუკუნიდან იწყება. როგორც მ. ლორთქიფანიძე აღნიშნავს: „ამ ტბელების აღზევება შიდა ქართლის ერისთავებად IX ს. უკავშირდება. სწორედ IX ს. დასაწისში გაუქმდა ქართლის ერისმთავრის ხელისუფლება და, შესაძლებელია, ამის შემდეგ იწყება შიდა ქართლის ძლიერი ფეოდალური სახლის, ტბელების, გაძლიერება და მათი გაერისთავება.“⁹⁹ ტბელები სარგებლობენ აფხაზთა მეფეების შიდა ქართლში ექსპანსიით, გამოდიან მათ მოკავშირეებად და სანაცვლოდ აფხაზთა მეფეებისაგან ქართლის გამგებლობას იღებენ. ტბელების ძლიერება ზენიტს აღწევს ივანეს დროს. ის კონსტანტინე აფხაზთა მეფის მოკავშირეა, ამიტომაც იწყება ერედვის წარწერა ჰერეთში კონსტანტინე აფხაზთა მეფის ლაშქრობის აღწერით.* ტბელთა საფეოდალოს დიდ მნიშვნელობას სძენდა ჩრდილოეთ კავკასიასთან დამაკავშირებელი გზა, რომელიც რამდენიმე ციხით იყო გამაგრებული, ასეთი ციხეები იყო: აჩაბეთი, კეხვი და სხვ.¹⁰⁰

ზუსტად ძნელი დასადგენია, ტბელთა ფეოდალური სამფლობელოს საზღვრები, როგორც რ. მეფისაშვილი აღნიშნავს: „ტბელთა სამფლობელოს ამ დროს, როგორც ჯერჯერობით ჩვენს ხელთ არსებულ ხუროთმოძღვრულ ძეგლთა მასალა გვიჩვენებს, დაახლოებით მდ. დიდი და პატარა ლიახვის შუა წელის ტერიტორია ეკუთვნოდა. ამ კუთხის ეკონომიკურ და კულტურულ აღმავლობას X–XI საუკუნეთა მანიძლზე გვიჩვენებს ფართოდ გაშლილი სააღმშენებლო მოღვაწეობა. ტერიტორიულად ერედვთან დაკავშირებული რიგი მნიშვნელოვანი ძეგლე-

⁹⁹ მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963, გვ. 255.

* „მეფეთა დიუნის“ მიხედვით კონსტანტინე აფხაზთა მეფის - ბაგრატ I ძეა, რომელიც გამეფდა 873 წელს, ხოლო გარდაიცვალა 912 წელს. იხ. „ძველი საქართველო“, ტ. II, განყ. III, ტფ., 1911-1913, გვ. 46. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, კონსტანტინე 1914 წლის შემდგომაც ცოცხალია. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, თბ., 1948, გვ. 102. ს. ჯანაშია თვლიდა, რომ კონსტანტინეს ვაჟი გიორგი II მამის სიკვდილის შემდეგ 1915-1916 წლიდან გამეფდა. ს. ჯანაშია, საქართველო აღმოსავლეთი ფეოდალიზმის გზაზე, ტფ., 1937, გვ. 106.

¹⁰⁰ რ. მეფისაშვილი, ზოგიერთი ისტორიული ძეგლი სამხრეთ-ოსეთის ტერიტორიაზე, ძეგლის მეგობარი, №14, 1968, გვ. 11.

ბისა X საუკუნისა და XI საუკუნის დასაწყისის ხანით თარიღდება. ასეთებია: ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიის გარდა, სოფ. ხეთის საბა-წმინდა (X საუკუნე), ერედვის ე.წ. ბერის საყდარი (X საუკუნე), ზემო-ნიქოზის მცირე გუმბათიანი ტაძარი (X-XI საუკუნეთა მიჯნა), დოდოთის ცხრაკარა, აგებული ერისთავის ივანე ტბელის მიერ (X-XI საუკუნეთა მიჯნა), და ბოლოს, სოფ. ტბეთის დიდი დარბაზული ეკლესია, სადაც ტბელნი იხსენიებიან (X-XI საუკუნეთა მიჯნა). ამას გარდა სხვა რიგი ნაკლებად მნიშვნელოვანი ძეგლებისა, დაცულია ერედვის და ტბეთის მდამოებში.¹⁰¹

დოდოთის სამეკლესიანი ბაზილიკის შუა ეკლესიის სამხრეთი კარის მარჯვენა წითელზე გამოსახულ ასომთავრულ წარწერაში ივანე ტბელი და მისი ხუთი ძე იხსენიება. იმავე დოდოთის ეკლესიის დასავლეთის კარის ტიმპანზე ამოღარულ ოთხსტრიქონიან ასომთავრულ წარწერაში ტბელის ძე ქავთარია მოხსენიებული.* დოდოთიდან 10 კმ-ის დაშორებით მდებარეობს ტბეთის „ბორცვის ჯვრის“ სახელით ცნობილი დარბაზული ეკლესია, რომლის წარწერებშიც ტბელთა საგვარეულოს

¹⁰¹ რ. მეფისაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 101. X-XI საუკუნეებში აგებული ზემოთ აღნიშნული ძეგლების საშენ მასალად გამოყენებულია ერედვის ღვინისფერი ქვა. იხ. შიდა ქართლი, პატარა და დიდი ლიასხვის ხეობების არქიტექტურული მემკვიდრეობა, (ცხინვალის რაიონი) 1981-1983 წლების ექსპედიციის მასალები, თბ., 2002, გვ. 54, 60, 63, 84, 106.

* აღსანიშნავია, რომ დიდი ლიასხვის ხეობაში ტაძრების მოსაპირკეთებლად ე. წ. „დოდოთის ქვა“ გამოიყენებოდა. კ. ხარაძე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, შიდა ქართლი, თბ., 1992, გვ. 130; ამის შესახებ მიუთითებდა გ. საძაგელოვ-ივერიელი (კათალიკოსი კირიონ II), რომელსაც „დოდოთის ნაცვლად მითითებული აქვს „ღუდეთი““, თბ., 1898,

. 3. „დოდოთს“ ასევე „ღუდეთად“ იხსნიებს ვახუშტი ბატონიშვილი: „ტბეთს ზეით არს ნაციხარი. ამას ზეით ითხრების ქვა შავი ღუდეთს. ამ ქვით ბურვენ ეკლესიებთა, სიბრტყისა და სიმსუბუქისათვის.“ ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 372.

წვერები იხსენიებიან.* ერთ-ერთ წარწერაში, რომელიც ბალავრის ქვაზეა ამოკვეთილი** ქავთარის ძე პატრიკ ტბელი იხსენიება: „+სახ(ე)ლ(ი)თა ღ(მრთისაჲ)ა ესე ბ(ა)ლ(ა)ჰვ(ა)რი მე, ტბ(ე)ლმ(ა)ნ პ(ა)ტ(რი)კმ(ა)ნ, ძ(ე)მ(ა)ნ ქ(ა)ვთ(ა)რ(ი)სამან² ღ(ა)ვდ(ე)ვ, ს(ა)ლ(ო)ც(ველა)დ ს(უ)ლისა ჩ(ე)მ(ი)სა და შვ(ი)ლთა ჩ(ე)მთ(ათუი)ნ. ჯ(უ)არო ბ(ო)რც(უსა)ო, მ(ე)ოხ მ(ე)ქ(მენ.“¹⁰²

* აღსანიშნავია, რომ ტბეთის ეკლესია დანგრეულ იქნა ე. წ. სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის ხელისუფლების მიერ. როგორც ვ. თოფურია აღნიშნავს, ეკლესიის ქვები ცხინვალში აბანოს ასაშენებლად იქნა გამოყენებული. თუმცა, მიღებული ზომების შედეგად წარწერიანი ქვები აბანოში არ ჩაუშენებიათ. წარწერიანი ქვები უყურადღებოდ დაუყრიათ მდ. ლიახვის პირას. ვ. თოფურია, შიდა ქართლში დაცული ზოგიერთ სიძველეთა წარწერები, საისტორიო მოამბე, II, 1924, გვ. 134.

** იგი სამხრეთის ფასადის კარის თავზე ყოფილა ჩადგმული. გარკვეული პერიოდი, ის სამხრეთის კედელთან მიწაზე ყოფილა. 1954 წელს ქვა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში გადაუტანიათ. ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, ტ. I, გვ. 180.

¹⁰² ლაპიდარული წარწერები, ტ. I, გვ. 180; კ. დანელია, ზ. სარჯველაძე, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997, გვ. 48. აკად. ვ. თოფურია წარწერაში არსებულ სიტყვას „პტკნ“ კითხულობს როგორც „პატკანმან“, ვ. თოფურია, შიდა ქართლში დაცული ზოგიერთ სიძველეთა წარწერები, საისტორიო მოამბე, ტ. II, ტფ., 1924, გვ. 134. რ. მეფისაშვილი კითხულობს – „პეტრიკმან“ და თვლის, რომ აქ ეს არის არა ტიტული „პატრიკი“ – არამედ საკუთარი სახელი „პეტრიკი“. რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, №4, 1955, გვ. 115. ნ. შოშიაშვილი და ვ. ცისკარიშვილი არ გამორიცხავენ, რომ „პატრიკი“ ივანე ტბელის ტიტულს წარმოადგენდა. ნ. შოშიაშვილი, ვ. ცისკარიშვილი, სოფ. დოდოთის ცხრაკარას ეკლესიის წარწერა. საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე. XIX-A და XXI-B, 1957, გვ. 98. მ. ლორთქიფანიძე აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით წერს: „ამდროინდელი ტბელების პატრიკოსობასთან დაკავშირებით გვახსენდება ფეოდალური ქართლის პირველი ერისმთავრების პატრიკოსობა. ხომ არ შეიძლება, რომ ამ ეპოქის შიდა ქართლის ერისთავების, ტბელების „პატრიკოსობა, რამენაირად ეხმაურებოდეს ძველი ერისმთავრების პატრიკოსობას. წყაროების სიმცირის გამო ძნელია გადაჭრით რაიმეს თქმა, მაგრამ მაინც ნიშანდობლივ გარემოებად უნდა მივიჩნიოთ X-XI საუკუნეების საქართველოს სხვადასხვა კუთხეების განმგებელთა შორის ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტულების მომრავლება. მაგალითად, X ს. კვერეთის პატრიკი ადარნასე; კახეთის მეფე

ტბეთის ეკლესიის კედელზე X საუკუნის II ნახევრით დათარიღებული პატრიკ ტბელის მოსახსენებელიც ყოფილა, წარწერიანი ქვის შესახებ ინფორმაციას მ. ბროსე და ვ. თოფურია გვაწვდიან, ქვა შემდგომში დაკარგულა.¹⁰³

წარწერა ასე იკითხებოდა: „ქ(რისტე), გ(ანუ)ს(უენ)ს(უ)ლ(ს)ა ტბ(ე)ლ(ი)სა² პ(ა)[ტრ(ი)კ(ი)ს, დ[ლ](ე)სა მას.“¹⁰⁴ ტბეთის ეკლესიის კედელზე ასევე ყოფილა X საუკუნის შუა წლებით დათარიღებული ოქროპირ ტბელის ძის მოსახსენებელი. აღნიშნული წარწერის შესახებ ინფორმაციას გვაწვდის მ. ბროსე.¹⁰⁵ წარწერა მოგვიანებით უნახავს ვ. თოფურიას.¹⁰⁶ წარ-

კვირიკე მაგისტროსი (აღარას ვამბობ ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონებზე). ხომ არ არის ეს ბიზანტიის იმპერიის ერთ-ერთი დიპლომატიური სელა, მიმართული გაძლიერებული აფხაზთა მეფეების წინააღმდეგ?“. მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 254.

¹⁰³ ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133; M. Brosset, Rapports sur un Voyage archeologique dans la Georgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847-1848 par M. Brosset. Membre de l'Académie Impériale des Sciences. 2 de livr. VI, St. Pétersbourg, 1851, p. 58. ლიახვის ხეობის სიძველეების და აქ არსებული წარწერების შესახებ საინტერესო ცნობები დაგვიტოვა მ. ბროსემ. გ. საბაგლიშვილის (კათალიკოზი კირიონ II) ინფორმაციით ფრანგი ქართველოლოგი ლიახვის ხეობაში არ ყოფილა, რადგან იგი ნიქოზის დეოთების ეკლესიის აღწერაში ცდება (უგუმბათოდ იხსენიებს). . . -

, . . . 1898, . 7. რასაც არ ეთანხმება ი. მეგრელიძე, მეგრელების განმარტებით, მ. ბროსე იმყოფებოდა: ნიქოზში, ბორცვის-ჯვარში, ტბეთში, წუნარში, ცხინვალში. ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. I, გვ. 123. როგორც ი. მეგრელიძე მიუთითებს, ეს ადგილები ფრანგ მეცნიერს 1847 წელს მოუნახულებია. იქვე, გვ. 122. ი. აღიმბარაშვილი მიიჩნევს, რომ მ. ბროსე გორში იმყოფებოდა 1848 წლის 7 აპრილიდან 12 აპრილამდე და მან დიმიტრი მეღვინეთსუცესი-შვილის თანხლებით დაათვალიერა გორის სიძველეები. შემდეგ ის იმერეთში გაემგზავრა. ი. აღიმბარაშვილი, დიმიტრი მეღვინეთსუცესი-შვილი, (ცხოვრება და მოღვაწეობა), თბ., 2016, გვ. 35.

¹⁰⁴ ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 182.

¹⁰⁵ M. Brosset, Rapports sur un Voyage archeologique dans la Georgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847-1848 par M. Brosset. Membre de l'Académie Impériale des Sciences. 2 de livr. VI, St. Pétersbourg, 1851, p. 57.

¹⁰⁶ ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133.

წერა ასე იკითხებოდა: „ქ(რისტ)ე, ა(დი)დე ოქრო(ო)პირ ძე ტბ(ე)ლი(ი)ს(ა)ი“.107 ოქროპირ ტბელი ქავთარ ტბელთან ერთად ტბეთის ბორცვისჯვრის სხვა წარწერაშიც იხსენება, რომელიც ასევე დაკარგულია: „+ჯ(უ)არო ბ(ო)რც(უ)ს(ა)ო, ა(დი)დ(ე)ნ შე(ი)ლნი მ(ა)თნი: ოქრო(ო)პ(ი)რ, პდღ`დ (ტბელი და ?) ქ(ა)ვთ(ა)რ.“108 აღნიშნულ წარწერას ვ. თოფურია ასე კითხულობდა: „ჯ`რო ბრცსა დნ შველნი მთნი ოქრ`აი სპდ`დ დვ`თ ქვთრ ჯუარო ბორცვისსაო ადიდენ შვილნი მათნი ოქროპირი სპდდ(?) დავით ქავთარ“.109 ამ წარწერას, როგორც ვ. თოფურია აღწერს ორსტრიქონიანი წარწერა მოსდევდა: „ქ`სე გს`ნე სღ`ა ტბ`ლსა ეპრქს დსა მსსა ქრისტე განუსუენე სულსა ტბელი-სასა(?) ეპრაქსის(?) დასა(დედასა?)მისსა.“110 დისევის ძელიცხოვლის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე ი. მეგრელიძეს აღწერილი აქვს ვერტიკალურად ორ-სამ ასო-ასოდ ჩამოწერილი 6-7 სტრიქონიანი ასომთავრულით შესრულებული წარწერა. რომელიც მკვლევარმა ასე წაიკითხა. „ირჩევა ასოები: გს(ლიგატურა-გიორგის?)ო (ან-ე)პს/ნ ა(ან ე) სღ/სა(სულსა)/ ჩემ(მ თუ ვ?) ა/სა.“111 ხომ არ უნდა აღნიშნავდეს „ოპს“ გრაფემების ჯგუფი „ოქროპირს“? რ. მეფისაშვილი და ვ. ცინცაძე დისევის ტაძარს, ვანათის და არბოს ტაძრებთან ერთად, ერთ ქრონოლოგიურ ჩარჩოში განიხილავენ და X საუკუნით ათარიღებენ.112 თუ ი. მეგრელიძის მიერ გამოქვეყნებულ წარწერაში მართლაც ოქროპირი იგულისხმება, არ არის გამორიცხული, რომ დოდოთის ბორცვისჯვრის წარწერებში მოხსენიებული ოქროპირი და დისევის

¹⁰⁷ ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 181.

¹⁰⁸ იქვე, გვ. 183.

¹⁰⁹ ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133. „ბორცვის ჯვარი“ („ბორცვის ჯვარი“, როგორც ვ. თოფურიამ შეამჩნია იხსენიება ბაგრატ IV ერთ-ერთ სიგელში. ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 132; თ. ჟორდანიას, საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, თბ., 1896, გვ. 3, 4, 5.

¹¹⁰ იქვე, გვ. 133.

¹¹¹ ი. მეგრელიძე, სიძველეები ღიახვის ხეობაში, ტ. II, გვ. 28.

¹¹² „... 1975, ... 100. შიდა ქართლი, ტ. I, გვ. 54-56.

წარწერის ოქროპირი („ოპს“) ერთი და იგივე პიროვნება იყოს. შესაძლოა, ოქროპირ ტბელს, დისევი ებოძა და ძელიცხოვლის ტაძარი სწორედ მისი ინიციატივით აიგო X საუკუნის შუა წლებში (ან II ნახევარში). არც ის არის გამორიცხული, რომ დისევიში მცხოვრები ოქროპირიძეთა გვარი სწორედ ოქროპირ ტბელს უკავშირდებოდეს. ტბეთის ეკლესიის კედლებზე ასომთავრულით შესრულებული სხვა მოსახსენებლებიც არსებობდა. მათ შორის X საუკუნის შუა წლებით დათარიღებული ვახტანგის ძეგლის: „ქ(რის)ტე ა(დი)დ(ენ) ძ(ენ)ო ვ(ა)ხტ(ა)ნგ(ი)ს(ა)ნი: მ(ი)ქ(ა)ელ სა' რმ' ე (?).“¹¹³ ასევე ვინმე ცუატასი: „+ უ(ფა)ლო ვ(ან)უს(უ)ენე ს(უ)ლ(სა) ც(უა)ტ(ა)ნა.“¹¹⁴ მ. ბროსეს, ასევე ვ. თოფურიას ცნობით, ტბეთის ეკლესიის სამხრეთის ფასადის მარჯვენა სარკმლის ზემოთ, ყოფილა ასომთავრულით შესრულებული წარწერა, სადაც ვინმე თეკლა იხსენიებოდა: „+ ჯ(უა)რო ბ(ო)რც(უ)ს(ა)ო მ(ე)ოხ (ე)ქ(მ)ენ ს(უ)ლ(სა) თ(ე)კლ(ა)ნა.“¹¹⁵ „თეკლა“ იხსენიება ცხინვალიდან 2 კმ-ის დაშორებით სოფელ კუსირეთის ეკლესიის ჩრდილოეთ კედელზე ერთსტრიქონიან ასომთავრულ წარწერაშიც: „ქრისტე შეიწყაღე თეკლა“.¹¹⁶ კუსირეთის ეკლესია სამეცნიერო ლიტერატურაში VIII-IX საუკუნით თარიღდება.¹¹⁷ ტბეთის მოსახსენიებელი და კუსირეთის წარწერა ქრონოლოგიურად განსხვავდებიან, როგორც ჩანს, „თეკლა“ ამ არეალში გავრცელებული სახელი იყო. ჩვენი აზრით, ორივე „თეკლა“ ტბელთა ფეოდალურ გვარს უკავშირდება და არ არის გამორიცხული, აღნიშნული სახელი ორი თაობის წარმომადგენლებს ერქვათ. ტბეთის ეკლესიის აღმოსავლეთის ფასადის მარცხენა პატარა სარკმლის ზემოთ, ჩუ-

¹¹³ იქვე, გვ. 181.

¹¹⁴ იქვე, გვ. 182; ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133. აღსანიშნავია, რომ ანთროპონიმი „ცუატა“ ატენის სიონის ერთ-ერთ ფრესკულ წარწერაშიც გვხვდება, ეს არის IX საუკუნით დათარიღებული სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა: „1. წ(მი)და)ო ღ(მრთის)შ(ო)ბელო, 2. შ(ეი)წყა)ღე მ(ო)ნ(ა)დ შ(ე)ნი ც(ვა)ტ(ა)დ 3. მეჯუარწ“. ქართული წარწერების კორპუსი, ფრესკული წარწერები, ტ. I, გვ. 188.

¹¹⁵ იქვე, გვ. 182.

¹¹⁶ ი. მგერელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. I, გვ. 189.

¹¹⁷ შიდა ქართლი, ტ. I, გვ. 139.

ქურთმებში, ასევე ჩუქურთმების ზემოთ დატანილი იყო აბაზასი და მისი ძეების მოსახსენებელი ასომთავრული წარწერები, რომლებიც ერთად გამოაქვეყნა ნ. შოშიაშვილმა: „¹¹⁸ ჯ(უ)არო ბ(ო)რც(კ)² საო ა(დი)დე³ აბ(ა)ზი⁴ +და ძ(ე)ნი მ(ი)სნი: იგ(ა)ნე, ქ(ო)ბუ(ლ)ი.“¹¹⁸ გ. ოთხმეზურის აზრით: „ამ წარწერებში (იგულისხმება: ვახტანგის ძეების, ცუატას, თეკლას, აბაზას და მისი ძეების მოსახსენებლები – გ. ს.) მოხსენიებულ პირთა ვინაობა ჩვენთვის უცნობია. ტბეთის ეკლესიის ფასადებზე მათი მოსახსენებლების ამოღარვა შესაძლებელს ხდის დაგუშვათ, რომ ისინიც ტბელთა საგვარეულოს ეკუთვნიან, ოღონდ რომელ თაობას, ამის დადგენა არ ხერხდება.“¹¹⁹ ამიტომ ეს წარწერები, ზოგადად, X ს-ის შუა წლებით და II ნახ-ით თარიღდება.“¹²⁰ ვ. თოფურია ამ წარწერების გაცნობის შემდეგ სვამდა კითხვას: „ხომ არ არის ეს ეკლესიის აშენების შემდეგ სხვადასხვა დროს ამოჭრილი?“, თუმცა, პალეოგრაფიული მსგავსებებიდან გამომდინარე, ამ კითხვას თვითონვე სცემდა პასუხს: „მაგრამ პალეოგრაფიულად ასოები ძალიან ახლოს არიან ერთმანეთთან, აგრეთვე ქარაგმების ერთნაირად გამოყენება, ორთოგრაფია და სხვა მოწმობს იმას, რომ ყველა ეს წარწერა ერთი კაცი მიერაა ამოჭრილი.“¹²¹

გ. ოთხმეზურის შეხედულებას ჩვენც ვიზიარებთ, რადგან ტბეთში ტბელთა საგვარეულოს მიერ აგებულ ტაძრის კედლებზე, იმ დროს, როცა აღნიშნული საგვარეულო შიდა ქართლში დიდი გავლენით სარგებლობდა, სხვა საგვარეულოს წარმომადგენლები თავიანთ მოსახსენებლებს ვერ ამოკვეთდნენ. არ არის გამორიცხადი, რომ მოსახსენებლებით ცნობილი ვახტანგი, ასევე ცუატა, ბალავრის ქვის წარწერაში მოხსენიებული პატ-

¹¹⁸ იქვე, გვ. 182.

¹¹⁹ ნ. შოშიაშვილი მიიჩნევს, რომ ერთ-ერთ წარწერაში მოხსენიებული აბაზა და მისი ძეები, შესაძლებელია ყოფილიყო ტბელების მომდევნო თაობა, მათი განშტოება, ან მათი შემცველი ფეოდალური საგვარეულო. ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 179.

¹²⁰ გ. ოთხმეზური, შიდა ქართლის მთიანეთის ეპიგრაფიკა, კრებ: „ოსთა საკითხი“, ა. ბაქრაძისა და ო. ჩუბინიძის რედ. თბ., 1996, გვ. 137.

¹²¹ ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 134.

რიკ ტბელის უმცროსი ძმები ყოფილიყვნენ. მართალია, ბალავრის ქვის წარწერის თანახმად, პატრიკს შვილებიც ჰყავდა, მაგრამ ვახტანგი და ცუატა რომ პატრიკის შვილები ყოფილიყვნენ, მაშინ წარწერაში ისინი უსათუოდ ტბელის ძეებად მოიხსენიებოდნენ, როგორც ეს ოქროპირ ტბელის ძის შემთხვევაში გვაქვს. მოსახსენებელ წარწერაში ცნობილი „თეკლა“, ტბელთა ფეოდალური სახლის ერთ-ერთი წევრის, (შესაძლებელია პატრიკის, რადგან ბალავრის ქვის დამდები სწორედ ის იყო) მეუღლე იყო.* როგორც აღინიშნა, ტბელთა ფეოდალური სახლის დაწინაურება IX საუკუნიდან იწყება. მათ სხვა ფეოდალურ საგვარეულოებთან შედარებით უპირატესობა მოიპოვეს, როგორც ჩანს, აფხაზთა მეფეებთან ტბელებს გარკვეული ნდობა ჰქონდათ, გარდა ამისა, მათ საფეოდალოს აფხაზეთის მესვეურთათვის კონკრეტული ფუნქცია გააჩნდა. აფხაზთა მეფეები შიდა ქართლს, ასევე აღმოსავლეთ საქართველოს დანარჩენ ნაწილს ტბელთა საფეოდალოზე გამავალი გზით უკავშირდებოდნენ. ერედვის წარწერაში, სადაც საუბარია კონსტანტინე აფხაზთა მეფის პერეთში ლაშქრობაზე, აღნიშნულია, რომ „მუნით (პერეთიდან) მშვიდობით იქცა, ცისკრად ალავერდს ილოცა, მწუხრი ბრეძას გადაჰხდა“.¹²² ე.ი. ალავერდიდან გამოთენისას წამოსული კონსტანტინე მეფეს ბრეძას შემოადამდა. ბრეძაში წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარი დგას. რ. მეფისაშვილის განმარტებით: „სოფ. ბრეძა სადგ. გომიდან ჩრდილოეთით 15-ოდე კმ. მანძილზე მდებარეობს. სოფ. ატოცის დას. სოფ. ტკოცას შუა. ბრეძაში დღეს დაცულია ორი ეკლესია, ერთი სოფელში დგას, მეორე კი სოფლის გარეთაა. ის, რომელიც სოფელშია (ზღუდერს უწოდებენ), როგორც თავისი ზოგადი სახით, ისე ცალკეული ნიშნებით, გარკვეულ მსგავსებას იჩენს ერედ-

* აღსანიშნავია, რომ ვახტანგის ძეების, ასევე ცუატას და თეკლას მოსახსენებლებს ნ. შოშიაშვილი პატრიკ ტბელის წარწერის, აგრეთვე პატრიკ ტბელის ძეების ოქროპირის და ქავთარის მოსახსენებლების თანადროულად თვლის, ამის მიზეზად მკვლევარი წარწერათა ამოკვეთის ერთნაირ სიმეტრიას მიიჩნევს. იქვე, გვ. 179.

¹²² ქართული წარწერების კორპუსი, II, გვ. 172.

ვის ძეგლთან.¹²³ ბრეძა, ჩვენი აზრით, ტბელთა საფეოდალოში შედიოდა. დასავლეთ საქართველოდან ბრეძაზე გავლით გზა მოემართებოდა შიდა ქართლში, პატარა ლიახვის ხეობის მეშვეობით ეს გზა ქსნის ხეობაში გადადიოდა და აქედან კახეთ-ჰერეთს უკავშირდებოდა. პატარა ლიახვის ხეობიდან ქსნის ხეობაში გადასასვლელი გზა გვიანდელი პერიოდის არაერთ წყაროში იხსენიება.¹²⁴ კონსტანტინე აფხაზთა მეფის უკან დაბრუნების მარშრუტს რ. მეფისაშვილი ასე განმარტავს: „ვეჯინიდან წამოსული კონსტანტინე გომბორის უღელტეხილის გადავლით ჟინვანში უნდა ჩასულიყო, აქედან შესაძლოა, იგი, მღეთაში გაემგზავრა. მღეთიდან გადავიდა ქარხოხის ხეობაში, სადაც ალავერდი იმყოფება. შემდეგ კონსტანტინეს შეეძლო პატარა ლიახვის ხეობით ერედვის გავლით ცხინვალში ჩასულიყო, ცხინვალიდან კი ბრეძაში გადასულიყო. ალავერდიდან ბრეძამდე დაახლოებით 60-70 კმ და ამ გზის გავლა ერთი დღის განმავლობაში უფრო შესაძლებელია, ვიდრე კახეთის ალავერდიდან ბრეძამდე, მაგრამ ჩვენ არავითარი მონაცემები არა გვაქვს, რომ კონსტანტინეს უკან დაბრუნება ამ გზით ვივარაუდოთ.“¹²⁵ აფხაზთა მეფეებისათვის ტბელთა საფეოდალოს სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. პატარა ლიახვის ხეობა ქსნის ხეობას ემიჯნებოდა. ცნობილია ის ფაქტი, რომ IX საუკუნეში აშოტ კურაპალატსა და გრიგოლ კახეთის მთავარს შორის ბრძოლა მოხდა „ქსანსა ზედა“, „მატიანე ქართლისას“ ცნობით: „და შეიბნეს ქსანსა ზედა აშოტ და გრიგოლ. გააქციეს გრიგოლ, მთავარი კახეთისა, და დაიპყრეს ქუყყანა, რომელი ჰქონდა ქართლისაგან. და დაიპყრა აშოტ კლარჯეთითგან ვიდრე ქსნამდე.“¹²⁶ კახეთის ქორეპისკოპოსებს ქსნის ხეობაში ციხეებიც კი ჰქონდათ აგებული, რომ ქართლი მტკიცედ შეენარჩუნებინათ, ერთ-ერთი ასეთი მათგანი იყო ლოწობნის ციხე, რომლის აგებაც X

¹²³ რ. მეფისაშვილი, ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, №4, 1955, გვ. 114.

¹²⁴ გ. სოსიაშვილი, გზები პატარა ლიახვის ხეობაში, ჟურნ. აღმოსავლეთი და კავკასია, №5, 2007, გვ. 93.

¹²⁵ რ. მეფისაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114.

¹²⁶ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 252-253.

საუკუნის დასაწყისში კახთა ქორეპისკოპოსს – ფადლა II უკავშირდება. როგორც ჯ. გვასალია განმარტავს: „ქართლსა ზედა“ ბრძოლის ასპარეზი ღოწოვნის გარდა გაიშალა ქსნისპირა სხვა ციხეებზეც, კერძოდ წირქოლსა და გრუზე, რომლებსაც კახელები ფლობდნენ XI ს. შუა ხანებამდე. ასე რომ კახეთის სამთავრო XI საუკუნემდე ვრცელდებოდა ქსნამდე.“¹²⁷ ტბელთა ფეოდალური სახლის ხელმძღვანელი ივანე ტბელი აფხაზთა მეფეების მოკავშირე გახდა, მის ტერიტორიას აფხაზთა მეფეები თავიანთი პოლიტიკური მიზნებისთვის იყენებდნენ, ამიტომაც ივანეს აფხაზთა მეფეებმა ქართლის გამგებლობა ჩააბარეს. როდიდან დაწინაურდა ივანე ტბელი? საინტერესოა, ის ფაქტი, რომ ცხინვალიდან 28 კმ.-ის დაშორებით ყორნისის რაიონში, სოფელ წორბისიდან 8 კილომეტრზე მდინარე ფრონის მარცხენა ნაპირზე პროფ. ი. მეგრელიძემ აღმოაჩინა წარწერიანი ქვა. წარწერა მან შემდეგნაირად ამოიკითხა: „ს(ა)ხელითა ღ(მრ)თის(ა)ითა ესე კ(ო)ნქიშ(ე)მნ(ა) ივ(ა)ნე ერ(ი)სთ(ა)ვმან (სალო)ცვ(ე)ლ(ა)დ მ(ა)თდა ქრ(ო)ნიკ(ო)სარს ს(ა)ბაის მ(ა)მ(ა)ს(ა)ხლ(ი)ს(ო)ბ(ა)სა“.* ი. მეგრელიძის წაკითხვით კიდის წარწერა ასე იკითხება: „(ი)ქ(მ)ნა კ(ე)ლ(ი)თა ბარვ(ე)ლის(ა)ითა“.¹²⁸ მკვლევარი აღნიშნულ წარწერას 880 წლით ათარიღებდა. თუმცა, ერთი უზუსტობა გაეპარა. ი. მეგრელიძე წერს: „ამავე წარწერის ივანე მხოლოდ ერისთავია (მხარის მფლობელი). ლიტურაში კარგად ცნობილი ცხინვალის რაიონის ერედვის ტაძრის 906 წლის წარწერაში (ე. ი. კონქის შექმნის 26 წლის შემ-

¹²⁷ ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983, გვ. 60.

* როგორც ჩანს, მამასახლისი ერისთავის დაქვემდებარებაში მყოფი მოხელე იყო და იგი უფრო წვრილ ტერიტორიულ ერთეულს განაგებდა. თუმცა, მას იმხელა პრივილეგია ჰქონდა, რომ ერისთავის ინიციატივით ამოკვეთილ წარწერაში მოიხსენიეს. მამასახლისები თვითონაც აგებდნენ ტაძრებს. ამას ადასტურებს მდ. რეხულის ზემო წელზე არსებული 864 წლით დათარიღებული არმაზის ტაძრის წარწერა, სადაც იხსენიება მამასახლისი გიორგი, რომელსაც ეკლესიის მშენებლობა დაუწყია. ლაპიდარული წარწერები, ტ. I, გვ. 168; ვ. ბერიძე, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბ., 1956, გვ. 22.

¹²⁸ ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. II, გვ. 95.

დეგ) ივანე ეპისკოპოსად იხსენიება, ხოლო ცხინვალიდან წორბისისაკენ მდებარე დოდოთის ე.წ. ცხრაკარას ეკლესიის წარწერით კი იგივე უკვე არის „ივანე ერისთავი ტბელი“, – აქაურივე ტბეთის „ეპარქიის“ გამგებელი.¹²⁹ როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ერედვის წარწერაში ივანე ტბელი ქართლის „უფლად“, ანუ გამგებლად იხსენიება და არა ეპისკოპოსად, ერედვის წარწერაში მოხსენიებულია ნიქოზელი ეპისკოპოსი სტეფანე, ასევე მთავარეპისკოპოსი ყე (ყვარყვარე?). არ არის გამორიცხული, რომ ქართლის ერთ-ერთი ფეოდალი, ივანე ტბელი, ჯერ ერისთავად იწოდებოდა, მან წორბისის ეკლესიის კონქი ააშენა, წარწერაში ხაზგასმულია: „სალოცველად მათდა“, საუბარი უნდა ეხებოდეს ტბელთა ფეოდალურ სახლის წევრებს. რამდენიმე წლის შემდეგ ივანემ ქართლის სხვა ფეოდალებზე უფრო მეტი ძალაუფლება მოიპოვა, ამ საგვარეულოებს „მატიანე ქართლისაც“ იცნობს. ცოტა უფრო მოგვიანებით კონსტანტინე აფხაზთა მეფის ძის – გიორგის მოღვაწეობის დროს ქართლში რამდენიმე ფეოდალური სახლია, მათ შორის: „გოდერძი მგდუერი, მამა ყანჩაელი, დაჩი კორინთელი, დაჩი და ივანე სხვლოსელნი, სარა და გრიგოლ ფხუენელნი, და მათ თანა ორმოცდაათი აზნაური სხუა“.¹³⁰ წორბისის წარწერაში მოხსენიებული ივანე ერისთავი, იგივე ტბელი, ქართლის სხვა აზნაურებზე, მათ შორის ფხუენელებზე და ყანჩაელებზე მეტად დაწინაურდა* და ქართლის „უფალი“ გახდა. აღსანიშნავია, რომ ტერმინი „უფალი“ X საუკუნის სხვა წარწერაშიც გვხვდება. ბიეთის წარწერაში იხ-

¹²⁹ ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 95.

¹³⁰ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 269.

* სოფელი ფხენისი, მდ. დიდი ლიახვის მარჯვენა ნაპირზეა, ცხინვალიდან რამდენიმე კმ-ის დაშორებით და ფხუენელთა ფეოდალური სახლის ცენტრი სწორედ აქ უნდა ყოფილიყო. აღსანიშნავია, რომ „ფხუენელი“ ოდნავ განსხვავებული „ფხუენელაის“ ფორმით გვხვდება მეჯულის ხეობაში აღმოჩენილ ქვის ფილაზე ნუსხურით შესრულებულ 16 სტრიქონიან წარწერაში. წარწერა თარიღდება X საუკუნით. ეს არის „დაწერილი ზაზისა და თუთასი ბაპრამისა და ლომასადმი“. წარწერაში მოხსენიებულია კოლონკელი ფხუენელაისძე. ლაპიდარული წარწერები, ტ. I, გვ. 146; კ. დანელია, ზ. სარჯველაძე, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997, გვ. 52.

სენიება იოანე ერისთავთ-ერისთავი (ყანჩაელი), „უფალი“. ამაზე ქვემოთ შევჩერდებით. ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, X-XI საუკუნეებში სოციალურ ცხოვრებაში ახალი ტერმინი „პატრონი“ ჩნდება. უფრო ადრე, „პატრონის“ ნაცვლად „უფალი“ გამოიყენებოდა.¹³¹ ტბელთა საგვარეულომ ძლიერების ზენიტს კონსტანტინეს მეფობის დროს მიაღწია. მოგვიანებით, კონსტანტინე აფხაზთა მეფის გარდაცვალების შემდეგ, როგორც ჩანს, ტბელთა ფეოდალურმა სახლმა ქართლის გამგებლობა დაკარგა. ტახტზე კონსტანტინეს ვაჟი გიორგი ავიდა. მან ქართლი თავის უფროს ძეს კონსტანტინეს ჩააბარა.¹³² ჩვენი აზრით, ივანე ტბელს გიორგი აფხაზთა მეფესთან ურთიერთობა დაეძაბა, რის გამოც გიორგიმ ივანეს ქართლის გამგებლობა ჩამოართვა და თავის ძეს კონსტანტინეს გადასცა. თუმცა, გიორგის ქართლის დაუფლება ბრძოლით მოუხდა. ვახუშტი ამის შესახებ აღნიშნავს: „ამანვე გიორგი მეფემან, შემდგომად მეფისა ადარნასე კურაპალატის სიკუდილისა დაიპყრა ქართლი და დასუა ძე თვისი კონსტანტინე“.¹³³ გიორგი აფხაზთა მეფის მიერ ქართლის დაპყრობასთან დაკავშირებით აკად. მ. ლორთქიფანიძე აღნიშნავს: „გიორგი მეფის წინაშე მწვავედ დადგა ქართლის საკითხი. როგორც აღნიშნული გვაქვს, ქართლი გიორგის მამამ, კონსტანტინემ (რომელიც ერედვის წარწერაში იხსენიება – გ. ს.), დაიპყრო X ს. დასაწყისში. მაგრამ, როგორც ჩანს, აფხაზთა მეფეებმა ქართლი დაკარგეს, რადგან გიორგის ისევ უხდება ქართლისათვის ბრძოლა. აფხაზთა მეფეების მეტოქეები, ქართლისათვის ბრძოლაში, სომეხთა მეფეები და ქართველთა მეფეები იყვნენ. აფხაზთა სამეფოს ქართლი უნდა დაეკარგა ან აბულ-კასიმის შემოსევის, ან აფხაზთა სამეფო სახლში ტახტისათვის

¹³¹ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი მეორე, ნაკვეთი მეორე, თხზულებანი, ტ. VII, თბ., 1984, გვ. 58.

¹³² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი მეორე, თბ., 1948, გვ. 103.

¹³³ ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 799.

წარმოებული ბრძოლის დროს.¹³⁴ მ. ლორქიფანიძემ ყურადღება მიაქცია ვახუშტის ცნობას, რომელიც გიორგი აფხაზთა მეფის მიერ ქართლის დაპყრობას აღარნასე ქართველთა მეფის გარდაცვალებას უკავშირებს: „შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის გარემოება, რომ ვახუშტი გიორგი აფხაზთა მეფის მიერ ქართლის დაპყრობას აღარნასე ქართველთა მეფის გარდაცვალებას უკავშირებს. ვიცით, რომ აბულ-კასიმის შემოსევის დროს, სუმბატ სომეხთა მეფის და კონსტანტინე აფხაზთა მეფის საპირისპიროდ, აღარნასე ქართველთა მეფემ შემოსეული მტრის მხარე დაიჭირა. შესაძლებელია, ქართლი აღარნასე ქართველთა მეფემ საჯი ამირასაგან მიიღო მოკავშირეობისათვის, ან დაიპყრო იმ დროს, როდესაც აფხაზეთში ტახტისათვის ომი მიმდინარეობდა. ეს ძალიან ხელსაყრელი დრო იქნებოდა ქართველთა მეფისათვის.“¹³⁵ ჩვენი აზრით, სწორია ის მოსაზრება, რომ აღარნასემ აფხაზთა სამეფო კარზე არსებული არეულობით ისარგებლა და ქართლს დაეუფლა. ამ დროს მისთვის მხარი უნდა დაეჭირა ივანე ტბელს, რომელსაც აღარნასე შესაძლებელია ქართლის გამგებლობის შენარჩუნებას დაპირდა. ივანე ტბელი აღარნასე ქართველთა მეფის ბანაკში აღმოჩნდა.*

¹³⁴ მ. ლორქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963, გვ. 246-247.

¹³⁵ იქვე, გვ. 247.

* აღსანიშნავია, რომ აღარნასეს მხარს უჭერდა ვახუშტის ვახუშტის მეფე სუმბატ ტიეზიკარელი. სომეხი მემატიანის – იოანე დრასხანაკერტელის ცნობით სუმბატმა: „დიდი პატივითა და დიდებით გვირგვინი დაადგა, შესაფერისი ლამაზი სამკაულითა და საჭურვლით შეამკო მეფეთა წესის თანახმად, ქართველთა მეფედ დაადგინა და თავისი სამფლობელოს მეორე პირად [მეფის შემდეგ] დაამტკიცა იგი.“ ე. ცაგარეიშვილი, საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში, თბ., 2012, გვ. 69. სუმბატმა და აღარნასემ 904 წელს, უფლისციხესთან ერთობლივად დაამარცხეს კონსტანტინე აფხაზთა მეფე. კონსტანტინე სუმბატმა დაატყვევა, თუმცა მალე გაათავისუფლა, რასაც აღარნასეს უკმაყოფილება მოჰყვა. იქვე, გვ. 133. სუმბატის მიერ კონსტანტინე აფხაზთა მეფის დამარცხების ფაქტს განსხვავებულად გადმოგვცემს სომეხი მემატიანე ფსევდო შაპუჰი, მისი ინფორმაციით, აფხაზთა მეფე ამ დროს იყო თეოდოსი. სომეხთა და აფხაზთა მეფეებს შორის ბრძოლა მოხდა არა უფლისციხესთან, როგორც ამას იოანე დრასხანაკერტელი

სწორედ ამიტომ, როდესაც აღარნასე გარდაიცვალა, ტბელები მფარველის გარეშე აღმოჩნდნენ და გიორგი აფხაზთა მეფემ ქართლი დაიპყრო. არც ის არის გამორიცხული, რომ საჯი ამირას შემოსევის დროს აღარნასემ მოკავშირეობის გამო ქართლი საჩუქრად მიიღო. ივანე ტბელი, იმის გამო, რომ აფხაზთა სამეფო კარზე ტახტის პრეტენდენტთა შორის დაპირისპირებას ჰქონდა ადგილი, პატრონის გარეშე დარჩა და აღარნასეს ბანაკში აღმოჩნდა. ერთი რამ ცხადია, გიორგი აფხაზთა მეფე ქართლის დაპყრობის შემდეგ ადგილობრივ ფეოდალებს (ტბელებს) აღარ ენდო და ქართლი თავის ვაჟს - კონსტანტინეს ჩააბარა, რომელიც მამას მალე განუდგა. საინტერესოა, რომ კონსტანტინე უფლისწულს მხარს უჭერდნენ ტბელნი და სხვა აზნაურები: „და ვითარ დაყო სამი წელიწადი, იწყო მტერობად მამისა თვისისა და ძებნად მეფობისა. და ვითარ გამოცხადნა საქმე მისი, შედგა იგი უფლისციხეს და შეუდგეს თანა ტბელნი და სხუანი მრავალი აზნაურნი.“¹³⁶ კონსტანტინე ქართლის გამგებლობას არ დაჯერდა. მას აფხაზეთში გამეფება უნდოდა. როგორც ჩანს, ივანე ტბელმა მას დახმარება იმ პირობით აღუთქვა, თუ ბრძოლის წარმატებით დასრულების შემდეგ აფხაზეთში გამეფებული კონსტანტინე ქართლს კვლავ ივანე ტბელს ჩააბარებდა. თუმცა, კონსტანტინე დამარცხდა. ტბელთა ფეოდალურმა სახელმა, ქართლის გამგებლობის იმედი დაკარგა. მათი საფეოდალოს საზღვრები ამ მარცხის შემდეგ მკვეთრად უნდა შემცირებულიყო. ის, რომ ივანე ტბელის მომდევნო თაობის წარმომადგენელთა სახელები, მხოლოდ ტბეთის ბორცვისჯვრის ტაძრის წარწერებიდან არის ცნობილი, შემთხვევითი არ არის. ქართლის „უფლობიდან“ ტბელები კვლავ ტბეთს და მის შემოგარენ ადგილებს უბრუნდებიან. კონსტანტინე აფხაზთა მეფის ძის ქართლში გამგებლად ყოფნის შესახებ „მატიანე ქართლისას“ გარდა, ძალზე საინტერესო ინფორმაციას გვაწვ-

გადმოგვცემს, არამედ გორთან. ე. ცაგარეიშვილი, ანონიმი ისტორიკოსი (ფსევდო-შაჰუჰი) და მისი „ისტორია“, „მრავალთავი“, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, V, თბ., 1975, გვ. 162-163.

¹³⁶ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 267.

დის მდ. მეჯუდას ხეობაში, სოფ. ჭალისუბანში ნაპოვნი თექვსმეტსტრიქონიანი წარწერა. წარწერა პირველად გამოქვეყნდა 1925 წელს.¹³⁷ მასში ვკითხულობთ: „სახ[ელით]ა ღმრთისადთა ესე ჰელი [ჩუენ] რამინ და გიორგი დაწვერეთ ოდეს [კოსტა]ნტი ქართლისა გამგებელი იყო, ჩუენ ცხრაზმის ჰევის ჰევისუფლად [ეკიყენით, მას ჟამსა ავაგეთ წისქოულნი და ზემოთ სახლი ერთი სამსახოური, ჰვიდავს ზ კაცი. ქე ა ცისკარ ამინ. ესე ჰელი მე გიორგი დაწვერე. ქრისტე განმგებლო ორთავე ცხორებათაო, დაწესე სოლი ფარაისი წიადთა აბრაჰამისთა მიეც განსოენებაო † ამ[ა]“. ¹³⁸ ძალზე საინტერესოა, რომ ჭალისუბნის წარწერაში, რომელიც კონსტანტინეს გამგებლობის დროს არის შექმნილი (923-926 წ.წ) ცხრაზმის ხევისუფლები ადგილობრივ, მათზე იერარქიულად მაღლა მდგომ ერისთავს არ იხსენიებენ. ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით, ხევისუფლები ერისთავებს ექვემდებარებოდნენ. ამის დასადასტურებლად მეცნიერი, როგორც ა. ბაქრაძემაც შენიშნა, შიომღვიმისადმი გრიგოლ ერისთავთ-ერისთავის მიერ ბოძებულ „დაწერილს“ იმოწმებს.¹³⁹ იმ გარემოებას, რომ ჭალისუბნის წარწერაში ადგილობრივი ერისთავები არ იხსენიებიან, ყურადღება მიაქცია ა. ბაქრაძემ. იგი წერს: „თუ ჰევისუფალნი მართლაც ერისთავებს ემორჩილებიან, ისმება კითხვა, თუ რატომ არ იხსენიებენ ჩვენი წარწერის (იგულისხმება ჭალისუბნის 923-926 წ.წ. წარწერა – გ. ს) პირები მას, როგორც თავიანთ უშუალო უფროსს, რატომ იხსენიებენ ისინი ქართლის გამგებელს და არა ადგილობრივ ფეოდალს?“¹⁴⁰ ა. ბაქრაძე ამ ფაქტს შემდეგნაირ ახსნას უძებნის: „რადგანაც იურიდიული ხასიათის ასეთ იშვიათ საბუთში, როგორსაც წარმოადგენს ჩვენი ძეგლი, არ იხსენიება ადგილობრივი ფეოდალი (ამ შემთხვევაში ერისთავი) უნდა ვიფიქროთ, რომ

¹³⁷ საისტორიო მოამბე, წიგნი I, 1925.

¹³⁸ ა. ბაქრაძე, X საუკუნის წარწერა მეჯუდას ხეობიდან, აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XIX—B, 1956, გვ. 6.

¹³⁹ იქვე, გვ. 7; ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგ. II, ნაკვ. 2, ტფ., 1928, გვ. 207; თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, ტ. II, ტფ., 1897, გვ. 15-19.

¹⁴⁰ ა. ბაქრაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 8.

ცხრაზმის კვეთში ასეთი თანამდებობა ჯერ კიდევ არ არსებობდა.¹⁴¹ ჩვენ ვერ დავეთანხმებით აღნიშნულ მოსაზრებას. ის, რომ წარწერიანი ქვა მეჯულის ხეობაში, სოფ. ჭალისუბანშია ნაპოვნი, შემთხვევითი არ არის. მეჯულის ხეობა ცხრაზმის ხეეს ემიჯნება, არ არის გამორიცხული, რომ ცხრაზმის ხევისუფალთა რეზიდენცია სწორედ ამ არეალში იყო. როგორც ქვემოთ ვნახავთ, მეჯულის ხეობაში ბიეთის ტაძრის X საუკუნის საამშენებლო წარწერაში იხსენიება „ერისთავთ-ერისთავი იოანე ძე ბაკურ ყანჩაელისა, უფალი და პატრონი“. გამოდის, რომ X საუკუნეში მეჯულის და მის მეზობლად არსებული ხეობები ყანჩაელთა საკუთრებას წარმოადგენდა და მათ თავიანთი ხევისუფალნიც ჰყავდათ. არ არის გამორიცხული, რომ ყანჩაელები ტბელთა საპირისპიროდ მამისაგან განდგომილი კონსტანტინეს მოწინააღმდეგეები იყვნენ. არც ის არის გამორიცხული, რომ კონსტანტინეს ქართლის ძლიერი ფეოდალების – ყანჩაელების წინააღმდეგ მათ დაქვემდებარებაში მყოფი ცხრაზმის ხევისუფლები წაექეხებინა, რომლებმაც წარწერაში თავიანთ უშუალო „პატრონი“ აღარ მოიხსენიეს. კონსტანტინეს ბანაკის დამარცხების შემდეგ, მას მერე, რაც გიორგი აფხაზთა მეფემ ქართლი დაიკავა, შესაძლებელია მან ქართლი თავის მომხრე ყანჩაელებს გადასცა და ბიეთის წარწერაში ამიტომაც არის მოხსენიებული იოანე ერისთავთ-ერისთავი „უფლად“ და „პატრონად“.

შეგვიძლია ვთქვათ, რომ X საუკუნის დასაწყისში ქართლში ასეთი პოლიტიკური სურათი გვქონდა: კონსტანტინე აფხაზთა მეფის დროს ქართლის „უფალი“ ივანე ტბელია. კონსტანტინე აფხაზთა მეფის გარდაცვალების შემდეგ, აფხაზთა სამეფო სახლში არსებული არეულობის დროს ივანე ტბელი აფხაზთა მეფეებს განუდგა და ადარნასე ქართველთა მეფის ბანაკში გადავიდა. ადარნასეს გარდაცვალების შემდეგ აფხაზთა მეფემ გიორგიმ ქართლი დაიპყრო და იქ გამგებლად თავისი ძე კონსტანტინე დასვა. კონსტანტინე სამი წელი იყო ქართლის გამგებელი. სამი წლის შემდეგ იგი მამას – გიორგი მეფეს განუდგა. ამ დროს ივანე ტბელი კონსტანტინეს მხარეს იბრძოდა, ხოლო ყანჩაელები კონსტანტინეს მოწინააღმდეგენი იყ-

¹⁴¹ იქვე, გვ. 8.

ენენ. ივანე ტბელს, კონსტანტინეს გამეფების შემდეგ ქართლის „უფლობის“ დაბრუნების იმედი ჰქონდა. კონსტანტინეს დამარცხების შემდეგ ტბელებმა სამუდამოდ დაკარგეს ქართლის „უფლობის“ დაბრუნების პერსპექტივა. ქართლის „უფალი“ ტბელთა მოწინააღმდეგე ყანჩაელი გახდა. ჩვენს მოსაზრებას ამყარებს „მატიანე ქართლისას“ ცნობა, რომელიც ზემოთაც მოვიყვანეთ: „და ვითარ დაყო სამი წელიწადი, იწყო მტერობად მამისა თვისისა და ძეხნად მეფობისა. და ვითარ გამოცხადნა საქმე მისი, შედგა იგი უფლისციხეს და შეუდგეს თანა ტბელნი და სხუანი მრავალი აზნაურნი.“¹⁴² კონსტანტინეს ბანაკში რომ ყანჩაელიც ყოფილიყო, ამას მემატიანე უსათუოდ აღნიშნავდა. სიტყვებში „სხუანი მრავალი აზნაურნი“ ტბელთა დაქვემდებარებაში მყოფი სხვადასხვა წვრილი აზნაურები (შესაძლოა ხევისუფალნიც) უნდა იგულისხმებოდეს. გიორგი აფხაზთა მეფისათვის მხარი ბიეთის წარწერაში მოხსენიებულ იოანე ყანჩაელს უნდა დაეჭირა, რომელმაც შემდეგ ერისთავთ-ერისთავობა და ქართლის „უფლობა“ მიიღო.* ყანჩაელების და ტბელების ფეოდალური საგვარეულოების შესახებ აზრი გამოთქვა ჯ. გვასალიამ, მკვლევარი წერს: „IX საუკუნისათვის ქართლის აზნაუ-

¹⁴² ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 267.

* აღსანიშნავია, რომ კვირიკე კახთა ქორეპისკოპოსთან დაპირისპირების დროს, ყანჩაელთა ფეოდალური სახლის წარმომადგენელი „მამა ყანჩაელი“ ქართლის სხვა აზნაურებთან ერთად, კვირიკეს ემხრობოდა: „გოდერძი მგდეური, მამა ყანჩაელი, დაჩი კორინთელი, დაჩი და ივანე სხვლოსელი, სარ და გრიგოლ ძმანი ფხუენელი, და მათ თანა ორმოცდაათი აზნაურნი სხუა.“ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 369. „მატიანე ქართლისას“ ამ ადგილს ამ სახით კითხულობს მ. ლორთქიფანიძე. მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 248. ივ. ჯავახიშვილს „მატიანე ქართლისას“ ეს ადგილი განსხვავებულად ჰქონდა დამოწმებული: „გოდერძიანი, მგდეური, ყანჩაელი მამა დაჩი, კორინთელი დაჩი და იოანე, სხვლოსელი სარა და გრიგოლ, ძმანი ფხუენელი და მათ თანა ორმოცდაათი აზნაურნი სხუა.“ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი მეორე, თბ., 1948, გვ. 104. ჩვენი აზრით, წყაროში მითითებული „მამა“ საკუთარ სახელს არ უნდა აღნიშნავდეს, რადგან შიდა ქართლში ასეთი ანთროპონიმი არცერთ სხვა ძეგლში არ გვხვდება. ხომ არ იგულისხმება „მამა ყანჩაელში“ ბიეთის წარწერაში მოხსენიებული იოანე ყანჩაელის მამა-ბაკური?

რებს შორის აღზევებიან ყანჩაელები, რაზეც მეტყველებს მე-
ჯუდის ხეობის სოფელ ბიეთში ჩატარებული დიდი მშენებლო-
ბა და სამშენებლო წარწერა. აქ იხსენიება ერისთავთ-ერისთავი
იოანე ძე ბაკურ ყანჩაელისა. იგი უნდა იყოს ქსნის ერისთავი.
ამ დროს ცხრაზმისხევი ქსნის ხევისადმია ადმინისტრაციულად
დამორჩილებული. არაა გამორიცხული, რომ ერისთავთ-ერისთა-
ვი იოანე იყოს მთელი ქართლის ერისთავი. X საუკუნისათვის
ყანჩაელთა განსაკუთრებული მდგომარეობა ქრება და ისინი
ქართლის ჩვეულებრივი აზნაურები არიან, წინაურდება ტბელ-
თა სახლი.¹⁴³ ყანჩაელების IX საუკუნეში აღზევების დათარი-
ლებისას მკვლევარი ბიეთის სამშენებლო წარწერის რ. მეფისა-
შვილისეულ დათარილებას ეყრდნობა.¹⁴⁴ თუმცა, ბიეთის წარწე-
რას ნ. შოშიაშვილი X საუკუნით ათარილებს, რასაც ჩვენც ვე-
თანხმებით. პალეოგრაფიული ნიშნების გარდა,¹⁴⁵ ამ დათარილე-
ბას მხარს უჭერს „მატიანე ქართლისა“. ყანჩაელთა გვარი გი-
ორგი აფხაზთა მეფის დროს (X საუკუნის I ნახევარში იხსენი-
ება). ჩვენი აზრით, ტბელთა ფეოდალურმა სახლმა კი არ ჩაა-
ნაცვლა ყანჩაელთა სახლი, როგორც ჯ. გვასალიას მიაჩნია,
არამედ პირიქით. ტბელთა საფეოდალოს პირველობა ქართლში,
კონსტანტინე აფხაზთა მეფის გარდაცვალების შემდეგ ყანჩა-
ელთა ფეოდალურმა სახლმა წაართვა.

დოდოთის და ტბეთის წარწერებზე დაყრდნობით, ნ. შო-
შიაშვილი ტბელთა ოთხ თაობას გამოყოფდა და წერდა: „რო-
გორც ვხედავთ, ტბეთის წარწერებში ჩანს ტბელების 2 თაობა:
I პატრიკ ტბელი; II პატრიკის ძეები (ოქროპირი, ქავთარი). ტბე-
ლების ამ ორ თაობას წინ უსწრებს ორი თაობა, მოხსენიებუ-
ლი დოდოთის ცხრაკარის ეკლესიის წარწერებში: I-ივანე ტბე-
ლი (914 წ. ახლო) (№80); II-ტბელის ძე (ივანე ტბელის ძე) ქაე-
თარ (№81). ტბეთის წარწერების პატრიკი ძეა ქავთარის (№83).

¹⁴³ ჯ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის
ნარკვევები, გვ. 25.

¹⁴⁴ IX . . . , ქართული
ხელოვნება, 6-A, თბ., 1963, გვ. 44-45.

¹⁴⁵ ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, I, გვ.
192.

ასე, რომ დოდოთისა და ტბეთის წარწერები იხსენიებენ ტბელთა ოთხ თაობას: ივანე – ქავთარ I – პატრიკ – ქავთარ II.¹⁴⁶

ვინ არიან დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის ქტიტორები, ძმები: გოდერძი, ჯარიდი და ბეშქენი? აქვთ თუ არა მათ საერთო ტბელთა ფეოდალურ სახლთან, წყაროთა სიმწირის გამო, აგრეთვე იმის გათვალისწინებით, რომ დიცის ღვთისმშობლის აღმოსავლეთ კედელზე გამოსახული წარწერა შინაარსობრივად ბევრ ინფორმაციას არ იძლევა, რთულია რაიმეს გაჭრით თქმა, თუმცა, ვარაუდების დაშვება მაინც შესაძლებელია. ჩვენი აზრით, დიცის ტაძრის აგება წინ უნდა უსწრებდეს ერედვის წმინდა გიორგის ტაძრის აგებას. როგორც ვნახეთ, ერედვის, დოდოთის, ასევე ტბეთის ეკლესიის წარწერებში ტბელთა ოჯახის წევრთა სულ სხვა სახელები იხსენიება. ქტიტორები რომ ივანე ტბელის წინაპრები, ან მისი წინა თაობის წარმომადგენლები ყოფილიყვნენ მათი სახელები ივანეს სახლის სხვა წარმომადგენლებში, მომდევნო თაობაში უსათუოდ განმეორდებოდა. როგორც აღვნიშნეთ, ტბელთა აღზევების დროს მათი ოთხი თაობაა ცნობილი და არსად დიცის ტაძრის ქტიტორთა სახელები არ ჩანს. იბადება კითხვა: რაკი დოდოთის ეკლესიის ერთ-ერთი წარწერიდან ცნობილია, რომ ივანე ტბელს ხუთი ძე ჰყავდა, დიცის ქტიტორები ხომ არ იყვნენ მისი შვილები? ხომ არ მიეცათ მათ ერედვის სიახლოვეს მანძილი 4 კმ.-ია) დიცში მამული, სადაც მათ ტაძარი ააგეს. ჩვენი აზრით, ეს ვერსია უნდა გამოვრიცხოთ. ივანე იმდენად დიდი ფეოდალი იყო, რომ დიცის ტაძრის ქტიტორები უსათუოდ ხაზს გაუსვამდნენ წარწერაში, იმ ფაქტს, რომ ისინი ან ივანე ტბელის ძეები იყვნენ, ან ტბელთა ფეოდალური სახლის წევრები. გავიხსენოთ ერედვის ტაძრის წარწერა, სადაც აღნიშნული იყო: „აღეშენ[ნ]ა² წ(მიდა)ე [ეკ](ლესია)ე [ე/3სე ყოვ(ე)ლთა]†თა [ტ]ბ[ე]ლ[თ]5ა ბრძანე⁶ ბითა.“¹⁴⁷ დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის საამშენებლო მასალად გამოყენებულია ღვინისფერი ტუფი, რომელიც, სავარაუდოდ, ერედვიდან

¹⁴⁶ იქვე, გვ. 179.

¹⁴⁷ ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, ტ. I, გვ. 173.

იყო ჩამოტანილი. ასეთივე მასალით არის აგებული ამ პერიოდის ძეგლები პატარა ლიახვის ხეობაში. ტბელთა აღზევების, კონკრეტულად კი ივანე ტბელის ქართლის გამგებლობის პერიოდში, დიციში ტბელთა ნებართვის გარეშე ტაძარი ვერ აიგებოდა, სხვა შემთხვევაში მათი გვარი წარწერებში უსათუოდ დაფიქსირდებოდა. ჩვენი აზრით, საქმე გვაქვს ტბელების აღზევებამდე არსებულ პერიოდთან. ქტიტორი ძმები: გოდერძი, ჯარიდი და ბეშქენი ჩვენთვის უცნობი რომელიმე ფეოდალური სახლის წარმომადგენლები (შესაძლოა ხევისუფლებიც, როგორც არიან მოხსენიებული ჭალისუბნის წარწერაში) იყვნენ, რომლებმაც IX საუკუნის II ნახევარში, ივანე ტბელის აღზევებამდე დიციის ეკლესია ააგეს, შემდეგში მათმა ფეოდალურმა სახლმა პირველობა ტბელებს დაუთმო. საინტერესოა, რომ დიციის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე მოხსენიებული სამი ძმიდან, ჯარიდის სახელი ეკლესიის შიგნით სამხრეთ კედელზე არსებულ წარწერებშიც მეორდება. დიციის ეკლესიის სხვა წარწერებში ჯარიდის ძმები – გოდერძი და ბეშქენი არ იხსენიებიან. X საუკუნით დათარიღებულ წარწერებში, რომლებიც შიდა ქართლის ტერიტორიაზეა შემორჩენილი ბეშქენი მოიხსენიება ბიეთის წარწერაში. (სოფელი ბიეთი მდებარეობს ცხინვალის რაიონში, ცხინვალიდან 20 კმ-ის დაშორებით, დასავლეთით. სოფლიდან 1 კმ-ის დაშორებით მდ. მეჯუდას დასავლეთით, მისი ერთ-ერთი შენაკადის ხეობაში მდებარეობს ნახევრად მღვიმის ეკლესია,¹⁴⁸ ბიეთის ერთ-ერთ წარწერაში რომელიც დათარიღებულია X საუკუნით, მოხსენიებული ვაჩე და ბეშქენი: „წ(მიდა)ო//ს(ამებ(ა)ო)წ(ა)ჩ//ე და /3ბ(ე)შქ(ე)//ნ დაიც//(ე)წ.“¹⁴⁹ თუმცა, ეს ბეშქენი არ უნდა იყოს დიციის ღვთისმშობლის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე მოხსენიებული ტაძრის ქტიტორთაგანი. იმავე ბიეთის ტაძრის სხვა წარწერაში, რომელიც ასევე X საუკუნით არის დათარიღებული სამეცნიერ-

¹⁴⁸ . . . , ქართული ხელოვნება, 6-ა, 1963, . 29-55.
¹⁴⁹ ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, ტ. I, გვ. 194;, 1975, . 38.

რო ლიტერატურაში მოიხსენიება ერისთავთ-ერისთავი იოვანე: „ქ(რისტე)ე, მე(უ)ფეო[ვო]ყოველთ(ა)ო, ა[დ]ო²დე ე(რისთავთ)-ე(რისთავი) ი(ოვან)ე//ძე ბაკ(ურ)³ ყ(ა)ნჩაელ(ისა)//ღ, უფალი და /⁴ პ[ა]ტრონი ამ(ის) წ(მი)დისა/⁵ ეკლ(ესი)ისა,/[დ]აიცი(ე)ვ წ(მი)და(ღ)⁶ [მრ]ემლი ს(ა)მე/[-ბის]ა[ღ] ყო[ვ]ელი.“¹⁵⁰

ეჭვს გარეშეა, რომ ბიეთი ყანჩაელთა ტერიტორიას წარმოადგენდა და დიციის ეკლესიის ერთ-ერთ ქტიტორს ბიეთის წარწერაში არ მოიხსენიებდნენ. ბიეთის წარწერაში მოხსენიებული „ვაჩე“ და „ბეშქენი“ რ. მეფისაშვილის აზრით, ყანჩაელთა ფეოდალური სახლის წარმომადგენლები უნდა იყვნენ. ანთროპონიმი „ვაჩე“ ყანჩაელთა გვარში გავრცელებული სახელი იყო.¹⁵¹ შესაძლებელია, ისინი ერისთავთ-ერისთავ იოვანეს შვილები, ან სახლისკაცები იყვნენ. ბიეთის წარწერაში მოხსენიებული ბეშქენის მოღვაწეობა ქრონოლოგიურად უფრო გვიანდელი უნდა იყოს, ვიდრე დიციის და ერედვის წარწერები. დიციის ტაძრის ერთ-ერთ ქტიტორს ბეშქენს, წარწერის თანახმად, ორი ძმა: ჯარიდი და გოდერძი ჰყავს, რომლებიც ბიეთის წარწერებში არსად ჩანან. ბიეთის წარწერის ბეშქენი და დიციის წარწერის ბეშქენი რომ ერთი და იგივე პირები იყვნენ, ბიეთის წარწერებში, ჩვენი აზრით, მისი ძმების მოსახსენებელიც იქნებოდა. ბეშქენი ძველ საქართველოში გავრცელებული საკუთარი სახელი იყო.¹⁵² ბეშქენ ერისთავთ-ერისთავი იხსენიება 1172 წლით დათარიღებულ იკორთის ტაძრის ასომთავრულ წარწერაში.¹⁵³

¹⁵⁰ იქვე, გვ. 193. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ვიზუალურად ბიეთის წარწერა ძალზე წააგავს დიციის ასომთავრულ წარწერას. . . .

.., 1975, . 36-37. ორივე ძველი საკმაოდ დაშორებულია ერთიმეორისგან და ორივე მათგანი, ჩვენი აზრით, სხვადასხვა საფეოდალოს ეკუთვნოდა. თუმცა, არც ის არის გამორიცხული, რომ ბიეთის და დიციის წარწერები ერთი ხელოსნის მიერ იყოს შესრულებული.

¹⁵¹ რ. მეფისაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45-46; შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნები ისტორია, თბ., 1961, გვ. 254.

¹⁵² იხ. ქართლის ცხოვრება, ტ. I, რ. მეტრეველის რედ. თბ., 2008, გვ. 317, 282, 442, 560.

¹⁵³ თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, ტ. I, თბ., 2004, გვ. 259-260.

ბეშქენი რომ გავრცელებული საკუთარი სახელი იყო, ამას მოწმობს ის ფაქტი, რომ არსებობდა სოფელი ბეშქენაშენი, რომელიც მოიხსენიება ქართლ-კახეთ-მესხეთის საკათალიკოსო მამულების 1392 წლის სითარხნის გუჯარში: „თრიალეთს: სოფელი ბარეთი და ცოტა ბარეთი, ქედის უბანი, მალისს: სოფელი საყდარი, ზურისუბანი, ახალშენი, კლონა, ბეშქენაშენი“.¹⁵⁴ სოფელი უკანა ბეშქენაშენი (თრიალეთზე) მოხსენიებულია ქართლის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის 1559 წლის გუჯარში.¹⁵⁵ თრიალეთზე არსებული ბეშქენაშენი იხსენიება 1697 წლის დოკუმენტში,¹⁵⁶ დიციის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე არსებულ ასომთავრულ წარწერაში მოხსენიებული ჯარიდი, შესაძლოა, ასაკით ყველაზე უფროსი არ იყო ძმებს შორის, მაგრამ ტაძრის აგებაში, ან მის მოვლა-პატრონობაში მან უფრო მეტი წვლილი შეიტანა და ამიტომაც მოიხსენიეს მეორე წარწერაშიც.

ვინ უნდა იყოს **კონსტანტინე ბაკანაი?** რომელსაც დიციის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის სამხრეთ კედელზე ორი მოსახსენებელი უკავშირდება. როგორც აღინიშნა, ორივე მათგანი პალეოგრაფიული მონაცემებით, IX-X სს. შეიძლება დავათარილოთ. აქედან პირველი: სამსტრიქონიანი ნუსხურშერეული ასომთავრული წარწერა განთავსებულია გადაფხეკილი წარწერის შემდეგ იატაკის დონიდან 131 სმ. მარცხენა კიდიდან 3 სმ. დაშორებით, ხოლო მეორე სამსტრიქონიანი ასომთავრულ შერეული ნუსხური წარწერა ტაძრის ერთ-ერთი ქტიტორის – ჯარიდის მოსახსენებლის ქვემოთ. განსაკუთრებით საინტერესოა, მეორე მოსახსენებელი, სადაც აღნიშნულია:

- „1. ქ(რისტ)ე შ(ეიწყალ)ე კ(ონსტანტინ)ე ბაკანაი ყოე
2. ლგან ეკლესიათ მათ
3. ალა(გს)“.

¹⁵⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. III, თბ., 1970, გვ. 177.

¹⁵⁵ იქვე, გვ. 264.

¹⁵⁶ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. I, თბ., 1940, გვ. 102, №142.

აქ შეგვიძლია დავუშვათ რამდენიმე ვარაუდი:

1. კონსტანტინე ბაკანაი გამოჩენილი სასულიერო პირი იყო და ის მოღვაწეობდა ტბელების დაწინაურებამდე, 906-914 წლებამდე, ვიდრე ნიქოზელი ეპისკოპოსი სტეფანე ამ მხარეში მაღალი საეკლესიო იერარქი გახდებოდა. ერედვის ტაძრის აგების და ამ ტაძრის წარწერის შექმნის დროს კონსტანტინე ბაკანაი მაღალი საეკლესიო თანამდებობის პირი აღარ უნდა ყოფილიყო. თუკი მას იმხელა გავლენა ჰქონდა, რომ „ყოველგან ეკლესიათ მათ ალაგს“ იხსენიებდნენ, როგორც ამას დიციის წარწერა გამოგვცემს, მაშინ აღნიშნულ პიროვნებას ერედვის წარწერაშიც მოიხსენიებდნენ. არ არის გამორიცხული, რომ კონსტანტინე ბაკანაი სწორედ ტაძრის ქტორების: გოდერძის, ჯარიდის და ბეშქენის სახლის წარმომადგენელიც იყო. რას უნდა ნიშნავდეს: „ბაკანაი“? შესაძლოა, იგი რაიმე საეკლესიო წოდებას, ან სულაც ფეოდალური სახლის აღმნიშვნელი სახელი იყო (ეს სამომავლო კვლევის საგანია).

2. კონსტანტინე ბაკანაი, შესაძლოა საერო პირი იყო, ტბელთა გამოჩენამდე, კერძოდ ივანე ტბელის მიერ ქართლის „უფლობამდე“ ამ არეალში არსებული იმ ფეოდალური სახლის წარმომადგენელი, რომელმაც დიციის ტაძარი ააგო. კონსტანტინე რომ სხვა ფეოდალური სახლის წევრი ყოფილიყო, ის, ჩვენი აზრით, თავის მოსახსენებლებს არა ჯარიდის მოსახსენებელთან ახლოს, არამედ ტაძრის სხვა კედელზე და უფრო გამორჩეულ ადგილზე ამოაკვეთინებდა, შესაძლოა, ის ჯარიდის ვაჟიც იყო. არ არის გამორიცხული, რომ იმ დროს მათი ფეოდალური სახლი ტბელთა ფეოდალური სახლის დაწინაურების ფონზე, გავლენას კარგავდა, ამიტომ მოსახსენებელში მან ხაზი გაუსვა თავის საგვარეულოს სიძლიერეს, ე.ი. მათ არა მარტო დიციის ეკლესიაზე ჰქონდათ გავლენა, არამედ „ყოველთა ეკლესიათა მათ ალაგს“, ჩანს, ბაკანაის სახლი დიდ ტერიტორიას ფლობდა და წარწერის ამ ნაწილში სწორედ ამას აქვს გასმული ხაზი, მათ ფეოდალურ სახლს არაერთი ეკლესია ჰქონდა აშენებული. ასეთი ეკლესიები ტბელთა აღზევების დროს მათ მიერ ვედარ აიგებოდა. სავარაუდოა, რომ ბაკანაის ფეოდალურმა სახლმა ტბელების დაწინაურებამდე არაერთი ტაძარი ააგო. მრავალი ტაძრის აგება ამ გეოგრაფიულ არეალში მხო-

ლოდ ძლიერ ფეოდალურ სახლს შეეძლო. როგორც ზემოთ მივუთითებდით, დიციის ღვთისმშობლის ტაძრის სამხრეთ კედელზე კონსტანტინე ბაკანაის ორი მოსახსენიებელია. ორივე მათგანი პალეოგრაფიული ნიშნებით IX-X საუკუნეებით შეიძლება დათარიღდეს. მათ გარდა, კედელზე კიდევ ერთი მოსახსენიებელი (წარწერა, სავარაუდოდ, X ს. თარიღდება) გვხვდება. ორსტრიქონიანი მხედრულშერეული ნუსხური წარწერა განთავსებულია მიქელის მოსახსენებელის შემდეგ, იატაკის დონიდან 137,5 სმ. მარცხენა კიდიდან 1,7 სმ. მანძილზე. მოიცავს 7,5×3 სმ ფართობს. ამ მოსახსენებელში „კე“ სამჯერ მეორდება, არ გამოვრიცხავთ, რომ ის საკუთარ სახელს კონსტანტინეს აღნიშნავდეს, თუმცა, კითხვას აჩენს კონსტანტინეს აღმნიშვნელი „კე“-ს სამჯერ გამეორება. ამაზე რაიმეს გადაჭრით თქმა გაგვიძნელებს. როგორც წარწერებზე საუბრისას მივუთითებდით, სამხრეთ კედლის წარწერებში გვხვდება: „მოსახსენებელი მიქელისა (X ს.)“. ერთსტრიქონიანი, მხედრულზე გარდამავალი ნუსხური წარწერა განთავსებულია კვადრის შუა ღონეზე, გრაფიკული გამოსახულებების ქვედა მონაკვეთის გასწვრივ. იატაკის დონიდან 139, 5 სმ. სიმაღლეზე. „მიქაელი“, როგორც წარწერის შემსრულებელი, იხსენიება ჯარიდის მოსახსენებელშიც, საიდანაც ირკვევა, რომ წარწერა სწორედ მას შეუსრულებია. ჯარიდის მოსახსენებელი, როგორც აღვნიშნეთ, პალეოგრაფიული ნიშნებით IX-X საუკუნით თარიღდება, ხოლო მიქელის მოსახსენიებელი კი X საუკუნით. ჩვენი აზრით, ეს ორი წარწერა სხვადასხვა ქრონოლოგიურ პერიოდს განეკუთვნება და მასში მოხსენიებული „მიქელი“ და „მიქაელი“ სხვადასხვა პიროვნებები იყვნენ. რა გვაძლევს ამის თქმის საფუძველს? ჯარიდის მოსახსენიებელი, როგორც წარწერა გვაუწყებს, მიქაელს დაუწერია. ის სრულიად განსხვავებული, საკმაოდ დახვეწილი ხელით არის შესრულებული, ხოლო მიქელის მოსახსენებლის შემსრულებლის ხელი სრულიად განსხვავებულია. ჯარიდის მოსახსენებლის ავტორს რომ შეესრულებინა თავისი მოსახსენებელი, ვიზუალურადაც მსგავსი იქნებოდა, როგორც ჩანს, ის ამ საქმის ოსტატი იყო. ჯარიდის მოსახსენებლის შემსრულებელი მიქაელი შესაძლებელია ტაძრის ქტიტორი ძმების ფეოდალური სახლის წარმომადგენელი, ან მათთან ძალზე დაახლოებული პირი იყო.

მან ტაძრის ერთ-ერთ ამგებობის სახელთან ერთად თავისი სახელიც უკვდავეო. ჯარიდმა მას ამის უფლება მისცა, შესაძლოა, ის სასულიერო პირიც ყოფილიყო. ამ პერიოდის ლაპიდარული წარწერებში ცნობილია ნიქოზის ეპისკოპოსი მიქაელი, რომელმაც X საუკუნის II ნახევარში ნიქოზის ტაძარი ააგო, თუმცა, ჯარიდის ფეოდალური სახლის წევრს, ან მათთან დაახლოებულ პირს იმ არეალში, სადაც ტბელების დიდი გავლენა ვრცელდებოდა, ნაკლებად სავარაუდოა, რომ ეპისკოპოსის სახელით ააგო. ვინ უნდა იყოს X საუკუნის მოსახსენიებელი ცნობილი მიქელი (მიქაელი)? ამ დროის ლაპიდარულ წარწერებიდან რამდენიმე მიქელია ცნობილი. მიქელი გვხვდება ზემოთ მითითებულ ტბეთის ეკლესიის წარწერაში. როგორც ნ. შოშიაშვილი მიიხსენებს, ეს წარწერა ვახტანგის (სავარაუდოდ, პატრიკ ტბელის ძმის) ძეგლის მოსახსენიებელია. „ქრისტე აღიდგენ ძენი ვახტანგისანი: მიქაელსა რმ ე(?)“.¹⁵⁷ წარწერაში კარგად არ ჩანს, თუმცა, შესაძლებელია, რომ მიქელი მართლაც ტბელთა ფეოდალურ სახლს ეკუთვნოდა. X-XI სს. ატენის სიონის წარწერებიდან რამდენიმე მიქელია ცნობილი.¹⁵⁸ ერთ-ერთი წარწერა ატენის სიონის აღმ. ფასადზე, ცოკოლიდან მესამე წყებაში, ხელის გამოსახულებაშია ამოკვეთილი: „ესე მიქელია, ამინ“.¹⁵⁹ სავარაუდოდ, ეს მომლოცველის წარწერა უნდა იყოს. აღნიშნული პერიოდის მეორე წარწერა, სადაც ასევე მიქელი იხსენიება, ატენის სიონის აღმ. ფასადზე, ცოკოლიდან პირველ წყებაშია ამოღარული: „ქრისტე შეიწყალებ მიქაელ“.¹⁶⁰ თუმცა, წარწერის ხელწერა სრულად განსხვავებულია დიდის კედელზე შესრულებული წარწერისაგან. ამიტომ აღნიშნული მიქელის გაიგივებაც არასწორი იქნება. მიქელი იხსენიება აგრეთვე აღმ. ფასადზე ცოკოლიდან მეორე წყებაში. ეს არის ასომთავრულით შესრულებული წარწერა: „ქრისტე

¹⁵⁷ ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, ტ. I, გვ. 181.

¹⁵⁸ თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, თბ., 1957, გვ. 49, 50, 53, 54, 57, 62.

¹⁵⁹ იქვე, გვ. 216.

¹⁶⁰ იქვე, გვ. 218.

ნიქოზის მთავარანგელოზის ეკლესიაზე შესრულებულ ასომთავრულ წარწერაში, სადაც ვკითხულობთ: „1* + [ს] (ა)[ხ](ე)[ლ](ო)თ[ა] [ლ](მრთისადთ)ა მე. [მ](ო)[ქ](აე)[ლ] ნ(ო)ქ(ო)[ზ](ე)ლ[ე]ბ²დს<ს> კ(ოპო)ზმ(ან) აღვ(ა)შ(ენ)ე წ(მიდა)ე ეკლ(ეს)ია)ე, რ(ომე)ლ³ არს სახლი ღ(მრთი)ს(ა)ე და ბჰჴ ცათაე,⁴ საყოფელი წ(მიდი)სა ღ(მრ)თისმშ(ო)ბელის(ა)ე და წ(მიდა)თა⁵ მთ(ა)ვ(ა)რ(ა)ნგ(ე)ლ(ო)ზთ(ა)ე, ს(ა)ლ(ო)ც(ველა)დ ს(უ)ლისა ჩ(ე)მისათ(უ)ს.“¹⁶⁹ აღნიშნული წარწერა 1890 წელს მოხსენიებული აქვს პ. უვაროვას.¹⁷⁰ ნიქოზის მთავარანგელოზის ტაძრის წარწერას VII-VIII საუკუნეებით ათარიღებდა და განსხვავებულად კითხულობდა გ. საძაგლიშვილი (კათალიკოზი კირიონ II): „...კათალიკოზმა (კოზმა)? აღვაშენე წმიდაე ეკლესიაე, რომელს არს სახლი ღეთისა და ბჰე ცათაე, საყოფელი წმიდისა ღეთისმშობელისადა წმიდათა მთავარანგელოზთაე სალოცავად სულისა ჩემისათვის.“¹⁷¹ მიქაელი ამავე ტაძრის სხვა წარწერაშიც გვხვდება: „ქ(რისტ)ე შ(ე)იწყა-ლ)ე იოვ(ა)ნე² დ(ი)სწ(უ)ლიმ(ო)ქ(ა)ელ ებ(ის)კოპოზ(ის)აე“¹⁷² მიქაელი ნიქოზის ღვთაების ტაძრის საამშენებლო წარწერაშიც იხსენიება: „1 [+ ამენ. მ(ო)ქ(ა)ელ] ეპი²სკ(ო)პ(ო)ზმ(ან) აღვ(ა)³შ(ენ)ე წ(მიდა)ე ეკლ(ეს)ია)ე.“¹⁷³

ეს წარწერები სამეცნიერო ლიტერატურაში X საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედით არის დათარიღებული.¹⁷⁴

¹⁶⁹ ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 186.

¹⁷⁰ . . . IV, . 1894, . 181.

¹⁷¹ . . . 1898, . 7.

¹⁷² იქვე, გვ. 187; ი. მეგრელიძე, სიძველეები ღიახვის ხეობაში, ტ. I, თბ., 1986, გვ. 135.

¹⁷³ იქვე, გვ. 188.

¹⁷⁴ ი. მეგრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 137. აღსანიშნავია, რომ ნიქოზის მთავარანგელოზის ტაძრის წარწერებს პალეოგრაფიულად გ. საძაგლიშვილი (სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი კირიონ II) VII-VIII საუკუნეებით ათარიღებდა. იხ. . . .

. . . 1898, . 7;

წარწერებში მოხსენიებულ მიქაელთან დაკავშირებით ი. მეგრელიძე

მიქელი (მიქაელი) იხსენიება ასევე X ს. დათარიღებულ პატარა ლიახვის ხეობაში სოფ. ქვ. ჭარების ღვთისმშობლის ეკლესიაში არსებულ საფლავის სტელის წარწერაში: * „1. [ქრისტე მეოხ] ექმენ 2. ...ღვთისა ცოდვილსა 3. განუსუენე სულსა 4. გაბრიელისა ბაკუ—5. რდუხტისა მიქელისა 6. გვარამავრისა ასულისა 7. სტეფანესი გმ? აგს? 8. ახრიქს.“¹⁷⁵ დიცის წარწერის X საუ-

წერს: „დათარიღების საკითხს არ წყვეტს ჯერჯერობით არც მე-3 წარწერაში მოხსენიებული იოვანე, დისწული მიქელ ეპისკოპოსისა. ვინაიდან ჩვენი ისტორია რამდენიმე იოვანესა და მიქელ ეპისკოპოსს იცნობს. ცნობილია, იოანე (შეიძლება იოვანეც), რომელსაც კ. კეკელიძე, მიქელ მოდრეკილის დისწულად თვლის (X ს.), მაგრამ ის ბერი იყო და არა ეპისკოპოსი, არ ჩანს, რომ მას ქართლთან ჰქონდეს კავშირი. ეპისკოპოსი მიქელ I (450-467) ვახტანგ გორგასალის დროსაა ცნობილი. მიქელ II 774-780 წლებშია ცნობილი, მაგრამ ჩვენს ძეგლს ესენი არ ესადაგებია. მას უფრო მაინც მიქელ III (940-952 წ.წ. ცნობილი ეპისკოპოსი) შეეფერება, მაგრამ ეს არის?“. ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. I, თბ., 1984, გვ. 136. რომელ ცნობილ მიქელ III საუბრობს მეცნიერი ამის შესახებ წყარო მითითებული არ აქვს.

* ძეგლს მიაკვლია პროფ. ჯ. გვასალიამ.

¹⁷⁵ ჯ. გვასალია, პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიული ძეგლები, „ძეგლის მეგობარი“, 43-44, თბ., 1976-77, გვ. 26. აღსანიშნავია, რომ ქვ. ჭარების ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიას რ. მეფისაშვილი XIII-XIV სს. მიჯნით ათარიღებდა, ჯ. გვასალიას განმარტებით: „ეკლესია უნდა აშენებულიყო მასზე გაცილებით ადრე მდგარი ეკლესიის ადგილას. ამაზე მიგვითითებს ეკლესიის აფსიდის იატაკში აღმოჩენილი წარწერიანი ქვა, რომელიც პალეოგრაფიული ნიშნებით X საუკუნით თარიღდება.“ ჯ. გვასალია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20. აღნიშნულ წარწერას ნ. შოშიაშვილი შემდეგნაირად კითხულობდა: „[ქრისტე], ექმ(ე)ნ/2 [მ(ე)ოხ], წ(ინაშ)ე ღ(მრთის)ა, ც(ო)დ(ვლთა)ჰ/ გ(ა)[ნ]ს(უ)ენე ს(უ)ლსა/4 გ(ა)ბრ(ი)ე(ი)სა, ბ(ა)კ(უ)ნ/რდ(უ)ხტ(ი)ს, [მიქ(ა)ელ(ი)ს,ნ/ გ(უ)არ(ა)მ(ა)ერ(ი)სა, ს(უ)ლ(ს)ა/7 სტ(ე)ფ(ა)ნ(ე)სი [და] გ(ი)ორგი)ს/8/ ს(ა)რა)ლ(ე)ბ(ი)ს.“ ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, ტ. I, გვ. 156. ასეთივე წაკითხვით აქვს გამოქვეყნებული ტექსტი გ. ოთხმეზურს. გ. ოთხმეზური, შიდა ქართლის მთიანეთის ეპიგრაფიკა, კრებ: „ოსთა საკითხი“, გვ. 138. X საუკუნეში ჭარები, ისევე როგორც პატარა ლიახვის ხეობის სხვა არაერთი სოფელი ტბელთა საფოლადლოში შედიოდა. ჭარების ტაძარი ხარაისძეების (თუ წარწერას ასე წავიკითხავთ) მიერ ან ტბელთა გამოჩენამდეა აგებული ან ტბელთა ფოლადლური გვარის დეგრადაციის შემდეგ, სხვანაირად მათ ტბელთა აღზევების დროს ასეთი უფლება არ ექნებოდათ. როგორც ჩანს, პატა-

კუნის მოსახსენიებელით ცნობილ მიქელის (მიქაელის) ვინაობასთან დაკავშირებით შეგვიძლია ვარაუდის სახით დაუშვათ:

1. ტბელთა საფეოდალო ნიქოზის სამწყსოში შედიოდა, გაეისხნოთ ერედვის წარწერა, სადაც მოხსენიებულია ნიქოზელი ეპისკოპოსი სტეფანე, რომლის „განზრახვითაც“ აიგო ერედვის წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარი. როგორც მიეუთითებდით, X საუკუნის II ნახევრით დათარიღებული ნიქოზის წარწერების თანახმად ნიქოზელი ეპისკოპოსი მიქაელია, რომელმაც ნიქოზის ტაძარი ააგო, ან განაახლა (ნიქოზის წარწერებში ის იხსენიება, როგორც ტაძრის ამგები). როგორც ჩანს, ის დიდი გავლენის მქონე საეკლესიო იარარქია, ასეთი, შესაძლებელია, იმ დროს მხოლოდ ტბელთა ფეოდალური სახლის წევრი, ან მათთან ძალზე დაახლოებული პირი ყოფილიყო. X საუკუნის განმავლობაში, (II ნახევარშიც), ტბელები ძალზე გავლენიანი ფეოდალები იყვნენ, ისინი ქართლში პოლიტიკურ ამინდს ქმნიდნენ და ნიქოზის საეპისკოპოსო კათედრას, ისინი სწორედ თავიანთ საგვარეულოს წარმომადგენელს, ან მათთვის სასურველ პირს ჩააბარებდნენ. სტეფანეს გარდაცვალების შემდეგ (სტეფანეს გარდაცვალების თარიღი ცნობილი არ არის. თუმცა, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სტეფანე X საუკუნის შუა წლებამდე იქნებოდა ნიქოზის ეპისკოპოსი, არ არის გამორიცხებული, რომ ერედვის წარწერის შექმნის დროს სტეფანე ახალი გაეპისკოპოსებული იყო.) ნიქოზელი ეპისკოპოსი მიქაელი გახდა.* არ არის გამორიცხებული, რომ ნიქოზის წარწერებში ეპისკოპოსის რანგში მოხსენიებული მიქაელი ტბეთის წარწერაში ვახტანგთან ერთად მოხსენიებული მიქაელია (ტბელთა სახლის წევრი, შესაძ-

რა ლიხვის ხეობაში სხვა წერილი ფეოდალური საგვარეულოებიც არსებობდა. შტრ: გ. სოსიაშვილი, ვირშას მონასტერი და ვირშელთა საგვარეულო, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიის და არქეოლოგიის სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრის შრომათა კრებული, №8, თბ., 2015, გვ. 66-79.

* სავარაუდოდ, იგი ივანე ტბელის შვილიშვილი იყო, რადგან X საუკუნის II ნახევარში ივანეს შემდეგი თაობა მოღვაწეობდა. საყურადღებოა, ნიქოზის ტაძრის ერთ-ერთი წარწერის თანახმად, მიქაელ ეპისკოპოსის დისწულს იოანე ერქვა, შესაძლებელია ის დიდი პაპის – ივანე ტბელის მოსახელე იყო.

ლებელია ვახტანგ ტბელის ძე). შესაძლებელია, სწორედ მას შეექმნა დიციის ეკლესიის სამხრეთ კედელზე თავისი მოსახსენებელი წარწერა.

2. უნდა აღინიშნოს, რომ დიციის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის აღმოსავლეთ კედლის კუთხეში, მოწითალო ფერის ქვაზე ვხვდებით პილიგრიმების მიერ ამოკაწრულ ჯვრებს, (ტაბ. XLIII. 1) როგორც ჩანს, დიციის ტაძარს მომლოცველები ხშირად სტუმრობდნენ და, შესაძლოა, მოსახსენებელიც ერთ-ერთი მათგანის მიერ იყოს შესრულებული.

დაბოლოს, გვინდა აღვნიშნოთ, რომ დიციის წარწერები ახალი ფურცლით ავსებს შიდა ქართლის, საქართველოს ამ უძველესი კუთხის ისტორიას. ტაძრის ირგვლივ მიწის კორდოვანი ფენით ძეგლის ნანგრევებია დაფარული. არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ შესაძლოა ახალი წარწერებიც გამოაჩინოს, რაც ეპოქის ირგვლივ ბევრ საინტერესო ინფორმაციას მოგვაწოდოს.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა:

1. აბრამიშვილი გ., ატენის სიონი, ადრეული შუა საუკუნეების ცენტრალურ-გუმბათოვანი ხუროთმოძღვრული ტიპის ისტორიიდან, თბ., 2012.
2. აღიმბარაშვილი ი., დიმიტრი მეღვინეთუცესიშვილი, (ცხოვრება და მოღვაწეობა), თბ., 2016.
3. ამირანაშვილი შ., ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961.
4. ახუაშვილი ი., ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1991.
5. ბარნაველი თ., ატენის სიონის წარწერები, თბ., 1957.
6. ბაქრაძე ა., X საუკუნის წარწერა მეჯუღის ხეობიდან, აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XIX-B, თბ., 1956.
7. ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973.
8. ბერიძე ვ., ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბ., 1956.
9. ბერიძე ვ., ძველი ქართველი ხუროთმოძღვრები, თბ., 1956.
10. გვასალია ჯ., პატარა ღიახვის ხეობის ისტორიული ძეგლები, „ძეგლის მეგობარი“, 43-44, თბ., 1976-77.
11. გვასალია ჯ., აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983.
12. გვრიტიშვილი დ., ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955.
13. გორგიჯანიძე ფარსადან, ისტორია, ს. კაკაბაძის გამოცემა, საისტორიო მოამბე, ტ. II, თბ., 1925.
14. დანელია კ., სარჯველაძე ზ., ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1997.
15. დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. I, თბ., 1940.
16. თაბუაშვილი ა., ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები, (XVIII საუკუნის II ნახევარი), თბ., 2013.

17. თოფურია ვ., შიდა ქართლში დაცული ზოგიერთ სიძველეთა წარწერები, საისტორიო მოამბე, ტ. II, ტფ., 1924.
18. იმნაიშვილი ი., ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, თბ., 1970.
19. კაკაბაძე ს., ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები, საისტორიო მოამბე, წიგნი I, ტფ., 1924.
20. ლორთქიფანიძე მ., ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963.
21. მაკალათია ს., ლიახვის ხეობა, თბ., 1971.
22. მასალები საქართველოს ისტორიისათვის შეკრებილი ბატონიშვილის დავითოს და მის ძმებისა, 1744-1844 წ.წ. ტფ., 1906.
23. მეფისაშვილი რ., ზოგიერთი ისტორიული ძეგლი სამხრეთ-ოსეთის ტერიტორიაზე, ძეგლის მეგობარი, №14, 1968.
24. მეფისაშვილი რ., ერედვის 906 წლის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, №4, 1955.
25. მეფისაშვილი რ., ბერის საყდარი, ქართული ხელოვნება, №7, თბ., 1971.
26. მეფისაშვილი რ., ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიის საამშენებლო წარწერა, საქ. სსრ. მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. V, №10, 1944.
27. მეგრელიძე ი., სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. I, თბ., 1984.
28. მეგრელიძე ი., სიძველეები ლიახვის ხეობაში, ტ. II, თბ., 1997.
29. მეგრელიძე ი., სტალინირისა და ზემო ნიქოზის სიძველეები, სტალინის სახელმწ. პედ. ინსტიტუტის შრომები, ტ. I, თბ., 1952.
30. მეგრელიძე ი., მდინარე დიდი ლიახვის მარცხენა ნაპირის სიძველეები და მათი წარწერები, თბ. ა. ს. პუშკინის სახ. თბილისის სახ. პედ. ინსტიტუტის შრომები, ტ. IX, თბ., 1957.
31. მეგრელიძე ი., ლიახვის ხეობის წარწერები და სხვა სიძველეები, მაცნე (ისტორიის სერია), №4, თბ., 1971.
32. ნინიძე დ., პროვინციის მეფეები, თბ., 1995.
33. ოთხმეხური გ., შიდა ქართლის მთიანეთის ეპიგრაფიკა, კრებ: „ოსთა საკითხი“, ა. ბაქრაძისა და ო. ჩუბინიძის რედ. თბ., 1996.

34. რჩეულიშვილი ლ., ზემო ნიქოზის არქიტექტურული კომპლექსის მცირე ტაძარი, საქართველოს სსრ. მეცნ. აკადემიის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე წაკითხული მოხსენების თეზისები., თბ., 1946.
35. პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. III, თბ., 2004.
36. პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, ტ. IV, თბ., 2007.
37. ჟორდანია თ., ქრონიკები, ტ. I, თბ., 2004.
38. ჟორდანია თ., ქრონიკები, ტ. II, ტფ., 1897.
39. ჟორდანია თ., საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა, თბ., 1896.
40. სოსიაშვილი გ., დიციში აღმოჩენილი ასომთავრული წარწერები, ჟურნ. ქართლი, №72, 2016.
41. სოსიაშვილი გ., ვირშის მონასტერი და ვირშელთა საგვარეულო, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრის შრომათა კრებული, №8, 2015.
42. სოსიაშვილი გ., სოფელ ერედვის ისტორიიდან, ნარკვევები შიდა ქართლის ისტორიიდან, თბ., 2011.
43. სოსიაშვილი გ., ვანათის ისტორიიდან, თბ., 2005;
44. სოსიაშვილი გ., პატარა ღიახვის ხეობის ისტორიიდან, (სოფელი ქორდი), თბ., 2007.
45. სოსიაშვილი გ., ნარკვევები პატარა ღიახვის ხეობის ისტორიიდან, თბ., 2011.
46. სოსიაშვილი გ., დიცის ისტორია, თბ., 2010.
47. სოსიაშვილი გ., დიცის სიძველეები და რელიგიური ცხოვრება, გორის სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრი, შრომათა კრებული, №2, 2011.
48. სოსიაშვილი გ., გზები პატარა ღიახვის ხეობაში, ჟურნ. აღმოსავლეთი და კავკასია, №5, 2007.
49. სოსიაშვილი გ., შიდა ქართლის ზოგიერთი ტოპონიმის შესახებ, გორის სასწავლო უნივერსიტეტი, არნოლდ ჩიქოვას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი, პროფესორ გენადი ბურჭულაძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენცია, კონფერენციის მასალები, 2012.
50. სოსიაშვილი გ., ეპიტაფიები სოფელ დიციდან, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსი-

- ტეტი, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, XI, 2016.
51. საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, თბ., 1990.
 52. საისტორიო მოამბე, წიგნი I, 1925.
 53. იოანე ქართველიშვილი, მემუარები, ავთ. იოსელიანის გამოკვლევით, რედაქციითა და შენიშვნებით, თბ., 1955.
 54. ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, V-X საუკუნეების ძეგლები გამოსცა, ტაბულები და ლექსიკონი დაურთო ი. იმნაიშვილმა, თბ., 1953.
 55. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955.
 56. ქართლის ცხოვრება, აკად. რ. მეტრეველის რედ. ტ. I, 2008.
 57. ქართლ-კახეთის თავადები და აზნაურები, ფოტოტიპირი გამოცემა ზურაბ ჭუმბურიძის რედაქციით, თბ., 2005.
 58. ქართული წარწერების კორპუსი (ქწკ). ლაპიდარული წარწერები, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980.
 59. ქართული წარწერების კორპუსი (ქწკ). ფრესკული წარწერები, I, ატენის სიონი, გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს გურამ აბრამიშვილმა და ზაზა ალექსიძემ, თბ., 1989.
 60. ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. III, თბ., 1970.
 61. შოშიაშვილი ნ., ცისკარიშვილი ვ., სოფ. დოდოთის ცხრაკარას ეკლესიის წარწერა. საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე“. XIX-A და XXI-B, 1957.
 62. შიდა ქართლი, პატარა და დიდი ლიახვის ხეობების არქიტექტურული მემკვიდრეობა, (ცხინვალის რაიონი), I, 1981-1983 წლების ექსპედიციის მასალები, თბ., 2002.
 63. ჩუბინაშვილი გ., ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. I, თბ., 1936.

64. ცაგარეიშვილი ე., საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში, თბ., 2012.
65. ცაგარეიშვილი ე., ანონიმი ისტორიკოსი (ფსევდო-შაპუპი) და მისი „ისტორია“, „მრავალთავი“, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, V, თბ., 1975.
66. „ძველი საქართველო“, ტ. II, განყ. III, ტფ., 1911-1913.
67. ხუციშვილი ნ., იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მიწათმფლობელობა საქართველოში, თბ., 2006.
68. ხარაძე კ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, შიდა ქართლი, თბ., 1992.
69. ჯავახიშვილი ივ., ქართული სამართლის ისტორია, წიგ. II, ნაკვ. 2, ტფ., 1928.
70. ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, თბ., 1948.
71. ჯავახიშვილი ივ., თხზულებანი, ტ. VII, თბ., 1984.
72. ჯანაშია ს., ფეოდალური რეკოლუცია საქართველოში, ტფ., 1935.
73. ჯანაშია ს., საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზმის გზაზე, ტფ., 1937.
74. „... IX ... , ქართული ხელოვნება, 6-ა, 1963.
75. „... .. , 1975.
76. . . .
77. - „ - , .., 1898.
78. „ , .., 1963.
79. „ , . IV, .., 1894.
80. Brosset M., Rapports sur un Voyage archeologique dans Ia Georgie et dans I Armenie, executeen 1847-1848 par M. Brosset. Membre de I Academie. Imperiale des Sciens. 2 de livr. VI, St. Petesbourg, 1851.
81. Sosiashvili G., Asomtavruli Inscriptions on Ditsi Saint Mary Virgin Church Near the Russian Occupational Line, Pro Georgia . Journal of

Kartvelological Studies, №26, Centre for East European Studies, Faculty of Oriental Studies, University of Warsaw, Warsaw, 2016.

82. საქართველოს სახელმწიფო არქივის ტერიტორიული ორგანო გორის რაიონული არქივი, ფონდი №3, საბ. №49.
83. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1448, საბ. 3602.
84. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფონდი 1448, საბ. 201.
85. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფ. 213, საქ. №533.
86. საქართველოს იუსტიციის სამინისტროს სამოქალაქო რეგისტრის სააგენტოს გორის სამსახურის არქივი, დიდის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის სარეგისტრაციო დავთრები, ელ. ვერსია, 26724.
87. გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, ფონდი, 8235; №128.
88. უურნ. „კვალი“, 1903, 7 ივლისი, №23.

ტაბულების აღწერილობა

- ტაბ. I. 1 – დიცის გალავნის ფრაგმენტი (ჩრდილოეთი მხარე)
2 – დიცის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს არსებული „გორეები“
- ტაბ. II. 1 – დიცის მთავარანგელოზის ტაძარი (IX-X სს)
2 – ლომისის წმინდა გიორგის ტაძარი (აიგო 2002 წელს დიცის მკვიდრის კუკური მარკოზაშვილის მიერ)
- ტაბ. III. 1 – წმინდა გიორგის თეთრი მარმარილოს სტელა
2 – დიცის მკვიდრების მიხეილ და ბიძინა ბიძინაშვილების ინიციატივით მათი პაპის – ვლადიმერ მაღალდაძის საცხოვრებელი სახლის ეზოში აგებული სალოცავი
- ტაბ. IV. 1 – დიცის ერთ-ერთ უბანში შემორჩენილი უზარმაზარი ღვინისფერი (ერედვის) ქვა. აქ მცხოვრებთა გადმოცემით, ეს ქვა ერედვში არსებული მცხეთიჯვრის სალოცავის ნიშია
2 – დიცის ღვთისმშობლის მიძინების სახელობის ტაძარი (აიგო 2010 წელს)
- ტაბ. V. 1 – დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი
2 – დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის სამხრეთის შესასვლელი
- ტაბ. VI. 1 – ტაძრის სამხრეთ კარიბჭემდე ჩამოქცეული მინაგების ფრაგმენტი
2 – დაახ. 1.5 მ სიგრძის, ზედა ნაწილში ორ ადგილას გახვრეტილი მასიური ღვინისფერი ქვა
- ტაბ. VII. 1 – საამშენებლო ქვა, რომლის ზედა ნაწილი გადატეხილია და ნაპირებზე ყვავილიანი დეკორი ამშვენებს (ქვა ნაპოვნია სამხრეთ ნაწილში)
2 – დიცის ღვთისმშობლის ტაძრის სარეგისტრაციო წიგნი
- ტაბ. VIII. 1 – პელაგია შოშიაშვილის ეპიტაფია
2 – ნინა ბოლაშვილის ეპიტაფია

- ტაბ. IX. 1 – მაქსიმე მძინარძის მეუღლის ეპიტაფია
2 – დაზიანებული ეპიტაფია
- ტაბ. X. 1 – ერმონიას მეუღლის ეპიტაფია
2 – სიდამონ ლაფანის ეპიტაფია
- ტაბ. XI. 1 – ვანო მარკოზოვის ეპიტაფია
2 – დიმიტრი მარკოზაშვილის ეპიტაფია
- ტაბ. XII. 1 – ალექსი მარკოზაშვილის ეპიტაფია
2 – ვანო ლაფანის მეუღლის - პელას ეპიტაფია
- ტაბ. XIII. 1 – სოფიო ხეთაგაშვილის ეპიტაფია
2 – გაბრიელ მარკოზაშვილის ეპიტაფია
- ტაბ. XIV. 1 – გიორგი მარკოზაშვილი ეპიტაფია
2 – მარიამ მარკოზაშვილი ეპიტაფია
- ტაბ. XV. 1 – მცირეწლოვანი ბავშვის ეპიტაფია
2 – ვლადიმერ მარკოზაშვილის ეპიტაფია
- ტაბ. XVI. 1 – ანნა ყორანაშვილის ეპიტაფია
2 – ზაქარია მინდიაშვილის ეპიტაფია
- ტაბ. XVII. 1 – ალექსანდრე ყორანაშვილის ეპიტაფია
2 – სვიმონ ყორანაშვილის მეუღლის – ელისაბედის ეპიტაფია
- ტაბ. XVIII. 1 – ანანო ყორანაშვილის ეპიტაფია
2 – დაზიანებული ეპიტაფია
- ტაბ. XIX. 1 – მელანია რჩეულაშვილის ეპიტაფია
2 – დავით სოსიაშვილის ეპიტაფია
- ტაბ. XX. 1 – დაზიანებული ეპიტაფია
2 – სვიმონ ბოლაშვილის მეუღლის – მარიამის ეპიტაფია
- ტაბ. XXI. 1 – ივანე ბოლაშვილის ეპიტაფია
2 – ნატალია ბოლაშვილის ეპიტაფია
- ტაბ. XXII. 1 – სერგი ბოლაშვილის ეპიტაფია
2 – ოლა ბოლაშვილის ეპიტაფია
- ტაბ. XXIII. 1 – ესტატე ბოლაშვილის ეპიტაფია
2 – გიორგი ბოლაშვილის ეპიტაფია
- ტაბ. XXIV. 1 – გიგა ბოლაშვილის მეუღლის ეპიტაფია
2 – დაზიანებული ეპიტაფია
- ტაბ. XXV. 1 – დაზიანებული ეპიტაფია

- 2 – ყარამან მინდიაშვილის მეუღლის – მაგდანის ეპიტაფია
- ტაბ. XXXVI. 1 – დაზიანებული ეპიტაფია
2 – ნინია ვატიტაძის მეუღლის – ნინოს ეპიტაფია
- ტაბ. XXVII. 1 – ნათელა სოსიაშვილის ეპიტაფია
2 – შიო მინდიაშვილის ეპიტაფია
- ტაბ. XXVIII. 1 – საფლავის ქვის ზედაპირზე ამოკვეთილი მამაკაცის გამოსახულება (გამოსახულება ეკუთვნის შიო მინდიაშვილს)
2 – დაზიანებული ეპიტაფია
- ტაბ. XXIX. 1 – დაზიანებული ეპიტაფია
2 – მარიამ ოქროპირიძის ეპიტაფია
- ტაბ. XXX. 1 – ვასილ მინდიაშვილის ეპიტაფია
2 – მიხეილ ლაფაჩის ეპიტაფია
- ტაბ. XXXI. 1 – სონა მეშვილდიშვილის ეპიტაფია
2 – დაზიანებული ეპიტაფია
- ტაბ. XXXII. 1 – დაზიანებული ეპიტაფია
2 – დაზიანებული ეპიტაფია
- ტაბ. XXXIII. 1 – დაზიანებული ქვა-ძეგლის ეპიტაფია
2 – დაზიანებული ეპიტაფია
- ტაბ. XXXIV. 1 – ქვაზე ჩაკვეთილი საქტიტორო ასომთავრული წარწერა (სამი ძმის, ბეშქენის, გოდერძის და ჯარიდის საადმშენებლო წარწერა სოფელ დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრიდან - X ს.)
- ტაბ. XXXV. 1 – ტაძრის ინტერიერში სამხრეთ პილონის აღმოსავლეთ საფეხურზე აღმოჩენილი ნაკაწრი წარწერები
- ტაბ. XXXVI. 1 – ერთსტრიქონიანი, მხედრულზე გარდამავალი ნუსხური წარწერა (მოსახსენებელი მიქელისა - X ს.)
- ტაბ. XXXVII. 1 – ორსტრიქონიანი მხედრულშერეული ნუსხური წარწერა (მოსახსენებელი კონსტანტინესი - X ს.)
- ტაბ. XXXVIII. 1 – ნუსხური სამსტრიქონიანი წარწერა (გადაფხეკილი წარწერა (IX-X სს.)

- ტაბ. XXXIX. 1 - სამსტრქონიანი ნუსხურშერეული ასომთავრული წარწერა (მოსახსენებელი კოსტანტინე ბაკანაისა)
- ტაბ. XL. 1 - სამსტრიქონიანი ნუსხურშერეული ასომთავრული წარწერა (მოსახსენებელი ჯარიდისა - IX-X სს.)
- ტაბ. XLI. 1 - სამსტრიქონიანი ასომთავრულ შერეული ნუსხური წარწერა (მოსახსენებელი კოსტანტინე ბაკანაისა)
- ტაბ. XLII. 1 - ადამიანის გრაფიკული გამოსახულების მადლა სამი გრაფემაა (მოსახსენებელი კოსტანტინე ბაკანაისა - IX-X სს.)
- ტაბ. XLIII. 1 - ტაძრის ქვაზე პილიგრიმების მიერ ამოკაწრული ჯვრები

Giorgi Sosiashvili

DITSI INSCRIPTIONS

Small Liakhvi gorge has been widely populated since the ancient times. During the last century, various villages of Small Liakhvi Gorge had been archaeologically inspected; among those villages was Frisi, which borders the Small Liakhvi Gorge. In 1959 archaeologists (head of the group B. Tekhov) discovered human and animal bones, also five pieces of earthenware of Bronze Age, which was widely spread in the Caucasus. As according to the interpretation of B Tekhov, Frisi burial ground represented a collective one.¹

In 1938-1940, an archaeological expedition headed by professor S. Makalatia was organized in village Tkviavi, on the so-called Kharis Gora. Tkviavi burial ground, where various types of ceramic products, metal products, flint cutters, and scrapers were discovered, belonged to the early Bronze Age and were dated 2500 BC.² The territory, which the Small Liakhvi Gorge consisted of had important role in the state affairs during the Middle Ages. It was conditioned with the strategic location of Small Liakhvi Gorge, connecting roads of the gorge, as with the different regions of the country (Ksani Gorge, Western part of Georgia), as well as with the Northern Caucasus. In the early feudal period it was divided into two parts: lower part of river Liakhvi, which in the historical sources, in particular, in the VII century unknown Armenian geographical source is mentioned as “Korditiriko Ravine”, whereas Small Liakhvi Gorge, its middle and upper parts were known as “Satskhumeti”. As according to the J. Gvasalia, term “Satskhumeti” only referred to the right bank of river Liakhvi.³ Toponym “Satskhumeti” as J. Gvasalia stated, is related to Svan language. As the researcher explains, “Tskhum” in Svan language bears a meaning of a hornbeam, where the word Svan language basis, with the Georgian ending, as a result we received toponym “Satskhumeti”. Alike toponym “Satskhumeti”, there are many toponyms related to Svan-Zan language in

¹

, ., 1963, . 36-37.

² S. Makalatia, Liakhvi Gorge, Tb., 1971, pp.8-9. G. Sosiashvili, Studies from the History of Liakhvi Gorge, Tb., 2011, p. 7.

³ S. Kakabadze, Issues of Georgian Statehood Genesis, Historical Moambe, Book I, Tb., 1924, p. 40.

Small Liakhvi and Ksani Gorges, such as: Largvisi, Geri, etc.⁴ J. Gvasalia considers that “there was a close relationship between the Western part of Georgia and Shida Kartli region, in the late Bronze Ages, if not even in early Bronze Ages”⁵. The connection between the western part of Georgia with the Small Liakhvi and Ksani gorges is proven not only with the onomastics, rather with the historical sources also. During the early feudal period the Abkhaz kings used Small and Large Liakhvi gorges to reach the eastern part of Georgia, to engage in warfare for Hereti, the abovementioned is verified in the 906-914 inscriptions in Eredvi. (We will discuss this issue below).

Small Liakhvi Gorge borders Ksani Gorge from the North-eastern part, where during the late feudal time existed Ksani feudal house, whereas it bordered Large Liakhvi Gorge from the North-western part. From the XV century and onwards this territory belonged to one of the strongest feudal houses – Machabeli feudal house – “Samachablo”. During the XV-XVIII centuries Ksani feudal house expanded its boundaries; their expansion was directed to the North-western part of Shida Kartli, western and south-western parts.

Ksani feudal house took under their control Magran-Dvaleti in the Large Liakhvi Gorge, whereas in the Small Liakhvi Gorge they controlled Savakhtango and Gverdisdziri.⁶ In 1777 the King of Kartl-Kakheti, Erekle II abolished Ksani feudal house and passed the Small Liakhvi Gorge in the hands of Iulon Batonishvili.⁷ Iulon, Son of Erekle settled in village Beloti, in the Small Liakhvi Gorge.⁸

⁴ J. Gvasalia, *Historico-Geographical Essays of Eastern Georgia*, Tb., 1983, p. 25.

⁵ J. Gvasalia, *Mentioned Works*, pp. 165-166.

⁶ J. Gvasalia, *Mentioned Works*, p.166. G.Sosiashvili, About certain toponyms of Shida Kartli, Gori Teaching University, Arnold Chikobava Language Studies Institute, Conference dedicated to the memory of Prof. G. Burtchuladze, Collection of works of Scientific Conference, 2012, pp. 211-216.

⁷ J. Gvasalia, *Mentioned Works*, p. 167.

⁸ J. Gvasalia, *Mentioned Works*, p. 10. It is hard to find the definition of Savakhtango. Vakhushti Batonishvili defines Savakhtango, as part of Small Liakhvi Gorge. Vakhishti Batonishvili, *Description of the Kingdom of Georgia, Kartlis Tskhovreba*, the text is established in accordance to the original text by S. Kaukchishvili, IV, Tb., 1973, pp. 362-363. The abovementioned term is mentioned in the works of XVII Georgian historian Farsadan Gorgidzanidze. As according to him, after the feudal of Kartli Giorgi Saakadze was exiled to Ottoman Empire, King Svimon presented parts of Savakhtango villages to Zurab, feudal of Aragvi. Farsadan Gorgidzanidze, *History*, S. Kakabadze publication, *Historical Moambe*, II, Tb., 1925, p. 236. We should not exclude the case, if Savakhtango was related to one of the Georgian kings named Vakhtang. One of the kings of such

As we mentioned, the right part of Small Liakhvi Gorge was called Satskhumeti, whereas the middle part of Small Liakhvi gorge and river Medjuda was called Gverdisdziri.

During the X century Kanchaeli feudal house was promoted to the political arena among noble houses in Georgia. In river Medjuda Gorge, in Bieti temple inscription, we see the feudal Ioane, son of Bakur Kanchaeli. Thus, it should be considered that their influence was spread over some parts of Small Liakhvi Gorge. In the beginning of the X century, the Tbeli feudal house gained significant influence. The representative of their feudal house, Ivane, became an ally of the Abkhaz kings and he was given Kartli under his protection. He was often referred, as the lord of Kartli, which is verified by the inscription in Eredvi Saint George church. Tbeli feudal house is connected with the establishment of various temples and churches in the villages of Small and Large Liakhvi Gorges.

The lapidary inscriptions of IX-X centuries on the cultural sites in Shida Kartli and in Georgia in general reveal significant information about political and cultural life, which became a research theme for many scientists. With the aim of researching the history and geography of the Small Liakhvi Gorge various texts were added to our historiography; in this regard, we should specifically emphasize the role of S. Makalatia and I. Megrelidze, who spent various years to research the material and cultural sites in Large and Small Liakhvi Gorges.⁹

I was still a student, when I became interested with the history of Small Liakhvi Gorge. The information I gathered about the villages in Small Liakhvi gorge was being published in different scientific periodicals, some of them were published as parts of books.¹⁰ While researching the villages in Small Liakhvi Gorge my attention was drawn to village Ditsi; we collected documentary materials and as a result we published a monograph about the History of Ditsi.¹¹ Thus, the recent findings on the walls of Ditsi

province was King Vakhtang IV, Son of Alexander I the Great, whereas the second king was Vakhtang, the son of Giorgi VIII. D. Ninidze, *Kings of the Provinces*, Tb., 1995, p.161. With regards to Gverdisdziri, it is located in the middle part of Small Liakhvi Gorge and river Medjuda, as according to J. Gvasalia, *Mentioned Works*, p. 25.

⁹ *Materials for Georgian History*, gathered by Davit Batonishvili and his brothers, 1744-1844. Tf., 1906, p.15.

¹⁰ Ioane Kartvelishvili, *Memoirs*, with the research of Av. Ioseliani, edition and remarks, Tb., 1955, p. 81.

¹¹ S. Makalatia, *Liakhvi Gorge*, Tb., 1971; I.Megrelidze, *Sites of Liakhvi Gorge*, I, Tb., 1984; I. Megrelidze, *Sites in Liakhvi Gorge*, II, Tb., 1997; I. Megrelidze, *Sites*

Virgin Saint Mary church made us continue the research in this direction. The discovery of inscriptions changed not only the history of village Ditsi, but rather it enriched with new chapter the history of Small Liakhvi Gorge and in general, changed the early feudal history of this old region of our country. Ditsi inscriptions are significantly important, because Georgian scientists do not have access to other cultural sites, such as Eredvi, Tbeti, etc.,

Many important cultural sites of Georgia, the live witness of our history was left behind the occupational lines. Village Ditsi borders the so-called occupational line. The finding of Asomtavruli inscriptions in this village is of great importance, which implies and clearly demonstrates the continuity of the life of Georgians in the Small Liakhvi gorge and their religious-cultural activities. During our work on the inscriptions, special assistance was provided by Mr. N. Kharshiladze, MA in History, T. Gogoladze, academic doctor of History, Ioseb Alimbarashvili, associate professor at Gori State Teaching University; for that, we would like to show our sincere gratitude. I would like to mention with exceptional gratitude Elene Kavlelashvili, PhD in Arts, Chief Scientific worker at Georgian Museum of Arts, who gave us important advices during the deciphering of inscriptions and paleographic description of the texts. The Russian version of the book was prepared by member of Gori State Teaching University Mr. Viktor Karkashadze, and the English version was prepared by Mr. Zurab Zurabashvili.

It should be stated that Ditsi church is not well researched, therefore, it is possible that such inscriptions will be revealed in future, which will add interesting chapters to the history of this old part of Georgia. We should thus state that we do not have rich history of working with Asomtavruli inscriptions, therefore it is possible to have minor inaccuracies, however all kinds of suggestions will be considered as valuable.

in Staliniri and Zemo Nikozi, Collection of Works of Stalin State Ped. Institute, I, Tb., 1952, pp.245-313; I. Megreldze, Sites and inscriptions in the left bank river Liakhvi, Tb. A.S. Pushkin Tbilisi Ped. Institute collection of works, IX, Tb., 1957, pp. 81-92; I. Megreldze, Sites and inscriptions in Liakhvi Gorge, Matsne (History Series), # 4, Tb., 1971.

DITSI ANTIQUITIES

On village Ditsi territory there are still preserved number of architectural sites, among them is the fence of the fortrhess (Tab. I.I), which still has small embrasures on the south wall. As according to the saying, Giorgi Saakadze spent some time in the fortrhess by the king's will, when he became a governor of Tfinisi, Tskhivali and Dvaleti. Ditsi fortress had significant importance during the "Lekianoba" period, it seems that during the Lek invasion, inhabitant used the fortress as a shelter. According to King Erakle II decree village Ditsi alongside with some other villages in the Small Liakhvi Gorge was used as a basis against the Lek invasions.¹²

During the Soviet period Ditsi fortress was used as a barn. According to the verbal informaion from the locals, there is no narrative or documentary information about the site. According to the information from the locals, there was a tunnel in the fortress leading to the west side of the village to a place called "Goreebi". (Tab. I.2.)*. It was an area of approximately 100 m², covered with grass. In the end of the XX century th local youth had an initiative to clean up the area, however the process ended soon. During the clean up, the locals discovered the stone walls; the whole "Goreebi" territory is covered in ruins. According to the information provide by the locals, during the first half of the XX century the area was used was agriculturul purposes, which was the reason that many agricultural instruments were discovered, including ceramic instruments, which later on were damaged due to carelessness. On the north side of "Goreebi" approximately 2-3 kilometers away, it borders Prisi, it is worth mentioning that during the 1950s collecive burial ground of Middle Bronze Age was discovered and researched. It should be noted that, it was a collective burial ground, where the archaeological excvations were lead by B. Tekhov in

¹² G. Sosiashvili, From the History of Vanati, Tb., 2005; G. Sosiashvili, From the History of Small Liakhvi Gorge (Village Kordi), Tb., 2007; G.Sosiashvili, Outlines from the History of Small Liakhvi Gorge, Tb., 2011.

* On the south side of the wall, in one of the parts of the village, according to the inhabitant of village Ditsi, Ilia Sosiashvili, a part of the ground crashed and part of the tunnel appeared. Rest of the villagers also say that couple of them tried to go through the tunnel, however due to the fact that there was no light, they could go till the end, Nariman Sosiashvili stated.

1959. During the excavations clay pots were discovered, whereas its close analogy of early Bronze age was discovered in Sachkhere.¹³

During 1938-1940 archaeological expedition was organized by the Gori Historical-Ethnographic Museum (headed by S. Makalatia) in village Tkviavi (located on the left bank of river Liakhvi, 7 km-s away from village Ditsi), where they researched the “Kharis Gora” territory, where the burial ground complex is located of the early Bronze Age.¹⁴ Thus, we could suppose that “Goreebi” located in Ditsi could represent the same type of complex, however until the archaeological excavations it is hard to explicitly state so. * In village Ditsi, there are many christian churches, among them is significant the Archangel church (Tab.II.1), it is a small church, with one hall Basilica type site, built rather imperfectly.

They used the stone to build it, on the sides they used dark-red stones (the same type of stone is use on Virgin Saint Mary church), on the eastern walls we see small receptables, where clay products are placed. This church was destroyed by the fierce supporters of Bolsheviks, as according to the locals. They also state that during 1924 rebellion, Kakutsa Cholokashvili’s supporters buried large amount of weaponry nearby the Ditsi ArcAngel church. During the recent years, youth volunteered to clean up the territories of the church and as a result, an alter was discovered made of a flat stone, nearby was a fragment of a damaged pillar. After outward examination of the church, we see a cultural site of IX-X centuries, whereas the church is small. The fragment of a pillar is rather interesting, so is the part of the joint, which supposadly was used as the cover, however, it is so large, it seems unreal that it was used for such a small church. Thus it could be the case that there was another building, but this should become a case for the further research. The territory is covered with soil and its walls in the ground at about 0.5 m-s. Despited the fact that the building is rather damaged, we could suppose that based on the observations of the fragments on the north and south walls, the church was covered with a half cylinder

¹³ G. Sosiashvili, History of Ditsi, Tb., 2010.

¹⁴ G. Sosiashvili, History of Ditsi, pp. 133-134; D. Gvritshvili, From the History of Social Relations of Feudal Georgia, Tb., 1955, p. 297.

* It is worth mentioning that according to the villagers people were buried on Goreebi due to the Cholera disease. They were buried deep underground, so that the disease would not spread. (It was recorded from L. Maisuradze (Born in 1952)).

arch. During the clean up process, a human skeleton fragments were discovered, among them a damaged skull. The deceased were buried in the entrance of the church, because nearby the cover of the grave was discovered – massive arved stone.

Apart from the Arcangel church, there are many cult places in Ditsi, among them is Lomisi Nishi (similar to an Alcove), which should have been transferred from the Didi Lomisi church (Tab. II.2). Nearby the Lomisi cult territory (on the north side) there are ruins of the small church, which is covered in soil. I megrelidze, while discribing Ditsi “Lomisa” says: “On the southern part of the village Ditsi we see the ruins of the Arcangel church, next to it the territory is called Lomisa. There is no sign of building there, there is a large walnut tree next to it.”¹⁵ Nearby the Lomisa Nishi, during the 90s of the XX century archpriest Archil Mindiashvili voluntered to place a Saint George marble stela (Tab. III. 1.), whereas in 2002 with the financial contribution of Kukuri Markozashvili a small church was built. (Tab. II.2.) The road to the church was repaired by Valeri Markozashvili. Lomisa Saint George church is considered to be a church of the Markozashvili’s; whereas according to the documents Markozashvili’s are present in Ditsi from 1700. In the documents of 1700 from Saamilakhvro a name of Papuna Markozashvili is mentined.¹⁶ Lomisa Saint George old church was perhaps built by Markozashvili’s, it is also possible that their name is related to the transfer of the Nishi from the main Saint George church (It is thus possible to assume that Markozashvili’s immigrated from Aragvi Gorge to Ditsi and respectively they brought the cult of Lomisa Nishi; thus, we should also mentioned that Markozashvili’s especially celebrate the “Lomisoba”).

Second cult place – Atotsi Saint George Nishi is located in the center of the village; as according to the saying it was transferred from the village Atotsi, located in Kareli region in XIX century¹⁷, When the pilgrims left the Arbo Saint George church, they arrived in Ditsi at Atotsi Nishi to pray. (It was recorded by the author in 2007 by L. Koranashvili, born in 1913). In 2004 the inhabitant of Ditsi Mikheil and Bidzina Bidzinashvili’s decided to built

¹⁵

, .., 1963, . 36-37.

¹⁶ S. Makalatia, Liakhvi Gorge, Tb., 1971, p. 9.

¹⁷ I. Megrelidze, Mentioned Works, p. 15.

a small brick shrine (Tab. III. 2), in the yard of their grandfather Vladimer Magaldadze's house (where the old Atotsi Nishi is located). In one of the parts of the village, which is called Tskhivali part (because a road to Tskhinvali is located there) a dark-red (Eredvi) stone is discovered, which according to the locals is similar to the Eredvi Mtskhetijvari Nishi (Tab. IV. 1).

As according to the information from the elders a wooden church of Virgin Saint Mary existed. It was located near the Municipality building. According to the locals, nearby was a burial ground for children who were not baptized. The church was destroyed after the soviet rule was established; in 2010 a new church was built with the initiative of local population (Tab. IV.2).

Among the cultural sites in Ditsi, the Virgin Saint Mary church is significant (Tab. V. 1). In the scientific literature the church dates back to late feudal period. A brief description is given by S. Natadze, he writes: "the church is located on the outskirts of the village, in the south-western side, nearby the village cemetery. Supposedly, it dates back to late feudal era. The church is a hall-type building (10,7 – 6,1 meters), built with stone, the sides of the corner and windows are build with carved stone. The entrance are on the south and west sides. Two windows are on the south wall. The hall is covered with a cylinder type arch. The church is plastered within inside and outside. On the top of the western gable a tower was built, which has a pyramide shaped cover. Nowadays, the tower is covered with tin. The cover is made with striated tile. There still exists the ruins of the outbuildings of the southern (fragments of the window and cover) and western parts."¹⁸

The site is located in the center of the cemetery on the high grounds in the south-western part of the village. The abovementioned church is also described by I. Megrelidze, he writes: "here, among the antiquities, is the dome church of Virgin Saint Mary, its sides are made of carved stone, the rest is not carved. On the eastern side of the church there is a window. There is an out-building alongside the souther side, there is a door on the

¹⁸ G. Sosiashvili, History of Ditsi, Tb., 2010, p. 35.

same wall and two windows with an artistic frames”.¹⁹ On the southern side we can notice the existence of an out-building.

Ditsi church similar to Eredvi Saint George Church and Eredvi Monk church, supposedly had a round walkway. Nowadays, we see only the central hall-tupe church, whereas the southern entrance has a decor. R. Mepisashvili had an interesting notice regarding the decoration of an inner space, who regarding the Beri church (mid years of the X century) wrote: “the round walkway of Beri church, was a built gallery, with a parraded and two hall entrance and decorated souther door of the inner place. The same parallel could be seen in Eredvi Saint George church. The inner decoration techniques should be dated back to the end of IX-X and beginning of the XI centuries.”²⁰ In our opinion, Ditsi Virgin Saint Mary church had a round walkway, which was ruined and covered in soil. In our opinion, Ditsi Virgin Saint Mary church had a round walkway, which was ruined and covered in soil. Type of this site, as G. Chubinishvili stated, was present in Georgia, and the early types are dated back to VI century. The artistic end of sites alike ended in the VII century, whereas we do not see sites alike in the XI century.²¹

After an outer examination, we could say that the church was renovated. It is possible that it was built by stone, however after it was destroyed, they renovated it with shelf stone. We notice the dark-red stones all around the church. After the renovation, the church was plastered, as we can still notice the remaining of the plaster. I. Megrelidze mentioned Ditsi church to be a dome building. From our point of view, the researcher means a bell tower, which ceased to exist. The architecture of Ditsi church does not encompass to have a dome.*

Ditsi Virgin Saint Mary church was almost destroyed in 90s of the XX century, when it was covered with tin by the initiative from the local youth (G. Maisuradze, M. Koranashvili and others). While describing the church,

¹⁹ G. Sosiashvili, *Antiquities in Ditsi and Religious Life*, Gori State Teaching University, Center for History and Archaeology, Collection of Works, # 2, 2011, p. 115.

²⁰ *Description of Georgian Historical and Cultural Sites*, IV, Tb., 1990, p. 65.

²¹ I. Megrelidze, *Antiquities in Liakhvi Gorge*, II, Tb., 1997, p. 15.

* As local residents have spoken, the church bell tower during communist party in one of the local activists took down. The Virgin Mary church bell tower bell was removed from the local Bolsheviks, and is still being kept in school.

I. Megrelidze does not mention the western entrance, which did not exist, until the time when the local youth discovered in during the clean-up of the territory in the 90s of the XX century. As, the researcher writes, there was an out-building across the southern wall. The out-building is destroyed near the southern gate (Tab. VI.1), the out-building could be seen across the southern and western sides. In the fragment of an out-building on the southern wall we notice a receptable. Around the church there are high grounds covered with turf layers. It seems that the church was not an only bulding, rather it was part of an architectural complex; as the existence of a building stones attests so. With an outer examination, we notice a dark-red stone (1,5 meters long) on the high ground, which has two holes (Tab. VI.2.). It was buried in the ground and was later cleaned by the working group. We noticed similar building stones nearby the church, a large wall stone was buried in the ground, which later was taken out by the working group and is fractured on the upper part. The stone has flowery decor on the sides (Tab. VII.1).

It should be mentioned that on the southern gate of the church, we notice the tradition of buttering. (Tab.V.2.). This ritual was related to the cult of productivity. It could be a case that there existed a pagan shrine. * It is interesting that the same tradition of buttering, existed in the Eradvi Saint Georgi church, where near the entrance to the church are carved the so-called “breast stones”. V. Topuria paid close attention to this fact, as he writed: It is important that on the upper case there are 16 pear-shaped carvings, which according to the peopl’s beliefs represented breasts. The women without breast milk, buttered them, in order to get breast milk. As the researcher interprets, the same cult meanings have the carved breasts in Gandza (in Akhalkalaki region) and Murjakheti.²²

In the first half of the XX century a registration of weddings, christenings and deaths was taking place at Ditsi Virgin Saint Mary church, which was oversighted by the priests themselves. (Tab.VII.2.). It is worth mentioning that the church had its own stamp. The stamp was lost in the second half of the XX century, it was located in the house of the onhabitant in Tskhinvali.

* Nowadays, the stamp is kept with priest Archil Mindiashvili.

²² R. Mephisashvili, Monk's church, Georgian art, # 7, 1971, p. 98.

The fere after Virgin Saint Mary in village Ditsi is connected to the Virgin Sain Mary church of Ditsi. In one of the documents of 1923: “ Reference about Church Feres”, it is mentioned that the fere in Ditsi was set Virgin Saint Mary’s day. The fere is celebrated on the second day of the Easter, however, the Virgin Saint Mary’s fere was later replaced by “Geristoba”, which is related to the Geri Saint George shrine.²³

DITSI EPYTAPHS

Next to the Ditsi Virgin Saint Mary’s church (Northern, western and souther sides) there is a new burial ground, whereas around the church there should be an old one. This is proven by the burial stones located all around the church, most of them are dated back to XIX century. Most of the stones are nearby the site on a high ground. (We suppose that there should be older layers, where the new burial grounds were established in XIX century). There are epytaphs written in Mkhedruli,* whereas some parts could be read, however the rest is damaged. Part of the epytaphs were described by I. Megrelidze.²⁴ He describes the epytaph discovered near the Ditsi Virgin Saint Mary church carved on the tomb stone: “You damned life, tricked me in a time like this, took me away from life and buried me in a black soil (south side). I did not see a good thing, my mother and father were left in grief, Pelagia, daughter of Anton Shoshiashvili, 22 years old (North side). Died in 1898, 8th of August. Reader, I ask for forgiveness” (Tab.VIII.1).**

It should be mentioned that we do not encounter surname Shoshiashvili in other sources. The tomb stones described by I. Megrelidze is located on the

²³ G. Tchubinishvili, History of Georgian Art, I, Tb., 1936, p. 118.

²⁴ V. Topuria, Shida Kartli Inscriptions, Historical Moambe, II, Tf., 1924, p. 131.

* The information was provided in 2006 by the inhabitant of Tskhinvali Mr. Leri Gasiev (Born 1972), for which we express our deepest gratitude.

** Such epitaphs exist in Small Liakhvi Gorge villages nearby Ditsi.

** For more information, please, see I. Megrelidze, Antiquities in Liakhvi Gorge, II, Tb., 1997, pp. 23-26. As according ti I. Megrelidze, we encounter surname Sosiashvili from earlier times. In 1692 document we encounter Patati, Makharebeli, Beruka and Tatia Sosiashvilis’.

south-western part of the church. I. Megreliдзе describes another epytaph: “On the neighboring tomb stone, on the souther side there is written: here lies wife of Andria Bolashvili, Nina, 21 years old (northside). I, died, unhappy with this life, left my husband, mother, father in grief. 1898”. (Tab. VIII.2.)

The researcher mentions some of the earlier epytaphs²⁵, however the researcher failed to note them. The tomb stones on the south and south-western parts of the church, also on the northern and north-western sides are done in Mkhedruli, mainly dated back to the second half of the XIX century, part of them date back to XX century.²⁶

The tomb stones located on the northern side of the church were covered in moss, part of them were buried in the ground. The tomb stones were cleaned by the youth from Ditsi: **Grigol (Gugula) Koranashvili, Shalva Mdzinarashvili, Nodar Mdzinarashvili, Giorgi Dugadze, Otar Maisuradze, Nodar Sosiashvili, Vazha Koranashvili, Robinzon Koranashvili, for that we express our deepest gratitude.**

On the northern side of the church, we read on the tomb stone: (South side) **“Daughter of Mikheil Khaduri, wife of Maksime Mdzinaradze, died in June, 1910, did not let me, the writing is continued to the norther side live, death came suddenly, I left three orphans, son in law, oh, lord remember me, forgive my sins”** (Tab.IX.1.) Surname Mdzinarashvili is wide-spread in Ditsi, it is interesting that this surname is mentioned as Mdzinaradze in this epitaph.

There is another grave, whereas the epytaph does not bear the surname of the deceased: (South side) **“ October, 23, my mother gave me birth,* raised me until 10, loved me like a young flower, I died sinless, left my mother in grief”**. (North side) **“ child, why did you abandon me, you father is in more grief, reader, forgive my sins”**. (Tab.IX.2).

Near the mentioned stone, we read one more epytaph: (south side) **“died 45 years old, without children...* 15... my wife Ermonia (the writing is continued to the northern side) put a tomb stone on my grave, I be, brothers, forgive my sins”**. (Tab. X.1.) On the northern side of the church we read a writing on one of the tomb stones: “beneath the tomb, lie I,

²⁵ Ibid.

²⁶ GRA (Gori Regional Archives), Fund # 3, Doc. #49.

** Several graphemes are missing in this case.

Sidamon Lapachi, loyal serbant of the lord, died in August,1872”. (Tab.X.2). It should be mentioned that Lapachi’s living in Ditsi, moved from village Tcharebi, located on the upper side of river Liakhvi. Zuraba Lapachi is mentioned in the documents of the second half of XVIII century.²⁷

Nearby, there are more tomb stone and the epytaphs have the following meaning: **“Vano, son of Nika Markozovi ... (1888) “ (Tab.XI.1). **“In this grave, lie, I, Dimitri Markozashvili ... * reader, forgive my sins”**. (Tab.XI.2.) *** **“Oh, lord, remember your loyal servant, Aleksii Markozashvili, son of Daviti.” (Tab.XII.1).**** **“...(1894) 1st of June, reader, forgive my sins”**.****

“Rememeber Pela, wife of Vano Lapachi, who lies here and daughter Gabriel... “ (Tab.XII.2). **“Oh, lord, remember, Sophio the daughter of Ioseb Khetagishvili, a wife of Gabriel Mdzinarashvili, died in 187... february” (Tab.XIII.1).**

Surname Mdzinarashvili is mentioned in documents dated to 1700.²⁸

It seems that surname Mdzinarashvili under went a phonetic change and nowadays, its’ form is Mdzinarashvili. Regarding the mentioned surname, there is an interesting saying in the village, that King Erekle II had a servant, whose name was Badria. Once, when a king had a feast, the servant fell asleep and therefore, he was nicknamed as Mdzinara and this surname should take its place from there. It is also interesting that, part of the Mdzinarashvili’s are called **“Badriaant”**(meaning the descendents of Badri). Mdzinarashvili surname is appeared in sources in 1818²⁹ and in the ecclesistic sources of the beginning of the XX century.³⁰

* At this place the stone is damaged and the words could not be read.

²⁷ I. Megrelidze, Antiquities in Liakhvi Gorge, II, Tb., 1997, p 15.

** Supposedly, there should be words let them be well”.

*** Epitaph does not have a date, however it should be from the second half of the XIX century.

**** At this place the stone is damaged and the words could not be read.

²⁸ I. Megrelidze, Mentioned Works, p. 15.

²⁹ G. Sosiashvili, Epytaphs from Ditsi, Iv. Javakhishvili Tbilisi State University, Faculty of Humanities, Institute of Georgian Institute, XI, 2016, p. 206.

³⁰ A. Tabuashvili, Tskhinvali and its neighboring villages description Ledger (XVIII century), Tb., 2013, p. 96.

North to the church, there are more graves; one of them informs us: **“I spent this life in vain, death took me away... I beg, forgive my sins. I am Gabriel Markozashvili, son of Gigo”**. (Tab.XIII.2.) Nearby the cemetery fence, on the tomb stone we read: (south side) **“Oh, lord, remember me, under this stone, I, Giorgi Markozashvili, son of Ivane, fifty years old, a fierce supporter for my family”**. The writing is continued to the north side:

“I left only one supporter, one tearful woman and my daughter, I died in 1893, March. Forgive my sins”.(Tab.XIV.1.). The abovementioned surname is mentioned in the 1700 documents in Ditsi in the form of Markozisshvili³¹, **“I left only one supporter, one tearful woman and my daughter, I died in 1893, March. Forgive my sins”**.(Tab.XIV.1.). The abovementioned surname is mentioned in the 1700 documents in Ditsi in the form of Markozisshvili, as well as in Russian documents, where we read that Ditsi village elder was from Markozashvili family.³² In the documents dated back to second half of XVIII century, we notice several families under the name of Markozashvili.³³

Markozashvili's are mentioned in the 1405 Mtskheta Gujari (sort of a charter).³⁴ In the historical sources of the second half of the XVII century, we see several representatives of Markozashvili family.³⁵ Markozashvili Gogina – who was a witness, when Khosita Tumanishvili presented a deed of purchase to Manuchar Tumanishvili (1660).³⁶ Markozashvili Sekhnia – a witness, when Basila Sulkhaniashvili presented a deed of purchase to Zuraba Javakhishvili (1672-1680).³⁷ Markozisshvili Gabrieli – a witness, when Datuna Vardzielashvili presented a deed of purchase to Shoshita Mikelashvili (1690).³⁸ As, we mentioned, markozashvili's, appeared in

* Part of the inscription could not be read.

** The inscription does not have a date.

*** We suppose a word “warrior” is meant.

³¹ GCHA (Georgian Central Historical Archives), #1448. Document # 3602.

³² GHEMA (Gori Historical Ethnographic Museum Archives), #8235; #128.

³³ A. Tabuashvili, *Mentioned Works*, p. 98.

³⁴ I. Akhuashvili, *Georgian Names & Surnames*, Tb., 1991, p. 433.

³⁵ *Annotated Lexicon*, III, Tb., 2004, p. 66.

³⁶ *Ibid*, p. 66.

³⁷ *Ibid*, p. 66.

³⁸ *Ibid*, p. 67.

some of the earlier documents, for example: Markozishvili Demetre – 1405-1428, Sepi's writer³⁹. Markozishvili Demetre – writer and witness, when King Davit presented a deed to Kaku Gugunava, at the end of XV century.⁴⁰ Markozashvili Mikelai – inhabitant of Khuvnipu, who was given to the Nikotsminda Saint George church by King George in 1581⁴¹. As according to the sources of the first half of the XVIII century, Markozashvili's were based in village Ardisubani.⁴² Ardisuban in. XIX century, we also see the name of Koda.⁴³ Markozashvili's ar mentioned to be nobelty in Kakheti as according to the Georgian historical archives documents, referring to the Tbilisi Governorates Nobelty.⁴⁴

Nearby, there are more graves: **“Beneath this tomb, lie I, Mariam Markozashvili, daughter of Giorgi and wife of Estate Gamrekelashvili, died 19 years old, in 189... * October 15, oh, readers, I beg, say a prayer for me, this tomb was put by your mother Ketevan”**. (Tab.XIV.2.). Nearby, there is a grave of a child, where there is the following epytaph: **“you damned death, you took me away so suddently, I was five, when was buried in a black ground... 1884... Sandro”** * (Tab.XV.1.). Closeby from the grave, there is a damaged fragment of a stone. Squared and carved stones are spread on the ground; the grave as it shows from the writing belonged to Vladimer Markozashvili. Based from the mentioned pytaphs, we can predispose that this particular place on the cemetary belonged to the Markozashvili family. The stone with the writing lays on the ground, however, the epytaph was carved in the center on the east, west and south walls: **“I am Vladimer Markozashvili, son of Gero, died at the age of 25, April 10, 1914. Oh, lord, remember me”**. (Tab.XV.2). Unfortunately, we were not able to located the upper writing on this stone. On Ditsi cemetary we see many of such graves, with an identical writings and epytaphs start just alike. Next to the Markozashvili burial ground, on the northern side of

³⁹ Ibid, p. 67.

⁴⁰ Ibid, p. 67.

⁴¹ Ibid, p. 67.

⁴² Ibid, p. 433.

⁴³ Ibid, p. 433.

⁴⁴ GRA, # 213, case # 533.

* The date is not finished.

** Here the inscription is damaged, thus we should read this name.

the church , where the area is covered with turf, we see several graves dated to XIX century. On the north-western side of the church we read several more epitaphs.

On the vertically aligned tomb stone in the squared center, there is the following writing: (east side) **“here lies Anna, daughter of Zakaria Koranashvili. (North side) 48 years old, died in 1918, April 20”**. (Tabl. XVI.1).

Koranashvili’s are mentioned to live in Ditsi in the 1700 documents.⁴⁵ Existence of the surname Koranashvili in village Ditsi is also verified by the 1818 survey.⁴⁶ Apart from Ditsi, Koranashvili’s live in the suburb of Signagi, in particular village Vekiri.⁴⁷

Nearby, there is a grave of Zakaria Koranashvili: **“ In this grave lie I, Zakaria Mindiashvili, died 20 years old, unhappy with this life, visitors, pray for me, (1873) May, 13”**. (TabXVI.2.) On the north-western part of the church, next to Zakaria Koranashvili’s grave, we read the epitaph of Aleksandre Koranashvili: **“Aleksandre Koranashvili, son of Zakaria, born in 1833 and died in 1913, say a prayer for me”**. (Tab.XVII.1). Next to this grave, there is an epitaph of Svimon Koranashvili’s wife – Elisabed: **“Oh, lord, remember me, beneath this tomb lie I, your loyal servant, Eliabed Koranashvili, wife of Svimon, died in 1900, March 18... reader, say a prayer for me... “(Tab.XVII.2).***

Nearby, there is a grave of Anano Koranashvili, daughter of Ivane: **“Beneath this tomb, lies the loyal servant of the lord, Anano Koranashvili, daughter of Ivane. Oh, you damned death, took me away from my mother and father. Did not see the life at all, oh, my friends remember me. Died in 1915, February, 15.”** (Tab.XVIII.1). It seems that the north-western part of the cemetery belonged to Koranashvili’s. There is one other grave here, however the epitaph is damaged and we only read the following: **“beneath this grave lies Giorgi Koranashvili, son of Gabriel... say.. (18...)”** (Tab. XVIII.2). On the north-western part of the church there is one more epitaph, on the northern side of the tomb stone we read:

⁴⁵ GCHA , # 1448, document #3602.

⁴⁶ GHEMA, #8235, #128.

⁴⁷ I. Maisuradze, Georgian Names & Surnames, Tb., 1990, p. 186.

* Due to the severe damage to the inscription, words could not be read.

“I was not happy in life, left my husband 35 years... child, one daughter, one son, I am Melania, wife of Iagor Barishvili and a daughter of Solomon Rcheulishvili, died 25 years old, say a prayer for me (the writing is continued to the south side) took me away from life, I was lost, did not see it, I, who worked so much, was finally put in the black ground, my family was left tearful”. On the outside, the stone has a date -1913. (Tab.XIX.1.). Rcheulishvili’s are mentioned in the Russian survey of 1818; they were noblemen.

The abovementioned surname is mentioned in the Ditsi ecclesiastic documents of the XX century. In the 1915-1916 documents we see Iuliane, daughter of Vakhtang Rcheulovi, who was a nobleman and inhabitant of Ditsi.⁴⁸ From the mid centuries Rcheulishvili’s live throughout Georgia, in many regions, among them in: Samtskhe, Kvemo Kartli.⁴⁹ Surname Rcheulishvili was included in the list of noblemen, approved by the Russian emperor in 1850.⁵⁰ With regards to the surname, Barishvili, mentioned in an epitaph, this surname is mentioned in the 1818 census,⁵¹ also in other ecclesiastic documents dated to the beginning of the XX century. It is interesting that the name Barishvili, is mentioned in the form of “Barlishvili” in the documents of 1640. With the permission of Elise Tbileli, family of Iotam Barlishvili moved from Ditsi to Tergvisi: “I gave you permission, episcope of Tbileli and loyal servant of Jesus Christ, you Iotam Barlishvili and your family, you may move to Tergvisi with our permission”. It could be the case that Iotam Barlishvili moved to Tergvisi from Ditsi.

On the west to the church, there is a grave of Davit Sosiashvili, son of Giorgi, whose epitaph has the following meaning: “ Oh, lord, remember me, beneath this tomb lies Davit Sosiashvili, son of Giorgi, died in 1904, July, 8, 22 years old”. (Tab. XIX.2).

On the upper side of Davit Sosiashvili’s grave there is a tomb stone, which is largely damaged, we can read only a few words on its surface: “... remember me oh, lord...” (Tab.XX.1.).

⁴⁸ GCHA, Form 1448, document # 3602.

⁴⁹ GHEMA, # 8235, Doc. # 128.

⁵⁰ Photopic publication about Nobelties in Kartl-Kakheti, edited by Z. Tchumburidze, Tb., 2005, p. 275.

⁵¹ GHEMA, # 8235, #128.

On the south-western part of the church we see an artistically carved tomb stone, which was buried in the ground, where on the surface we read the following writing: "... beneath this ground lie, I, Mariam, wife of Svimon Bolashvili, readers, say a prayer for me... died in 1801, March, 1st" (Tab.XX.2.).

Nearby, we see two more tomb stones.

Both of them belong to Bolashvili. One of them reads:

Both of them belong to Bolashvili's. On one of them we read: "**Here lies Ivane Bolashvili, son of Glakha, died in 1916, 18 August, 96 years old, readers, say a prayer for me**". (Tab.XXI.1.). Nearby, on the south side we read a writing on a similar stone: "**Beneath this stone lies, Natalia, daughter of Estate Bolashvili, died in 1907, 15th of June, 25 years old, say a prayer for her**". (Tab.XX.2.). On the western part of this stone, we read: "**beneath this tomb stone, lies Sergi, son of Estate Bolashvili, died in 1900, 21 years old, on 15th of December. Say a prayer for me**". (Tab.XXII.1.). On the east side, there is one more epitaph: "**beneath this tomb stone lies Ola, ... of Estate Bolashvili (#33)**" (Tab.XXII.2.). In the epitaphs, there is mentioned the name of Estate Bolashvili, whose grave is nearby, on the west of the abovementioned tomb stone: "**the death did not pity me, I beg for my relatives... they tried, but could not help me... immediately, put me in the black ground... it is hard to die... they were left tearful... I steer at the black ground... all around me there is darkness... Estate Bolashvili, son of Glakha, 61 years old, died in 1900.**" (Tab.XXIII.1.). Nearby, there is the tomb stone of the brother of Estate Bolashvili, Giorgi. On the south side of the there is an epitaph: "**I, died... my grave... on my wish... Giorgi Bolashvili, son of Estate, 19... 15th of April**". (Tab.XXIII.2.). On the south-east of the grave there is a tomb stone, on its south side there is a damaged epitaph: "**nere lies... wife of Giga Bolashvili, died in 19..., 30 years old, on 17th of April, left 4 children and young husband, oh, lord pray for my family, who put this tomb stone**". (Tab. XXIV.1.).

It seems that part of the cemetery represented a burial ground for Bolashvili's. Bolashvili's are mentioned in Ditsi in ecclesiastic registration documents of the beginning of the XX century.⁵² Supposedly, they lived in Ditsi far earlier, as we found one document of XVIII century, where we

⁵² G. Sosiashvili, History of Ditsi, p. 32.

meet Bola Mouravi (ruler of a small territory) in Ditsi (from our point of view, it should be part of the territory of Ditsi).⁵³ In the beginning of the XX century, Bolashvili's were made Kulaks' and they were even left without a permission to vote.⁵⁴ Apart from village Ditsi, Bolashvili's live in Signagi.⁵⁵

On the south side of the church, on a high ground, we see several more epytaphs, where we read: **"... oh lord, remember me L... Mindiashvili..."**(Tab.XXIV.2.). **"remember me oh lord..."** (Tab.XV.1.). Nearby, one epytaph has a less damage and we read: **"Oh, lord, remember me... beneah lies Karaman Mindiashvili's wifem Magdan, you people, say a prayer for me (1864) ..."** (tab.XXV.2.).

Nearby, there is a small tomb stone and a damaged epytaph, where on the north side we read: **"... year, in October... day... brothers and friends pity me, say..."** the writing is continued on the south side of the stone: **"tearful wife, Salome, I, Andria Mindiashvili, died without an heir"**. (Tab.XXVI.1.). There is a writing on the top of the stone, however, we were not able to read. It seems that the epytaph is the whole writing, which is placed on the top and both sides.

On the south side of the church, on a high ground there are two graves. One of them is buried in the ground, whereas there is a Mkhedruli inscription on it: **"Oh, lord have mercy on Lazare...daughter Nino and spouse of Ninia Vatatdze (1877)..."** (Tab.XXVI.2.). Nearby the abovementioned stone (on the north side) there is another stone with a Mkhedruli inscription, where we read: **"beneath this grave lies Natela, daughter of Solomon Sosiashvili and the wife of Gigo Mindiashvili, have a mercy on me. died.. 18..7."** (Tab.XXVII.1.). On the south side of the church, about 40 meters away there are two tomb stones, which specifically interested us. They are placed next to each other, the distance is 1 meter between them. The north side of the stone, covered in moss, was mostly covered in the ground; its length is 140 cm-s, width in the top is 36 cm-s, in the end it is 55 cm-s, height is 46 cm-s. On the surface of a stone, we see an image of a man, who is dressed in civilian clothes (Chokha-traditional, Georgian dress), who is wearing high-heeled shoes, in the right hand holds a cross and

⁵³ GCHA, #1448, document # 201.

⁵⁴ G. Sosiashvili, Mentioned Works, p. 47.

⁵⁵ I. Maisuradze, Georgian Names & Surnames, Tb., 1990, p. 37.

in the left hand an unknown object. The image has an ornamented arch on top, which ends with a cross. (XVIII.1.). In the tomb stone there is an inscription done in Mkhedruli, which reveals the identity of a person in the image; we read: **“here... I am Shio Mindiashvili... from birth... (67).”** (Tab.XXVII.2.).

From our point of view, the man is civilian. We have such a point due to the fact that he is dressed in civilian clothes. The size of the stone, its specific location and the artistic formation gives reason to suppose that Shio Mindiashvili, whose image was on the tomb stone, was an influential civilian person. Shio Mindiashvili, it seems, had done a particular service to the Ditsi Virgin saint Mary church, that is why, his image was carved with a cross in his hand.* His image bears an ornamented arch on top, therefore, it could be the case that he is the actual renovator of the church. Mindiashvili's are mentioned in Ditsi from the beginning of the XVIII century. In the 1721 Deed Charter, we see that Paata Panelishvili sold his land to Zaal Eristvisshvili in Ditsi; in the document we read: I sold you part of the land in Ditsi, from Zaza'a land to Mindiashvili's land, from the trees to the road".⁵⁶ There existed several families of Mindiashvili by the second half of the XVIII century as according to the Liakhvi Gorge population census, among them: Mindiashvili Mamuka, Mindiashvili Petre, Mindiashvili Beri, Mindiashvili Makhare..⁵⁷ Mindiashvili's are also mentioned in the Russian documents.

Mindiashvili's residing in Ditsi belonged to Ksani Dukes: Solomon and Ivane.⁵⁸ It is interesting that Shio Mindiashvili, from the abovementioned epytaphs is also mentioned in the registration documents of Ditsi Virgin Saint Mary church, where the information about the people born in 1916 is given. In this list Ana is mentioned (whose parents were: Ivane, son of Andria and Olgha, daughter of Mikheil, in the document their surname is not indicated), infant Ana's godmother is the widow of Shio Mindiashvili – Eva, daughter of Solomon.⁵⁹

*Perhaps, he holds the same position as Giorgi Samadashvili, Ecclesiastic Mamasakhlisi, who was invited for a dinner by D. Sulkhanov, which happened during the visit of Vladimer Exarchos to village Tirdznisi.

⁵⁶ GCHA, Funds, #1448, document # 201.

⁵⁷ A. Tabuashvili, Tskhinvali and nearby villages description Ledger, (XVIII century, second half), Tb., 2013, p. 96.

⁵⁸ G. Sosiashvili, History of Ditsi, pp. 15-20.

⁵⁹ G. Sosiashvili, History of Ditsi, p. 27.

If, in case identify Shio Mindiashvili, mentioned in the ecclesiastic documents of Ditsi Virgin Saint Mary church as the same Shio Minidashvili, mentioned in the grave epytaph, we could suppose that this person lived in the second half of the XIX century and occupied an important position. According to the 1818 Russian census, village Ditsi had Mamasakhlisi.⁶⁰ It is , therefore possible that Shio Mindiashvili was Mamasakhlisi (or held even higher post), who had significant deeds towards the Ditsi Virgin Saint Mary church. What kind of services could the church have towards Shio Mindiashvili? In the 1903 edition of Journal “Kvali”, K. Nodia writes that Ditsi Virgin church was newly established; prior to that the parish used to go to Tirdznisi church. *

According to the Synod’s decision, Ditsi church became operational and a priest was sent to the village.⁶¹ According to the correspondence in the newspaper “Iveria” in 1903, the Synod appointed the priest to Ditsi in 1886.⁶²

It seems that Ditsi church was not operational for some time in the second half of the XIX century, however, it is possible that it was being renovated, and therefore, the person mentioned in the tomb stone (Shio Mindiashvili) was directly involved in the renovation process. The person holding a cross in his right hand and an arch above his head, should attest the abovementioned supposition. As we mentioned, nearby the tomb stone (on the right side of the grave) there is the same-size stone, where a cross is carved on the surface. On the surface we also see Mkhedruli inscription, which is damaged and could not be read. We suppose that this grave should belong to the wife of Shio Mindiashvili, who is mentioned in the ecclesiastic registration documents of Ditsi church, as Eva, daughter of Solomon.

The fragment of the inscriptions reads as follows: **“remem... I lie... Lord... I...”** (Tab.XXVIII.2.).

Next to the mentioned graves, there is one more tomb stone, which is damaged. On the surface of the stone, we see an image of a man dressed in

⁶⁰ G. Sosiashvili, History of Ditsi, p. 18.

⁶¹ G. Sosiashvili, Mentioned Works. p. 123

⁶² Journal Kvali, 1903, July 7, # 23, pp. 379-380; G. Sosiashvili, History of Ditsi, p. 121.

cassok, who has his hand crossed on his chest. Above the head of the man, a cross is carved. On the south wall of the stone a Mkhedruli inscription is carved: **“beneath this tomb stone...”** at this point the stone is cut in half and the writing stops. The writing continues to the north. **“... son of. ..Ladimer 1885”** (Tab.XXIX.1.). The person mentioned in an epitaph, should be an ecclesiastic official, because, as we mentioned, he was wearing a cassok. Next to this grave, we read one more epytaph:

“beneath lie, I mariam, wife of Rokhe Mindiashvili and daughter of Giorgi Okropiridze, died on 15th of December, 1903, be merciful readers(..)” (Tab.XXIX.2.).

On the south of the church and on the south-west, there are more tomb stones, where we see damaged inscriptions.

“(...) lie I Vasili, son of Ivane Mindiashvili” (Tab.XXX.1.).

“(...) you took me so suddenly(...)” the writing is continued on the south of the stone **“(...) who sees my grave, Mikheil, son of Giri Lapachi”**. (Tab.XXX.2.).

On the south-west of the church there is one more tomb stone, which belongs to Sona, daughter of Solo Meshvildishvili: (on the south side we read) **“remember me oh, lord, I am Sona, daughter of Solo Meshvildishvili(,) (the writing is continued to the north) wife of Simon Lapachi, born in 1894, died in 1929(,)”** (Tab.XXXI.1).

On the south of the church, there is a damaged epytaph, where we could partially read it: **“here lies Valent(?) daughter of Gabo”**. (Tab.XXXI.2.).

On the south-east of the church, near the cemetery fence, there are more graves. One of them does not bear a writing. The second grave is located on the south under a tree. The writing, it seems was made on the surface of the stone, where only couple of words are read: **“remember me(...), oh lord(...)”** the writing is continued, however, we were not able to read it. (Tab.XXXII.1.).

Next to the abovementioned stone on the south, we read the following epytaph:

“... (1867), august, 20, I died of cholera, 20 years old, have mercy on me”. (Tab.XXXII.2.). Cholera, was one of the main reason for the population’s decease in the XIX century in Ditsi. As according to the information provided by the locals, the deceased due to cholera were buried near “Goreebi” on the eastern side of the village. One part of

Mdzinarashvili's are called as "Khorvelaani", it seems that the dcease was spread largely and they were given such a nickname.

On the south side of the church, we notice a small stone, which has a built-in white stone in the middle. On its south side, we notice a writing; where in the damaged writing we read surname "**Vatitadze**". (TabXXXIII.1.).

on the south side of the church, we notice one more epytaph. The Mkhedruli inscription of the tomb stone is damaged on the surface: "**Oh, lord, remember your loyal servant, Talia, wife of Ivane Mdzinarashvili**" (Tab.XXXIII.2.).

On the north-western part of the Ditsi Virgin Saint Mary church, where the area is covered with soil and shrubs, supposedly are more old tomb stones, which should be the case of future research.

ASOMTAVRULI INSCRIPTIONS ON DITSI SAINT MARY VIRGIN CHURCH

As we mentioned earlier Ditsi Saint Mary Virgin church is located near the village cemetery. It is a hall type, simple rectangle shaped building, with a newly renovated two double inclined tin roof. On the south façade the church has a new outbuilding. On the south and west sides the church has two doors. The church has window installed on the east side (one window) and on the south side (two windows). On the interior side we could envisage see the signs of old plasters. The newly discovered inscriptions were discovered on the south and interior sides – on the east step of the south pylon. The Ditsi Virgin Saint Mary heading resembles a lot the Prisi Church (X century) heading; located about 4 km-s away from Ditsi. The heading is carved with a small heeled brow with a cross on top.⁶³

The same brow appears (double) on the Snekvi Saint George church (dayed back to IX –X century) which is located in the upper part of the Small

⁶³

., 1975, . 94.

Liakhvi Gorge.⁶⁴ The same brow heading is used in the eastern facade of Ateni Sioni.⁶⁵

The same brow heading is used on the eastern facade of the Eredvi Beri church (mid years of X century).⁶⁶ The same brow heading is used on the eastern facade of the Eredvi Beri church (mid years of X century). However, the heading on Eredvi Beri church differs from the other cultural sites of this period (the arched heading is similar).⁶⁷ R. Mepisashvili has an interesting view on the connection between the trim and the heading of the sites on the case of Beri church: “We should start the discussion of the particular elements with the trim and the heading of the eastern facade. In all the well-known sites, these two elements are used, the trim is arched and it resembles the arched heading. Like, Beri church, where we have the four-edged trim with an arched heading on top, we do not encounter different examples from the period. Such decision, could be the case that it represent the product of a creation of the builder. If, for example the trim motive is sporadically used VIII-IX sites (Tsirkoli, Armazi, Bieti), by the X century, such motive is being inculcated and by the end of this century it becomes universal. The trim gradually takes out the heading. Xth century is the period, when these both elements are used simultaneously, however during the later period the trim gradually takes over the heading.”⁶⁸

The spacious interior of the church is formed with an altar. The south and north walls are divided into two pilaster and two archs. The pilasters and archs are designed with the squares made of red tuff. Eredvi stone is used as a building material, similar to other sites of the period in the Small Liakhvi Gorge. In the interior side we notice the signs of plastering.*

The unknown inscriptions were discovered on the southern facade and in the interior – on the east step of the south pylon.⁶⁹

⁶⁴ Ibid p. 93.

⁶⁵ . . . IV, . . . 1894, . . . 149.

⁶⁶ R. Mepisashvili, Beri Church, Georgian Arts, #7, 1971, p. 92.

⁶⁷ Ibid p. 93.

⁶⁸ Ibid, p. 103.

* According to the sources Eredvi stone was used to build the Mtskheta Cross church: Near Eredvi Mountain there was a stone layer, which is still preserved nowadays. It was a firm and strong stone and light; when the Mtskheta Cross church was being built, two brothers worked on the construction, whereas one used to send the building material to his brother from Eredvi. On one occasion, one brother died

in an accident and his work was continued by some other person. When the remaining brother noticed that the stones were not cut by his brother's hand, he returned to the village and discovered that his brother was dead; he decided to build Eredvi Mtskhetisjvari (The story was recorded in 2007 by the author, from Otar Kristesiashvili). G.Sosiashvili, From the History of Village Eredvi, from the Extracts of the book: History of Shida Kartli, Tb., 2011. p. 40).

⁶⁹ G. Sosiashvili, Asomtavruli Inscriptions Discovered in Ditsi, Journal Karozi # 72, 2016, pp. 22-24. G. Sosiashvili, Asomtavruli Inscriptions on Ditsi Saint Mary Virgin Church near the Russian Occupational Line, Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies, #26, Centre for East European Studies, Faculty of Oriental Studies, University of Warsaw, Warsaw, 2016, pp. 161-177.

** The technical description and paleographic characterization was presented by N. Kharshiladze, for which we extend our deepest gratitude. According to the researchers' (N. Kharshiladze, T. Gogoladze) the inscription should be dated back to X century. We hereby present their version of the inscription description:

Description of the inscriptions: Inscription of the three builders, brothers Beshken, Goderdzi and Djaridi (IX century)

The inscription is located on the east window on the large tuff stone (142X57 cm). The stone itself represents an irregular shaped top part of the window and it is equipped with a cross-shaped relief image, whilst on the bottom part of it, on both sides of the cross, a four-lined inscription is unevenly distributed. The first and the second lines are divided into two parts by the lower arm of the cross, the third line is located in the center and the fourth line is located on the central part of the brow and the right ledge. The inscription is not full. We can fragmentally read the images of the last two words of the first line, however the two letters are fully faded. We can fragmentally read the images of the last two words of the second line. Also we can see the relief heading is also fragmented. In the first word of the first line (s) is excessive, whereas on the relief heading in the second word phrase (bsb) has an uneven distribution. The depth of the cuts on the inscriptions is 0, 2 – 0, 5 cm; the highest image is 9, 1 cm; lowest image is 1, 2 cm. Sign of the allegory: short horizontal line; sign of the snap – two dots in the first line. Despite the fact that the inscriptions are damaged, we still read it; the inscription has the following meaning: In the name of the Almighty, Pray for the builders of this church, three brothers Beshken, Goderdzi and Djaridi.

Paleographic description and the dating of the inscriptions: Asomtavruli inscription is done in two-lined net. Some graphemes are presented with extra, wide lines (las, tan, ghan, eni, vini, bani, gani); the “las” belly is not connected; grapheme “kan” is not connected on one occasion; grapheme “man” belly line does not go over on the right side, where on one occasion the belly line the line is opened; grapheme “don”

About the inscriptions

About the discovery of inscriptions

Ditsi Virgin Saint Mary church was operational. It was closed during the Soviet rule, however with the efforts from locals it was opened soon. In the beginning of the XX century the portayal of marriages, christenings and deaths were being displayed in the ecclesiastic documents of the church. In the April of 2013, we discovered several round graphemes on the eastern facade of the church under the damaged plaster. After the clean up of the plaster, we discovered the so-called Builders' inscription (Tab.XXXIV.1.). Initially, MA in History, N. Kharshiladze and PhD in History, T. Gogoladze worked on decyphering the inscriptions.

With regards to the scraped inscriptions in the interior sides of the east step of the south pylon, we discovered them afterwards along with the working group (N. Kharshiladze, T.Gogoladze, T.Jojua). (Tab.XXXV.1.).

Description of the inscriptions: Inscription of the three bulders, brothers Beshken, Goderdzi and Djaridi (IX century)

The inscription is located on the east window on the large tuff stone (142X57 cm). The stone itself represents a irregular shaped top part of the window and it is equipped cross-shaped relief image, whilst on the bottom part of it, on both sides of the cross, four lined inscription is unevenly

belly line should not be connected at all; grapheme “tsils” lines are connected; grapheme “ons” has short, wide line carried away to the right side; the paleographic signs displayed in this cases shows resemblance to the other epigraphic sites of the X century in Shida Kartli; therefore, prior starting the identification of the persons, we deem it necessary to define Ditsi Virgin Saint Mary church inscription as the X century inscription.

distributed. The first and the second lines are divided into two parts by the lower arm of the cross, the third line is located in the center and the fourth line is located on the central part of the brow and the right ledge. The inscription is not full. We can fragmentally read the images of the last two words of the first line, however the two letters are fully faded. We can fragmentally read the images of the last two words of the second line. Also we can see the relief heading is also fragmented. In the word of the first line (s) is excessive, whereas on the relief heading in the second word phrase (b5b) has an uneven distribution. The depth of the cuts on the inscriptions is 0, 2 – 0, 5 cm; the highest image is 9, 1 cm; lowest image is 1, 2 cm. Sign of the allegory: short horizontal line; sign of the snap – two dots in the first line. Despite the fact that the inscriptions are damaged, we still read it; the inscription has the following meaning: **“In the name of the Almighty, Pray for the builders of this church, three brothers Beshken, Goderdzi and Djaridi”**.

D

saxeliTa R`Ti : eseek ||les α aRvSe[--]T

samT ZmaTa bS`qe || goderZman

da jaridma

n // vin wokiTSoslocvasa [---]

As according to the archaic traditions, we do not encounter the sign of the beginning of the text – cross (m). As according to the IX century texts, the words in the text do not have spacings in between and the only sign of the snap is that two dots are placed in between the two words. Words, such as gans, ens, vins, lass have extra horizontal lines, whereas the line on word man-is does not proceed to the right side. The horizontal lines of the words man and en on some occasions are lifted upwards. The images with shaft

are increased in height. From our point of view the inscription outflows from the two lined Asomtavruli inscriptions, and tends more to be a four lined Nuskhuri inscription.⁷⁰ The r (k) letter resembles the r (k) of the Usaneti stela (VIII century) image.⁷¹ (r) With a right inclination and with the decoupled arcs resembles the (r) Nuskhuri inscription (IX-X centuries) on the north side of the altar of Ateni Sioni. The inscription is missing the chronology, which as according to N. Shoshiashvili began only after the IX century, however many of the important inscriptions dated after IX century are still without chronology.

Tribute inscription to Michael

One line Mkhedrul-Nuskhuri inscription is placed after the tribute inscription of Michael 139,5 cm above the floor. From the left side 1,7 cm. Its area is 7,5 X 3 cm, whereas the height of the letters are 2-0,7 cm. Same inscriptions are revealed in Ateni Sioni,⁷² in the north side, on the inscription after Michael Bagvashi under the paint layers⁷³ This inscription has resemblance to two other inscriptions, one of Tevdore⁷⁴ (X century) and one of Ioane (X century).⁷⁵ In the inscription we read: “Almighty, forgive the sins of Michael!” (tab. XXXVI. 1)

ქეშემღლ [q](rist)e S(eiwyal)e m(iqe)]

Tribute to Konstantine (X century)

Two line Mkhedrul-Nuskhuri inscription is placed after the tribute inscription of Michael 137,5 cm above the floor. From the left side 1,7 cm. Its area is 7,5 X 3 cm, whereas the height of the letters are 2-0,7 cm. The sign of a hint is expressed with two short, horizontal lines near the first and

⁷⁰ For the mentioned paleographic peculiarities please see Georgian Inscription Collection. Lapidary inscriptions, I, East and South of Georgia (V-X centuries). Collected and prepared for publication by N. Shoshiashvili, Tb., 1980, pp. 32-33.

⁷¹ Ibid, pp. 127-129; images # 54, 57, 58, 59.

⁷² Georgian Inscription Collection. Fresco paintings, I, Ateni Sioni; Prepared for publication by Guram Abramishvili and Zaza Aleksiz, Tb., 1989, pp. 96-97. Image 31.

⁷³ . XLIII. G. Abramishvili, Ateni Sioni, From the history of middle ages central domed type buildings, “Nekeri”., 2012. Tb., XLIII.

⁷⁴ Fresco inscriptions, I, p. 170. Picture, 39.

⁷⁵ Ibid.

the south side of the Ateni Sioni altar (IX century).⁷⁸ The marks are larger in height and the inscription derives from the two line inscription and tends to be more of a four line inscription. Letter (ჰ) lower part is distributed evenly on the vertical line, its circled center is located on the left side. Such letters (ჰ), but with right inclination is seen on the east façade inscription of Ninotsminda church, on the north side, under the window.⁷⁹

ქ მე კე ზა	1. q(riste) S(eiwyal)e k(ostantin)e ba
კ[ა]ნაი ამე	2. kanai ame
ბ	3. n

At the end of this inscription on the second line, we can notice a letter (ჯ) done in Nuskhuri, and at the end of the third line letter (ჰ). Across the writing, near the second edge we notice eight vertically scratched deep lines, whereas beneath it there is a graphic illustration of a long neck bird, with its feet and wings fold up.

Tribute inscription to Jaridi (IX – X centuries)

Three line Mkhedrul-Nuskhuri inscription is placed across the bird-shaped graphic illustration 120 cm above the floor. From the left side 2,8 cm. Its area is 4 X 10 cm, whereas the height of the letters are 3,6 - 0,5 cm. The mark of an inkling is placed on the wide horizontal line on top of first and second words „q(rist)e S(eiwyal)e“. Letters (ი) and (ბ) are inclined to the top. The inscription on the east façade of the church contains letter (რ) and similarly the letter (რ) in Jaridi tribute inscription has an open circle. Letter (ანი) has major resemblance to the letter (ანი) in Ateni Sioni epitaph of Mampal Sumbat son of Ashot (885).⁸⁰ This inscription similar to Jarid’s inscription has a horizontal shelf on the right side. We read in the inscription: “Almighty forgive the sins of Jarid. Michael wrote this”.

ქე მე ჯარიდ	1. q(rist)e S(eiwyal)e jarid
ი მე დავწერე	2. i me davwere
მიქაელ	3. miqael

⁷⁸ Fresco inscriptions, I, p. 103. Picture, 38.

⁷⁹ Lapidary inscriptions, I, East and South of Georgia (V-X centuries). Tab. 116.

⁸⁰ Fresco inscriptions, I, p. 95, picture, 29.

Tribute inscription of Konstantine Bakanai

Three line Mkhedrul-Nuskhuri inscription is placed across the bird-shaped graphic illustration 115 cm above the floor. From the left side 1,5 cm. Its area is 11 X 3,5 cm, whereas the height of the letters are 1,4 - 0,5 cm. The mark of an inkling is placed on the wide horizontal on top of the name „k(ostantin)e”.

ქე შე კე ბაკანაი ყოე 1.q(rist)e S(eiwyal)e k(ostantin)e
bakanai yoe

ლგან ეკლესიათ მათ 2. lgan eklesiaT maT

ალა... 3. ala(gs)

It is thus worth mentioning that the inscriptions in the interior side of the church on the left wall above the Asomtavruli writings is a graphic image, which holds the sun in his right hand, the left palm is ruined, however we are able to see a cross shaped scratch. It is interesting that a human shaped graphic figure has heart shaped figure instead of head, where both eyes are scratched (please see image # 6) and above the graphic figre there are three marks. All of them have circle linings, whereas the first mark with its linings resembles letter (san). After this mark, we could not read furthermore, as the inscription is damaged. It is followed with letter (iotas). From our point of view, this inscription could be also inkling and it might represent symbol productivity, as it is related to a human figure with a heart instead of a head. The sizes of the images are: 4-7mm.

Persons mentioned in the builder’s inscription

The correct identification of the persons mentioned in the Ditsi inscriptions is of utmost difficulty, because in the inscriptions we notice only the names of the builders of the church. Who could be the persons Goderdzi, Jaridi and Beshken on the east wall of Ditsi Saint Mary Virgin church? Mainly all of the Asomtavruli inscriptions of the X century in Shida Kartli (Patara and Didi Liakhvi Gorge) are done on the churches and it is related to the famous feudal house of Tbeli. The inscription on the Eredvi church of Saint George is specifically important, where the inscription is placed above the round shelf on the east façade of the church; and where the ruler of Kartli Ivane

Tbeli is mentioned.⁸¹ Eredvi church inscription is dated 906-914. The researcher does not offer us paleographic description of the building and therefore, abstained from giving exact date of inscription.⁸² The first bases of construction of Nikozi church are dated back to V-VI centuries and due to the fact that it was renovated on several occasions, we cannot define the exact date of the construction bases.⁸³ We should not however abandon I. Megrelidze's argument, where he states that Ioane, stefane and Zakaria were the representatives of the house of Tbeli. Succession of Tbeli house on the political arena began in IX century.⁸⁴ Tbeli house took advantage of the expansion of Abkhaz kings in Shida Kartli, by becoming their allies in the region and in this way becoming rulers; house of Tbeli became significantly strong during the reign of Ivane Tbeli. Significant importance had been given to Tbeli house due to the fact that they controlled the linking route to Northern Caucasus, which was strengthened with several castles, such as: Atchabeti, Kekhvi, etc.,⁸⁵ It is hard to explicitly define the Tbeli house controlled territories, as Mepisashvili states: "Tbeli controlled territories during this time, as the cultural-historical sites show were the middle part of the Patara and Didi Liakhvi gorge. The territories had significant economic and social development during X-XI centuries. As according to the territorial dimension, near Eredvi territory the following sites existed in IX – X centuries: apart from Eredvi saint Giorgi church, Saint Saba church in village Kheiti, Monk church in Eredvi, small temple in Zemo Nikozi, Dodoti Tskhrakara, built by Ivane Tbeli and lastly, large church in village Tbeti, were members of the Tbeli house are mentioned in the inscriptions. Apart from these important sites, less important sites are preserved in

⁸¹ Lapidary inscriptions, I, East and South of Georgia (V-X centuries). Collected and prepared for publication by N. Shoshiashvili, Tb., 1980, p. 172. R. Mepisashvili, Building Inscription on Eredvi church of Saint Giorgi, V, #10, 1944, pp. 44-45. Historical Chrestomathy of Georgian Language, I, V-X century's historical sites, prepared and published by I. Imnaishvili, Tb., 1953, p.3. .

.., 1975, . 52-53.

⁸² I. Megrelidze, Antiquities in Liakhvi Gorge, I, p. 149.

⁸³ M. Lortkipanidze, Political reunification of feudal Georgia, Tb., 1963, p. 255.

⁸⁴ R. Mepisashvili, Some historical sites on the south Ossetian territories. #14, 1968, p. 11.

⁸⁵ R. Mepisashvili, Mentioned works, p. 101. Architectural legacy of Patara and Didi liakhvi Gorge (Tskhinvali region), 1981-1983 expedition works, Tb., 2002, pp. 54-60.

Eredvi and Tbeti territories.⁸⁶ In the inscription, made by Ivane Taflaisdze we read about Ivane Tbeli. Tbeli house in comparison to other feudal houses had significant advantage, it seems that, Tbelis house had significant trust of Abkhaz kings and apart from this, their feudal house had specific importance for the Abkhaz rulers. The Abkhaz kings laid path to Shida Kartli via the Tbeli feudal house. In the Eredvi inscription, where the King of Abkhaz Konstantine's quest to Kakheti is mentioned, it is noted that "muniT (hereTidan) mSvidobiT iqca, ciskrad alaverds iloca, mwuxri breZas gadahxda",⁸⁷ which means that when King Konstantine left Alaverdi in the dawn, dusk came when they entered Bredza. They laid their path from Abkhazeti via Bredza to Shida Kartli, where this route via Patara Liakhvi gorge had passage to Ksani Gorge and from there it was connected to Kakhet-Hereti. The passageway from Patara Liakhvi gorge to Ksani Gorge is mentioned in several sources of late feudal period.⁸⁸ For Abkhaz kings the Tbeli feudal house had strategic importance, as Patara Liakhvi Gorge neighbored Ksani Gorge. Village Bredza was located in 15 km-s from Gomi. It is a wide known fact that in IX century Ashot Kurapat and King of Kakheti Grigol fought in Ksani. Kakhetian choreposcopos had even their castles in Ksani gorge, in order to preserve Kartli; one of those castles, was Lotsobani castle, which was built in the beginning of X century supposadly, by choreposcope Fadla II.⁸⁹ The head of the Tbeli feudal house Ivane Tbeli became allies with the kings of Abkhaz, the Abkhaz kings used his territories to their political needs and this is why they made Ivane Tbeli the ruler of Kartli. When was Ivane Tbeli promoted? Its is an interesting fact that 28 kms away from Tskhinvali in Kornisi region, 8 kilometers away from village Tsorbilisi, scientist I. Megrelidze discovered a stone with an inscription, where supposedly Ivane Tbeli was mentioned.

V. Topuria defines the inscription in the following way: "s(?) with the support and blessing of the episcopo Stefane".⁹⁰ In the V.Topuria

⁸⁶ R. Mepisashvili, Mentioned works, p. 101. Architechtural legacy of Patara and Didi liakhvi Gorge (Tskhinvali region), 1981-1983 expedition works, Tb., 2002, pp. 54, 60, 63, 84, 106.

⁸⁷ Georgian Inscription Collection, II, p. 172.

⁸⁸ G. Sosiashvili, Passageways in Patara Liakhvi Gorge, Journal East and the Caucasus, # 5, 2007, p. 93.

⁸⁹ J. Gvasalia, Historico-geographical findings of eastern Georgia, Tb., 1983, p. 60.

⁹⁰ V. Topuria, Mentioned Works, p. 133; M. Brosset, Rapports sur un Voyage archeologique dans Ia Georgie et dans I Armenie, executeen 1847-1848 par M. Brosset. Membre de I Academie. Imperiale des Sciens. 2 de livr. VI, St. Petesbourg,

description the name of the episcopo of Kartli is mentioned in a short version. However we read the name of the episcopo, one thing is clear that the designers showed subordination, when they mentioned the arch episcopo first and the episcopo Stepane from Nikozi, secondly, but it seems that the influence of the arch episcopo was nominal during that time due to the political reality, otherwise, they should have mentioned his full name. We can suppose that the builders formally showed subordination. With regards to the phrase :”with the strength and support of the friends”, R. Mepisashvili defines that:”they were other ecclesiastic persons”⁹¹ In the second Asomtavruli inscription of the Eredvi church it is underlined that the church was built by the Tbeli Feudal house. Here, we could suppose that it was either built by Ivane Tbeli and his five brothers, or by him and members of his house. It could be the case that, episcopo Stepane mentioned in the inscription was also a member of the Tbeli house. I. Megrelidze published the Nikozi church inscriptions, where he mentions: “Iovane, Stepane, Zakaria, Jesus, have a mercy on them!”. We also notice one more inscription: “Ke. Bi... Stepane se...”. The researcher does not indicate the paleographic descriptions of the abovementioned inscriptions, it seems that he abstained from dating the mentioned inscriptions.⁹² Nikozi church should be dated back to V-VI centuries, however it was renovated several times and it makes it difficult to determine the exact date based on the building layers.⁹³

It could be the case the Ioane, Stepane and Zakaria mentioned in I.Megrelidze publication were the members of the Tbeli Feudal house. Could it be the case that Stepane mentioned in the inscription and Stepane,

1851, p. 58. M. Brosset left us interesting information with regards to the Georgian inscriptions in Liakhvi Gorge, however as according to G. Sadzaglishvili (Catholicos Kirion II), he was never in Liakhvi Gorge, as he was mistaken when describing the Nikozi church. I. Megrelidze does not support this hypothesis, as he thinks that M. Brosset visited Nikozi, Bortsvishvari, Tbeti, Tsunari, Tskhinvali. As according to I. Alimbarashvili, Mr. Brosset was in Gori in 1847, where he, along with Dimitri Megvinetukhtsesishvili visited the antique places in Shida Kartli, where later on he left for Imereti. I. Alimbarashvili, Dimitri Megvinetukhtsesishvili, Life and Activities, Tb., 2016. p. 35.

⁹¹ Georgian Inscriptions, Lapidary Inscriptions, I, p. 182.

⁹² M. Brosset, Rapports sur un Voyage archeologique dans la Georgie et dans l'Armenie, executee en 1847-1848 par M. Brosset. Membre de l'Academie Imperiale des Sciens. 2 de livr. VI, St. Petesbourg, 1851, p. 57.

⁹³ V. Topuria, Mentioned Works, p. 133.

episcopus of Nikozi mentioned in Eredvi inscription is the same person? It is possible that Stepane, episcopus of Nikoz was the brother of Ioane (Ivane) Tbeli, they renovated the church on Tbeli Feudal house territory and therefore made an inscription on the eastern facade of the church. Nikozi episcopus was closely related to Tbeli Feudal house, as the episcopus Stepane and Ivane Tbeli had built Eredvi church together and they are mentioned together in the inscription. It is possible that Tbeli Feudal house controlled Nikozi cathedra.

S. Janashia has an interesting observation on the strength of the episcopal centers, he writes: “after careful observation of the sources, it seems that especially in Shida Kartli the ecclesiastic centers was built based on the social and political structures, therefore the ecclesiastic cathedrals in large feudal centers represented a normal state.”⁹⁴

The representative of Tbeli feudal house Stepane’s activities were later on continued by episcopus Michael. He renovated the Divine church (supposedly, he renovated it or increased its size) and ordered to make a carved inscription on the east corner of the southern facade.⁹⁵

N.Shoshiashvili read the name of the person mentioned as the episcopus of Kartli in the Eredvi Saint George church inscription, As “Kvarkvare”.⁹⁶ The scientist, we suppose similarly read the Asomtavruli inscription “Jesus, have mercy on your loyal servant, Kvarkvare. Your loyal servant, Tevdore” in the interior of the church, on the east wall, on top of the cross.⁹⁷

N.Shoshiashvili supposes that a person mentioned in the one-lined Asomtavruli inscription on the squared stone in the southern side of the west facade, was perhaps “Kvarkvare”, where we read: “Jesus have mercy on Kvarkvare?”.⁹⁸ From our point of view, it could be case that syllables “K – e” perhaps make up the name “Kvarkvare”, however we think it is not correct to identify this person with the Episcopus mentioned in the inscription of the same church only because his name shortly is inscribed as “K – e”.

⁹⁴ S. Janashia, *Feudal Revolutions in Georgia*, Tbilisi, 1935, p. 18.

⁹⁵ *Georgian Inscriptions, Lapidary Inscriptions, I*, p. 187.

⁹⁶ *Georgian Inscriptions, Lapidary Inscriptions, I*, p. 171.

⁹⁷ *Ibid.*, p.171.

⁹⁸ *Ibid.*, 171.

If the arch episcopo was so closely related to the Tbeli Feudal house that he was mentioned in other inscriptions on the church and also it appears from the inscription that “this land belonged to Kvarkvaré?”, then his name should have been mentioned in the main inscription on the church. As it was mentioned, in the Eredvi inscriptions, we suppose that the name of the Nikozi Episcopo Stepane is mentioned, because he was closely related to the Tbeli feudal house. The strengthening of the Tbeli Feudal house on the political arena began in IX century. As M. Lortkipanidze puts it “the rise of the Tbeli feudal house is related to the IX century. It was the beginning of the IX century when the position of Erismatavri was abolished in Kartli, and it could be the case that the rise of Tbeli feudal houses was related to this event.”⁹⁹ The Tbeli Feudal house largely made use of the Abkhaz Kings’ expansion in Shida Kartli, they became their allies and in this way gained governance rights over Shida Kartli. The Tbeli feudal house was especially strong, during Ivane Tbeli’s reign. He was a close ally of Konstantine, King of the Abkhaz, this is why the Eredvi inscription starts with the description of Konstantine’s quest to Hereti. The Tbeli Feudal house was also important due to the fact that they controlled the route to Northern Caucasus, which was strengthened with several fortresses, such as: Atchabeti, Kekhvi, etc.,¹⁰⁰ It is hard to define the boundaries of Tbeli Feudal house, as R. Mepisashvili notes: “The Tbeli Feudal house, as the architectural sites shows was located in the mid part of the rivers Didi and Patara Liakhvi. This region was economically and socially well-developed, which is shown in the region’s development process during that time. The Eredvi related historico-cultural sites are dated back to X-XI centuries, such as: Eredvi Saint George church, village Kheiti Saint-Saba church (Xe century), Eredvi Beri church (X century), Zemo-Nikozi church (X-XI centuries), Dodoti Tskhrakara, built by Duke Ivane Tbeli (X-XI centuries) and lastly, village Tbeti large hall-type church, were the representatives of Tbeli Feudal house are mentioned

⁹⁹ M. Lortkipanidze, Political unification of Feudal Georgia, Tb., 1963, p. 255. As according to the “King’s chronicle” Bagrat I, King of Abkhaz reigned from 873 to 912. After his reign, his son became King, Giorgi II who became king in 915-916.

¹⁰⁰ R. Mepisashvili, Mentioned Works, 1968, p. 11.

(X-XI). Apart from these sites, some relatively lesser important sites are preserved in Eredvi and Tbeti regions.¹⁰¹

On the jamb of the southern gate of the interior part of the Dodoti basilica, Ivane Tbeli and his five brothers are mentioned. In the same Dodoti basilica, we encounter Kavtar, son of Tbeli in the four-line Asomtravruli inscription.* 10 km-s away from Dodoti, there is a hall type church of Tbeti, which carries the name of “Bortvis Jvari”, where the representatives of Tbeli Feudal house are mentioned in the inscriptions.* In one of the inscriptions, we encounter Patrick Tbeli, son of Kavtar: “in the name of God, this header was placed by me, Patrick Tbeli, son of Kavtar, for me and my family. Let the blessing of “Bortvis Jvari” be upon us.”¹⁰² There was a tribute inscription of Patrician Tbeli on the Tbeti church wall dated back to

¹⁰¹ R. Mepisashvili, Mentioned works, p. 101. Architectural legacy of Patara and Didi Liakhvi Gorge (Tskhinvali region), 1981-1983 expedition works, Tb., 2002, pp. 54, 60, 63, 84, 106.

* It is worth mentioning that “Dodoti Stone” was used to build the exterior of the sites in Didi Liakhvi Gorge. K.Kharadze, Historical Geography of Georgia, Shida Kartli, Tb., 1992, p.130; The same was point out by G. Sadzagelov-Iverieli (Catholicos Kirion II), who mentions “Dudeti Stone” instead of Dodoti.

3.Vakhushti Batonishvili also mentions Dudeti instead of Dodoti. Vakhushti Batonishvili, Description of the Georgian Kingdom, The text is edited by S. Kaugchishvili, IV, Tb., 1973, p. 372.

** It should be mentioned that the Tbeti church was destroyed by the Autonomous region of South Ossetia. As V. Topuria states, they used the church stones to build a bath house in Tskhinvali. However, the stones with carved inscriptions were not use in the building process and they were left out on river Liakhvi bank. V. Topuria, Mentioned Works, p. 134.

¹⁰² Lapidary inscriptions, I, p. 180; K.Danelia, Z. Sardjveladze, Georgian Paleography, Tb., 1997, p.48. V.Topuria defines the word “pdkn” in the inscriptions as “Parkan”, V. Topuria, Mentioned Works, Historical Moambe, II, Tf., 1924, p. 134. M. Lortkipanidze writes about this issue: “It is hard to explicitly state that Tbeli Patricians are somehow related to the Patricity of the earlier dukes due to the inexistence of the historical sources; however, we can suggest one thing, that during that time positions held at The Byzantine Empire was popular, as it was represented as a diplomatic maneuver from them to award title to foreign noblemen. M. Lortkipanidze, Mentioned Works, p. 254. For example, Patrick Adarnase of Hereti X century; Magistros Kvirike, King of Kakheti (We do not even mention Bagrationi’s of Tao-Klarjeti).

two-three syllables, 6-7 lined Asomtavruli inscriptions; which the researcher read as follows: “we could read the following letters: Gs (could be name Giorgi?) o (or –e) ps/n a(or e) sl/sa (soul) min..(could be word mine) a/sa”¹¹¹ It could be that Ops graphemes mean “Okropir”? R. Mepisashvili and V. Tsintsadze date Disevi church, along with Vanati and Arbo churches as the sites of the X century.¹¹²

If in I. Megrelidze’s description was mentioned Okropiri, it could be the case that “Okropiri” mentioned in the Dodoti Birtvisjvari inscriptions and Okropiri (“ops”) mentioned in the Disevi inscription could be the same person. It is possible that Okropir Tbeli was the ruler of Disevi and therefore, Disevi church was built on his request in the mid years of X century (or in the second half). It could be the case that Okropiridze’s residing in village Disevi are related to Okropir Tbeli. There are other Asomtavruli inscriptions on the walls of Tbeti church, among them is the tribute inscriptions to the sons of Vakhtang: “Jesus, hail the sons of Vakhtang: Michael, Sarme (?)”¹¹³ Also a person named Tsvata: “+Oh, Lord have a mercy on the soul of Tsvata.”¹¹⁴ According to the notices from M. Brosset and V. Topuria, above the right window of the souther facade of Tbeti church, we encounter a name of “Tekla”: “**+Bortvis Jvari, have mercy of the soul of Tekla.**”¹¹⁵ “Tekla” is also mentioned in village Kusireti church (2km-s away from Tskhinvali), on the north wall, where we read the one-lined Asomtavruli inscription: Jesus, have mercy on Tekla”.¹¹⁶

¹¹¹ I. Megrelidze, Antiquities in Liakhvi Gorge, II, p. 28.

“ ”
: ., 1975, . 100.

¹¹² I. Megrelidze, Antiquities in Liakhvi Gorge, II, p. 28.

“ ”
: ., 1975, . 100.

¹¹³ Ibid, p. 181.

¹¹⁴ Ibid, p. 182; V. Topuria, Mentioned Works, p. 133. It is worth noting that anthroponym “Tsvata” is also mentioned in Ateni Sioni inscriptions, which is dated back to IX century. “Almighty, give forgiveness to your loyal servant Tsvata”. Georgian Inscriptions, lapidary inscriptions, Fresco inscriptions, I, p. 188.

¹¹⁵ Ibid, p. 182.

¹¹⁶ I. Megrelidze, Antiquities in Shida Kartli, I, p. 189. Shida Kartli, I, p. 139.

Kusireti church is dated back to VIII-IX centuries in the historical literature.¹¹⁷ Tbeti tribute inscription and Kusireti inscription chronologically differ; it seems that “Tekla” was a spreaded name in the area. From our point of view, both “Teklas” should be related to Tbeli Feudal house and it could be the case that the name was given to the representatives of two generation. On the upper side of the small window on the eastern façade of Tbeti church, above the ornaments were placed the tribute Asomtavruli inscription of Abaza and his sons, which was published by N. Shoshiashvili: “Bortvis Jvaro, hail Abazi and his sons: Ivane, Kobuli.”¹¹⁸ G. Otkhmezuri has an opinion: “In these inscriptions (it is meant: Sons of Vakhtang, Tsvata, Tekla, Abaza and their sons tribute inscriptions – G.S.), we cannot specifically say about the persons mentioned in the inscriptions. The carved inscriptions on the Tbeti church facades make us suppose that they belonged to Tbeli Feudal house, but to which generation it is hard to define.”¹¹⁹ V. Topuria had a question regarding these inscriptions: “Could it be the case that the carved inscriptions were made on several occasions during the building process of the church?”, however, taking into consideration the paleographic resemblance of the inscriptions, the scientist answer the above mentioned question himself, saying that: “however, paleographical the letters resemble a lot, orthography and other details makes us believe that the inscriptions were carved by the same persons”.¹²⁰ We also share the same ideas as G. Otkhmezuri, because when the inscriptions were made on Tbeti church, Tbeli Feudal house was a powerful house in Shida Kartli, therefore no other Feudal house could do so. It could be the case that Vakhtang, so as Tsvata were younger brothers of Patrician Tbeli. It is true that head stone inscription informs us that Patrician Tbeli had children, however if Vakhtang and Tsvata were his sons, then they would have been mentioned as his sons in the tribute inscriptions, as it was in the case of Okropir Tbeli. In the tribute inscription, we encountered

¹¹⁷ I. Megrelidze, *Antiquities in Shida Kartli*, I, p. 189. *Shida Kartli*, I, p. 138.

¹¹⁸ N. Shoshiashvili considers that Abaza and his brothers were mentioned as the representatives of Tbeli feudal house in one of the inscriptions. *Georgian inscriptions, lapidary inscriptions*, I, p. 179.

¹¹⁹ G. Otkhmezuri, *Epigraphic of Mountainous Shida Kartli*, Collections: “Ossetian Affairs”, with the edition of A. Bakradze and O. Tchubbinidze. *Tb.*, 1996, p. 137.

¹²⁰ V. Topuria, *Mentioned Works*, p. 134.

“Tekla”, who was a member of the feudal house, could have been a wife of one of the representatives of Tbeli Feudal house.*

As we mentioned, the reign of Tbeli Feudal house began in the IX century. They had significant advantage in comparison to other feudal houses, it seems that the Abkhaz Kings had faith and trust of the Tbeli Feudal house, apart from this, their feudal house had specific function for the Abkhaz Kingdom. The Abkhaz kings laid path to Shida Kartli via the Tbeli feudal house. In the Eredvi inscription, where the King of Abkhaz Konstantine’s quest to Kakheti is mentioned, it is noted that” muniT (hereTidan) mSvidobiT iqca, ciskrad alaverds iloca, mwuxri breZas gadahxda”¹²¹, which means that when King Konstantine left Alaverdi in the dawn, dusk came when they entered Bredza. They laid their path from Abkhazeti via Brdedza to Shida Kartli, where this route via Patara Liakhvi gorge had passage to Ksani Gorge and from there it was connected to Kakhet-Hereti. The passageway from Patara Liakhvi gorge to Ksani Gorge is mentioned in several sources of late feudal period.¹²² From our point of view, Bredza was part of the Tbeli Feudal house. There was a passageway from the western part of Georgia through Bredza, which was connected to Ksani gorge and from there it was connected to Kakhet-Hereti. The route from Small Liakhvi Gorge to Ksani Gorge is mentioned in many earlu historical sources.¹²³ As R. Mepisashvili defines, Konstantine’s quest to back home was as follows: “King Konstantine left Vedzhini through the Gombori pass to Zhinvali, from there he left to Mleta. From Mleta he left to Karchokhi Gorge, where Alaverdi is located. Then Konstantine could go to Tskhinvali throught the Small Likahvi Gorge (Village Eredvi) and from Tskhinvali to Bredze. The distance of Alaverdi to Bredza is approximately 60-70 km-s and this distance could be covered in one day, rather covering a distance from Kakheti’s Alaverdi to Bredza, however we do not have any sources indicating that Konstantine took this exact route on the way back to

* It should be noted that sons of Vakhtang, also Tsvata’s and Tekla’s tribute inscriptions N. Shoshiashvili considers to be of the same era as the Patrician Tbeli’s, also sons of Patrician Tbeli, Okropir and Kavtar inscriptions; as the researcher elaborates, the identical symmetry is the reason to believe so. Ibid, p. 179.

¹²¹ Georgian Inscription Collection, II, p. 172.

¹²² R. Mepisashvili, Eredvi Architectural Site, Georgian Art, # 4, 1955, p. 114.

¹²³ G. Sosiashvili, Roads In Small Liakhvi Gorge, Journal East and the Caucasus. # 5, 2007, p. 93.

Abkhazia.¹²⁴ For Abkhaz kings the Tbeli feudal house had strategic importance, as Patara Liakhvi Gorge neighbored Ksani Gorge. It is a wide known fact that in IX century Ashot Kurapatat and King of Kakheti Grigol fought in Ksani.¹²⁵ Kakhetian choreposcopos had even their castles in Ksani gorge, in order to preserve Kartli; one of those castles, was Lotsobani castle, which was built in the beginning of X century.¹²⁶

The head of the Tbeli feudal house Ivane Tbeli became allies with the kings of Abkhaz, the Abkhaz kings used his territories to their political needs and this is why they made Ivane Tbeli the ruler of Kartli. When was Ivane Tbeli promoted? Its is an interesting fact that 28 kms away from Tskhinvali in Kornisi region, 8 kilometers away from village Tsorbilisi, scientist I. Megrelidze discovered a stone with an inscription, where supposedly Ivane Tbeli was mentioned.

The inscription was read as follows: “In the name of Almighty, Duke Ivane Tbeli went to pray with Saba”. * According to I. Megrelidze, the definition of the inscription is as follows: “It was done with the hand of Barveli”.¹²⁷ The researcher dates the inscription back to 880. However, we should note that he made one error, when he writes that: “according to the same inscription, Ivane is the Eristavi (meaning that he is the governor of the region). In the 906 inscription of Tskhinvali region, village Eredvi, Ivane Tbeli is mentioned to be an episcope (26 years later, after the creation of the arch), whereas in the Dodoti Tskhrakara inscription he is mentioned to be Ivane Eristavi of Tbeti – meaning he is the governor of the area.”¹²⁸

¹²⁴ R. Mepisashvili, *Mentioned Works*, p. 114.

¹²⁵ Kartlis Tskhovreba; The text is edited by S. Kaugchishvili, II; Tb., 1959; pp. 252-253.

¹²⁶ J. Gvasalia, *Historico-geographical findings of eastern Georgia*, Tb., 1983, p. 60.

* It seems that Mamasakhlisi was under the subordination of Eristavi and governed small territorial unit. However, they had a privilege to be named along with the Eristavi in the tribute inscriptions. Mamasakhlisi's were initiators of building churches, which is proved in the 864 Armazi church inscriptions, where Mamasakhlisi Giorgi is mentioned, who was the initiator of the building. *Lapidary inscriptions*, I, p.168; V.Beridze, *Ancient Georgian Architecture*, Tb., 1956, p. 22.

¹²⁷ I. Megrelidze, *Antiquities in Liakhvi Gorge*, II, p. 95.

¹²⁸ *Ibid*, p. 95.

As we mentioned, Ivane Tbeli is mentioned as a “Lord” of Kartli in the Eredvi inscriptions, or in other words, as a ruler and not an episcope, in Eredvi inscriptions we encounter episcope Stepane from Nikozi and also, episcope “K-e” (Kvarkvare?). It could be the case that one of the feudals, Ivane Tbeli, was first an Eristavi, when he built the arch of Tsorbisi church, as it is mentioned in the inscription that: “pray for them”, we should suppose that by “them”, representatives of Tbeli Feudal house are meant. After several years, Ivane Tbeli gained more power than other feudals in Kartli, these feudal houses are mentioned in “Matiane Kartlisa”(Chronicles of Kartli). Later on, during the reign of Giorgi – brother of Konstantine, king of Abkhaza, we encounter several feudal houses, in particular: Goderdzi Mgdeuri, Mama Kanchaeili, Dachi Korinteli, Dachi and Ivane Skhviloseli, Sara and Grigol Pkhveneli and fifty other noblemen”.¹²⁹ Ivane Eristavi, or Ivane Tbeli mentioned in the Tsorbisi inscription gained more power than other feudal houses in Kartli, particularly Pkhveneli and Kanchaeli feudal houses and became a “Lord” (meaning the ruler) of Kartli. It should be mentioned that the word “Lord” is mentioned in some other inscriptions of the X century. In Bieti inscriptions, we encounter Ioane Eristavt-Eristavi (Kanchaeli), “Lord”. We will discuss this a bit later. According to Iv. Javakhishvili, a new term “owner” appears in the social life in X-XI centuries.

A bit earlier, instead of word “owner” the word “lord” had been used.¹³⁰ The Tbeli Feudal house gained significant strength during the reign of King konstantine, Later on, after the death of King Konstantine, his son Giorgi became a king and gradually the Tbeli Feudal house lost control over Kartli, as Giorgi’s son Konstantine became a ruler of Kartli.¹³¹ From our point of view, the tensions arose between Ivane Tbeli and king Giorgi, which resulted in Giorgi’s son, becoming a ruler of Kartli; Giorgi had to undertake a war to gain control over Kartli. As Vakhushti notes: King Giorgi, after the death of Adarnase Kurapatat conquered Kartli and made his son Konstantine the ruler”.¹³² M. Lortkipanidze notes about this fact: “The issue of Kartli became critical again, prior when Konstantine, father of Girogi conquered Kartli (who is mentioned in Eredvi inscription); but, they

¹²⁹ Kartlis Tskhovreba, I, p. 269.

¹³⁰. M. Lortkipanidze, Political unification of Feudal Georgia, Tb., 1963, pp. 246-247.

¹³¹ I. Javakhishvili, History of Georgian nation, book II, Tb., 1948, p. 103.

¹³² Vakhushti Batonishvili, Description of the Georgian Kingdom, Kartlis Tskhovreba, The text is edited by S. Kaugchishvili, IV, Tb., 1973, p. 799.

lost control over Kartli, because Giorgi had to fight for Kartli again. The enemies of Abkhaz Kings in this fight were kings of Kartli and Armenia. We could suppose that they lost control over Kartli during Abul-Kasimi invasion or during the internal tensions in the Kingdom of Abkhazia”.¹³³

M. Lortkipanidze paid attention to the information provided by Vakhushti, who connects the death of Adarnase to the fact when Kartli was conquered by Abkhaz:” It could not be by an incident that Vakhushti connects the death of Adarnase to the fact when Kartli was conquered by Abkhaz. We know that during the Abul-Kasimi invasion, Sumbat, King of Armenia and Konstantine, King of Abkhaz was countered by Adarnase in this war. It could be the case that, Adarnase gained power over Kartli as a result of his help to Saji Ameer, or conquered it during the war in the Abkhaz Kingdom, which was a good chance to take over Kartli. ¹³⁴ During his encounter with Abkhaz kings, he should have been supported by Ivane Tbeli, whom Adarnase promised governance over Kartli; this is how Ivane Tbeli appeared on the Adarnase’s side.*

This is why, King Adarnase died, and Tbeli Feudal house were left without a protector and Giorgi, King of Abkhaz conquered Kartli. It could be the case that Adarnase gained governance rights over Kartli due to the fact that he became allies with Ameer Saji. Ivane Tbeli, due to the reason that in

¹³³ Please, see I. Javakhishvili, History of Georgian law, book II, works, VII, Tb., 1984, p. 58.

¹³⁴ Ibid, p. 247.

* It should be mentioned that Adarnase was supported by the King of Vaspurakani, Sumbat. According to the Armenian historian, Ioana Draskhanakerteli, Sumbat: “welcomed him with a great pleasure and gave him a crown, and pronounced him to be the king of Kartli, after him (as the second in command, after himself).” E. Tsagareishvili, Georgia in VII-X centuries in the Armenian Historical Sources, Tb., 2012, p.69. Sumbat and Adarnase defeated Konstantine, king of Abkhaz in 904 near Uplistsikhe. Sumbat imprisoned Konstantine after the battle, however he soon released him, which resulted in Adarnase’s dissatisfaction. Ibid, p. 133. Armenian historian, Pseudo Shapuhi, describes the defeat of Konstantine by king Sumbat, according to him, at that time King of Abkhaz was Teodos. As he notes, the battle between Abkhaz and Armenian kings occurred not in Uplistsikhe, as Ioane Draskhanakerteli noted, but near Gori. E. Tsagareishvili, anonymous historian (Pseudo Shapuhi) and his History”, Philological-Historical Researches, V, Tb., 1975, pp. 162-163.

Abkhaz kingdom there was rivalry was left without a protector and therefore, became an ally of Adarnase. One thing is clear, Giorgi could not trust the local feudal houses anymore (mainly Tbeli Feudal house) and gave the governance over Kartli to his son, Konstantine, who soon started rivalry against his won father, It is interesting that Tbeli Feudal house supported the prince along with other noblemen: "...after he spent three years, he became a rival of his father in order to become a king. He was supported by Tbeli Feudal house, with other noblemen."¹³⁵ Konstantine was not satisfied with his reign only over Kartli, he wanted to become a king of Abkhaz; it seems that Ivane Tbeli promised to help him against his father; Konstantine would let Ivane Tbeli govern over Kartli in case of the success in the war.

However, Konstantine lost the battle and Tbeli Feudal house therefore lost the hope of becoming governors of Kartli. Their feudal boundaries should have been shrunk after this defeat. The fact that the representatives of the Ivane Tbeli's Feudal house are known in Tbeti "BortsviJavri" inscriptions is not a simple occurrence. From being "lords" of Kartli, Tbeli Feudal house returns to being rulers of Tbeti and surrounding territories. Regarding the reign of Konstantine, son of Giorgi, King of Abkhaz, "Matiane Kartlisa" gives us interesting sources that in river Medjuda Gorge, in village Tchalisubani, a sixteen-lined inscription was found. The inscription was first published in 1925.¹³⁶ We read the following:"In the name of the Almighty, we, Ramin and Giorgi, wrote this, when the ruler of Kartli was Konstantine. We were the rulers of Tskhradzmis Gorge, where we built a mill and a house. I, Giorgi wrote this. Oh, Christ, give us blessing".¹³⁷

It is interesting that in the Tchalisubani inscription, which was created during Konstantine's reign (923-926) Tskhradzma Gorge ruler, do not mentioned Eristavi, who held a higher hierarchical position than them. According to Iv. Javakhishvili, "Khevisupali" (rulers of particular area) were under the subordination of Eristavi. This is also proved by A. Bakrdze.¹³⁸ Taking into consideration that Eristavi's are not mentioned in

¹³⁵ Kartlis Tskhovreba, The text is edited by S. Kaugchishvili, I, Tb., 1955, p. 267.

¹³⁶ Historical Moambe, book I, 1925.

¹³⁷ A. Bakradze, X century inscription from Medjuda Gorge, Moambe, XIX –B, 1956, p. 6.

¹³⁸ Ibid, p. 7; I. Javakhishvili, History of Georgian Law, book II, II, Tf.,1928, p. 207. T. Zhordania, Chronicles, II, Tf., 1897, pp. 15-19.

the Tchalishubani inscription, A. Bakradze had an interesting observation, he writes: “If, in case “Khevisufali” was under subordination of Eristavi, we have a question, what is the reason behind their exclusion from the inscriptions (we mean the Tchalishubani inscriptions of, where Grigil Duke of Dukes is mentioned (923-926 – G.S.), why do they mention the Lord of Kartli, but not the local feudal?”¹³⁹ A. Bakradze explains this fact in the following: “As, in legal document, as our historical document is, the name of the local feudal is not mentioned (in this case “Eristavi”), therefore, we should suppose that in Tskhradzma Gorge, such position did not exist.”¹⁴⁰

We could not agree with the abovementioned position. The fact that the inscribed stone was found in Medjuda Gorge, in village Tchalishubani is not a common occurrence. Medjuda Gorge is nearby Tskhtadzma Gorge, and it could be the case that the residence of the Tskhradzma was in this area. As we mention below, in the Medjuda Gorge village, Bieti X century inscription we encounter “Ioane Kanchaeli, son of Bakuri, who was called as “Eristavt-Eristavi, Lord and Owner”. It turns out that, in the X century Medjuda Gorge and neighboring territories were controlled by Kanchaeli Feudal house. It could be the case that Kanchaeli Feudal house were enemies of Konstantine, who rebelled against his father, King Giorgi.. It could also be the case that Konstantine encouraged the “Khevisufali” to go against Kanchaeli Feudal house, when they did not mention Kanchaeli Feudal house in the inscriptions. After Konstantine’s defeat, it could be the case that King Giorgi gave Kartli under the patronage of Kanchaeli Feudal house and that is why in the Bieti inscription Ioane “eristavt-Eristavi” is mentioned as the “lord” and “owner” of the region.

We can suppose that in the beginning of the X century, we had such a political landscape in Kartli: During Konstantine’s reign, Kartli was under the governance of Ivane Tbeli, however after his death; Ivane Tbeli rebelled against the Abkhaz King and became an ally of Adarnase. After the death of Adarnase, Giorgi, King of Abkhaz regained control over Kartli and gave his son, Konstantine patronage over Kartli, who was a ruler of Kartli for three

¹³⁹ A. Bakradze, *Mentioned Works*, p. 8.

¹⁴⁰ *Ibid.*, p. 8.

years. After three years, he rebelled against his father, Giorgi. During this time, Ivane Tbeli fought alongside Konstantine, but Kanchaeli Feudal house supported Giorgi. Ivane Tbeli hoped to regain patronage over Kartli in case Konstantine became King of Abkhazia; in this quest the rival of the Tbeli Feudal house was Kanchaeli Feudal house. Our supposition is supported with the sources from “Matiane Kartlisa”: After he spent three years as the ruler of Kartli, he rebelled against his father in order to become a king. He went to Uplistsikhe along with Tbeli’s and other noblemen”.¹⁴¹

If there was a member of Kanchaeli Feudal house among Konstantine’s supporters, this would have been noted by the historian. In the words “many other noblemen “the author should mean other less powerful noblemen, who were under the protectorate of Tbeli Feudal house (among them “Khevisufalni). Ioane Kanchaeli, who was mentioned in Bieti inscription, should be the person, who supported King Giorgi, who later on was promoted to the position of “Eristavt-Eristavi” and became a “lord” of Kartli.J. Gvasalia has an interesting point in reference to Tbeli and Kanchaeli feudal houses, the researcher notes: “By the IX century, Kanchaeli Feudal house became rather powerful in Kartli, which is shown in building the Bieti church and tribute inscriptions; where Ersitavt-Eristavi Ioane Kanchaeli, son of Bakur is mentioned, who supposedly, was a Duke of Ksani. By the time Tskhtadzmkhevi was under the protectorate of Ksani. It could be the case that Ioane was the ruler of whole Kartli region. By the X century, Kanchaeli Feudal houses losses control over Kartli and they become ordinary noblemen, whereas the Tbeli Feudal house is on the rise.”¹⁴² The researcher agrees with R. Mepisashvili when dating the rise of the Kanchaeli Feudal house.¹⁴³ However, Bieti inscription according to N. Shoshiashvili is dated back to X century, with this supposition we agree, except the paleographic definition of the letters,¹⁴⁴ “Matiane Kartlisa” could be one more historical source, which could strengthen our position. Kanchaeli Feudal house is mentioned during the Giorgi’s, King of Abkhaz

¹⁴¹ Kartlis Tskhovreba, I, p. 267.

¹⁴² J. Gvasalia, Essays on the Historical-Geographical aspects of Eastern Georgia, Tb., 1983, p. 25

¹⁴³ IX , 6-A, Tb., 1963, p. 44-45.

¹⁴⁴ Georgian inscriptions, Lapidary inscriptions, I, p. 192.

reign (During the first half of the X century). From our point of view, Tbeli Feudal house did not take the place of Kanchaeli Feudal house, as J. Gvasalia believes, rather Tbeli Feudal house lost control over Kartli to Kanchaeli Feudal house after the death of Konstantine, King of Abkhaz.

According to the Dodoti and Tbeti inscriptions, N. Shoshiashvili defines four generations of Tbeli Feudal house as he wrote: “As we see, in Tbeti inscriptions we encounter 2 generations of Tbeli Feudal house: I Patrician Tbeli; II Patrician Tbeli’s sons (Okropiri, Kavtar). These two generations of Tbeli Feudal house are descendents of two previous generations, mentioned in the Dodoti Tskhrakara church inscriptions: I- Ivane Tbeli (914) (#80); II- Son of Tbeli (son of Ivane Tbeli) Kavtar (#81). Patrician mentioned in the Tbeti inscriptions is the son of Kavtar (#83). Therefore, in Dodoti and Tbeti inscriptions we encounter four generations of Tbeli Feudal House: Ivane – Kavtar I – Patrician – Kavtar II.”¹⁴⁵

Who are the three brothers, builders of the Ditsi Virgin Saint Mary church: Goderdzi, Djaridi and Beshken? Do they have any connections to the Tbeli Feudal house? Unfortunately, due to the lack of sources, also taking into consideration the Ditsi inscriptions does not give us much information in terms of narrative; it is difficult to say explicitly, however, we can have suppositions. From our point of view, the building of Ditsi church should precede the building of Eredvi Saint George church. As we saw, in Eredvi, Dodoti and Tbeti inscriptions we encounter names of different members of Tbeli feudal house.

If in case the builders were ancestors of Ivane Tbeli or even his predecessors, their names should have been repeated in the Tbeli Feudal house. As we mentioned, we encounter only for generations during the rise of Tbeli Feudal house and we do not encounter the names of the Ditsi church builder’s anywhere. We, therefore have a logical question: we know from Dodoti inscriptions that Ivane Tbeli had five sons, maybe Ditsi church builders were his sons? Maybe they were given lands in Ditsi, where they had built the church. From our point of view, this version should be included from consideration. Ivane Tbeli was such a powerful feudal the the Ditsi church builders would have mentioned him, in case he had been their brother, or they were the members of Tbeli Feudal house. If we remember

¹⁴⁵ Ibid, p. 179.

the Eredvi inscription, where it is mentioned that: “This holy church was built with the will of Tbeli’s”.¹⁴⁶ The builders used dark-red stone, which was brought from Eredvi. The same material was used other cultural sites in Small Liakhvi gorge. During the Tbeli rise, in particular during Ivane Tbeli’s rise, there was no chance of building a church in Ditsi without the permission of the Tbeli Feudal house, in other case, their names would have been mentioned in the inscriptions. From our point of view, it is the early period before the rise of Tbeli feudal house.

Builders of Ditsi church, brothers: Goderdzi, Djaridi and Beshken, where the members of unknown feudal house (it could be the case that they were the “Khevisupali, mentioned in the Tchalishubani inscriptions), who had built the Ditsi church before the rise of Ivane Tbeli in the second half of the IX century; later on their feudal house lost control over the territories on favor of Tbeli Feudal house. It is interesting that name Djaridi is mentioned again in the inscription on the southern wall, whereas his brother Goderdzi and Beshken are not. In the inscriptions dated to X century, we encounter name Djaridi in Bieti inscription.

Village Bieti is located in Tskhinvali region, 20 kms away from Tskhinvali on the west side.¹⁴⁷ 1 kilometer away from the village west of river Mejuda, left of its bank is located a semi cave church,¹⁴⁸ and in one of the Bieti inscriptions which is dated back to X century, Bache and Beshken are mentioned.¹⁴⁹ Bieti belonged to Kanchaeli territories and supposedly, one of the builders of Ditsi church would not be mentioned in the Bieti inscription.¹⁵⁰ According to J. Gvasalia, Kakhetians had control over several castle, among them were Tsirkoli and Gru castles. As according to R. Mepisashvili, Vache and Beskhen mentioned in the Bieti Inscription should be the representative of Kanchaeili house Name Beshken is also mentioned in Ikorta inscription). Antroponym of Vache was a widely used name in

¹⁴⁶ Georgian inscriptions, Lapidary inscriptions, I, p. 173.

¹⁴⁷ . . . IX . . . , 6-a, 1963, p. 29-55.

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Please, see Kartlis Tskhovreba, I, edited by R. Metreveli, Tb., 2008, pp. 317, 282, 442, 560.

among Kanchaeli house.¹⁵¹ It is possible that they were the sons or simply persons bearing the same name of Ivane Eristavi, who was mentioned in Bieti inscription.¹⁵² The reign of Beshken, who was mentioned in Bieti inscription should be chronologically different and late than of Ditsi and Eredvi inscriptions.¹⁵³ The builder of Ditsi church Beshken, as according to the inscriptions had two brother, Jaridi and Goderdzi, who are not mentioned in Bieti inscriptions.¹⁵⁴ If in case Beshken, mentioned in Bieti and Ditsi inscriptions was one person, than we suppose that his brothers should also have been mentioned in Bieti inscriptions.¹⁵⁵ Jaridi, who was mentioned in Ditsi inscriptions was not the eldest among the brothers, however, he was mentioned in the second inscription too, as he took special care of the church.¹⁵⁶ In the 1392 documents, we encounter villages Trialeti, Baretı and Tsota Baretı, Kedisubani, Malis, village Sakdari, Zurisubani (Riv. Rekhula), Akhalsheni, Klona and Beshkenasheni. Village Ukana Beshkenasheni is mentioned to be on Trialeti valley and Meskheti valleys in 1697 document, so as Breti, Tkotsa, Kerdisubani, Kvemo Tcharebi, Zguderi, Malisi and Vakiri.

Who could be Konstantine Bakanai? Whose name is related to the two inscriptions of Ditsi church on the south wall; the second inscription is especially important as it is noted that:

1.q(rist)e S(eiwyal)e k(ostantin)e	bakanai yoe
2. lgan eklesiaT maT	3. ala(gs)”. aq

We can have various conjunctions:

1. Konstantine Bakanai is a well known ecclesiastic person and he reigned before Tbeli house took over Kartli; prior to 906-914, before Nikozian episcopo Stefane became an ecclesiastic hierarch of the region. During the building of Eredvi church and during the making of an inscription, Konstantine Bakanai could not have been a highly ranked ecclesiastic, if he had so much power and influence as it was mentioned in Ditsi inscription, then he should have been mentioned in Eredvi inscription too. We might

¹⁵¹ R. Mepisashvili, *Mentioned Works*, pp. 45-46; S. Amiranashvili, *History of Georgian Arts*, Tb., 1961, p. 254.

¹⁵² T. Zhordania, *Chronicles*, I, Tb., 2004, pp. 259-260.

¹⁵³ *Georgian Legal Sites*, texts were published, remarks made by Prof. I. Dolidze, III, Tb., 1970, p. 177.

¹⁵⁴ *Ibid*, p. 264.

¹⁵⁵ *Kartlis Tskhovreba*, I, R. Metreveli edition, Tb., 2001, pp. 317, 282, 442, 560.

¹⁵⁶ *Documents from the history of Georgian Social relations*, edited by N. Berdzenishvili, I, Tb., 1940, p. 102, document #142.

also suppose that he was simply a representative of the house of builders of the church: Goderdzi, Jaridi and Beshken.

What could Bakanai mean? It is possible that Bakanai had a meaning of an ecclesiastic rank or a belonging to a particular feudal house (this is a topic for further research).

2. Konstantine Bakanai perhaps was a civil person. Prior to Tbeli feudal house reign, in particular prior to Ivane Tbeli becoming a ruler of Kartli, was a representative of a feudal house, whose name was associated with the bulding of Ditsi church. If in fact, Konstantine was a representative of other feudal house of the region, he should not have mentioned his name along with Jaridi in the Dtsi inscription, rather he would have mentioned his name in a separate inscription; perhaps Konstantine even was Jaridi's son. We should not exclude the fact that in wake of Tbeli feudal house becoming stronger, Konstantine's feudal house lost influence and that is why they mentioned that their feudal house had influence not only Ditsi church, but rather their feudal house built many other churches in the region. During the Tbeli feudal house reign such churches could have been built by different feudal house. It seems that their feudal house was responsible for building many other churches. During this time we witness name Michael in several lapidary inscriptions. Michael is mentioned in the Tbeti inscription of X century. This inscription could have been made in tribute to Vakhtang's (brother of Patrick Tbeli) sons.¹⁵⁷ It is really difficult to define from this inscription, whether Michael is mentioned as the son of Vakhtang, or as a person who made the inscription. It could have been that he was a craftsman for Tbeli feudal house and he made the above-mentioned inscription as according to Tbeli house instructions. It could also have been that Michael belonged to Tbeli feudal house. We witness several Michaels' in Ateni sioni inscriptions of X- XI centuries.¹⁵⁸ In the inscriptions of the time, Archbishop Michael is mentioned as the builder of Zemo Nikozi church in the Asomtavruli inscription; wheras he is also mentioned in other inscription too.¹⁵⁹ Michael is also mentioned to be a builder of nikozi Divine church.¹⁶⁰ These inscriptions are dated back to X century in the scientific

¹⁵⁷ Georgian Inscriptions Collection, Lapidary inscriptions, I, p. 181.

¹⁵⁸ T. Barnaveli, Ateni Sioni Inscriptions, Tb., 1957, pp. 49, 50, 53, 54, 57, 62.

¹⁵⁹ Ibid, p. 187; I. Megreliдзе, Antiquities in Liakhvi Gorge, I, Tb., 1986, p. 135.

¹⁶⁰ Ibid, p. 187.

literature.¹⁶¹ Michael is also mentioned in an inscription made on the graveyard stela in Village Tcharebi church in Patara Liakhvi gorge. We can assume the following regarding Michel (Michael) mentioned in Ditsi inscription:

1. Tbeli feudal house was in Nikozi area, if we take into consideration the Nikozi inscription, where archbishop Stepane is mentioned, on whose will the church was built. As we indicated, In the second half of the X century as according to the Nikozi inscriptions archbishop was Michael, who built the church, or renovated it (in the inscriptions he is mentioned as the builder of the church); it seems that they had a strong ecclesiastic hierarchy, maybe simply due to the fact he was a representative of Tbeli feudal house or a close ally. During the X century (in the second half) Tbeli feudal house was an influential house, as they made the political weather in Kartli at that time and therefore, they would have given the Nikozi area to govern either to their close relative or a close ally. After the death of Stepane, (at this point we could not explicitly state the time of his death, however we could suppose that he was archbishop till the midst of the century and therefore, he could have been newly appointed archbishop during the time, when the Eredvi inscription was made) Michael became an archbishop. It could be that this Michael, who is mentioned in Nikozi inscriptions as an archbishop, could also be mentioned in Tbeti inscriptions as Michael (representative of Tbeli feudal house, son of Vakhtang) alongside with Vakhtang. It could also be that Michael being an archbishop made an inscription on Ditsi church as an archbishop as attribute to himself.

2. It could also be that the inscription made on Ditsi church was made by one of the Michael's mentioned in Ateni Sioni inscriptions.¹⁶² It is worth mentioning that on Ditsi church we see cross shaped scratches made on the red stone. It seems that Ditsi church was frequently visited by pilgrims and it could be that one of them made an inscription.

Michael is mentioned on the eastern façade, on the first layer under the plaster, on the left to the hand ornament and in the scraped inscription in the center of the hand.¹⁶³ One more Michael is mentioned in Ateni Sioni inscription, on the second layer on the southern façade. It is Nuskhur-

¹⁶¹ I. Megrelidze, *Mentioned Works*, p. 137.

¹⁶² *Ibid*, p. 211.

¹⁶³ *Ibid*, p.215.

Mtavruli ditted inscription, where we read: “Jesus, have mercy upon Michael”.¹⁶⁴ Antroponym “Michael” is encountered in the Fresco inscriptions in Ateni Sioni. In the three-lined Nuskhuri inscription, which is kept under the fresco paint, there is a cryptogram: “1. lkchsW Wi 2. ---fdꞑcmsrhcRk 3. [me m]. I, Michael wrote this”.¹⁶⁵ Michael is mentioned in the eight-lined Mkhedruli inscription on the western apse of the northern chair, which is dated to 980: “1. Se[we]vniTa iꞑ(s)u q(ristꞑsiTa) 2. mi[qa]lel efremis d... 3.---fi eSmaisa /m/ie/t/...”¹⁶⁶ Priest Michael is mentioned in the Mkhedruli inscription dated to 980, which is preserved on the western apse of the northern side: “1. Brother of Ephrem. . .2. Me, Michael di 3. akoni wve...”¹⁶⁷ Among the Shida Kartli inscriptions of the time, episcopo Michael is mentioned in the Nikozi Asomtavruli inscriptions, where we read: “In the name of the Almighty, I, Michael, episcopo of Nikozi, built this church, which is the house of God, heaven for the Virgin aint Mary and Archangels, have a mercy on me”.¹⁶⁸ The abovementioned inscriptions were mentioned by P. Uvarova in 1890.¹⁶⁹

Michael's name is mentioned in other inscriptions of the church: “God bless the nephew, Ioane of the Episcopos Michael.”¹⁷⁰ Michael is also mentioned in the builders' inscription of Nikozi church: “Amen, I the episcopos built this saint temple of God”.¹⁷¹

These inscriptions are dated back to X century in the scientific community.

¹⁷² Michael is mentioned in a grave inscription in village Tcharebi.¹⁷³

Michael, who is mentioned in the Ditsi inscription, could lead us to the following suppositions regarding his personality:

¹⁶⁴ Ibid, p. 219.

¹⁶⁵ Georgian inscriptions, Fresco inscriptions, I, prepared for publication by G. Abramshvili and Zaza Aleksidze, Tb., 1989, p. 171.

¹⁶⁶ Ibid, p. 175.

¹⁶⁷ Ibid, p.177.

¹⁶⁸ Georgian inscriptions, Lapidary inscriptions, I, p. 186.

¹⁶⁹ . . . IV, .. 1894, . 181.

¹⁷⁰ Ibid, p. 187; I. Megrelidze, Antiquities in Liakhvi Gorge, I, Tb., 1986, p. 135.

¹⁷¹ Ibid, p. 188.

¹⁷² I. Megrelidze, Mentioned Works, p. 137. It is worth mentioning that G. Sadzaglishvili (Catholicos Kirion II) dated Nikozi inscriptions back to VII-VII.

¹⁷³ J. Gvasalia, Historical sites in Small Liakhvi Gorge, Issue-43-44, Tb., 1976-77, p. 26.

1. Tbeli feudal house was part of the Nikozi church; let us remember the Eredvi Inscription, where Saint Episcopes Stefane is mentioned from Nikozi, who was the builder of the church. As we mentioned earlier, Michael could be considered as the builder or renovator of Nikozi Church¹⁷⁴ (He is mentioned as the renovator of the church in Nikozi inscriptions). It seems that during the time only the member of Tbeli feudal house or their close ally,¹⁷⁵ who could have such power, as Tbeli feudal house controlled the political, social and economic climate in the region during the X century. After the death of Stepane, Michael became the Episcopes of Nikozi. * We could also suppose that Michael, who is mentioned to be an Episcopes along with Vakhtang in the Tbeti inscriptions, could be the Michael who is mentioned in the Ditsi inscription and who could also be a son of Vakhtang.

2. It could also be that the inscription made on Ditsi church was made by one of the Michael's mentioned in Ateni Sioni inscriptions. It is worth mentioning that on Ditsi church we see cross shaped scratches made on the red stone. It seems that Ditsi church was frequently visited by pilgrims and it could be that one of them made an inscription.

In the end, we would like to say that newly discovered inscriptions on Ditsi church fills the gaps in the history of Shida Kartli, one of the oldest regions of Georgia. The surrounding area of the church is covered with turf; however archaeological research could open a new chapter in the history of the region by discovering new inscriptions.

¹⁷⁴ Ibid, p. 188.

¹⁷⁵ I. Megrelidze, Mentioned Works, p. 137. It is worth mentioning that G. Sadzaglishvili (Catholicos Kirion II) dated Nikozi inscriptions back to VII-VII. Village Tcharebi supposedly belonged to Kharaisdze feudal house (we encounter Giorgi Kharaisdze and Stepane Kharaisdze) G.Sosiashevili, Virsha Monastery and Virsheli house, Gori State Teaching University, Collections of Works, Tb., 2015, pp. 66-79.

* Supposedly, he (Michael) was the grandson of Ivane Tbeli, because during the second half of the X century Ivane's descendents reigned. It is worth mentioning that according to Nikozi inscriptions Michaels nephews name was Ioane, therefore, we could suppose that he was named after his grandfather-Ivane Tbeli. Whom, Korneli Kekelidze considers to be a nephew of Ioane Modrekili (X century). Also Michel I (episcope of Kartli during Vakhtang Gorgasali's reign) (450-467), Michel II (774-78), but he does not fit into our site; From our point of view it should be Michel III Episcope (940-952), but the question is, was it really him? Was he a Michel, Mentioned in Tcharebi inscription?

BIBLIOGRAPHY:

1. Abramishvili G., From the history of early middle century architecture, Tb., 2012.
2. Akhuashvili I. Georgian Names & Surnames, Tb., 1991.
3. Alimbarashvili I., Dimitri Megvniinetukhutsesishvili, Tb., 2016.
4. Amiranashvili S. History of Georgian Art, Tb., 1961.
5. Ancient Georgia, part II, Tf., 1911-1913.
6. Annotated Lexicon, part III, Tb., 2004.
7. Annotated Lexicon, part IV, Tb., 2007.
8. Bakradze A., X Century Inscriptions of Medjuda Gorge, Tb., 1956.
9. Barnaveli T., Ateni Sioni Inscriptions, Tb., 1957.
10. Batonishvili V., Description of Georgian kingdom, Kartlis Tskhovreba, texts edited by S. Kaugchishvili, part IV, Tb., 1973.
11. Beridze V., Old Georgian Architecture, Tb., 1956.
12. Beridze V., Old Georgian Architects, Tb., 1956.
13. Brosset M., Rapports sur un Voyage archeologique dans la Georgie et dans l'Armenie, executee en 1847-1848 par M. Brosset. Membre de l'Academie Imperiale des Sciences. 2 de livr. VI, St. Petesbourg, 1851.
14. Danelia K., Sardjveladze Z., Georgian paleography, Tb., 1997.
15. Description of Georgian history and cultural sites, part V, Tb., 1990.
16. Documents from the history of Georgian Social relations, edited by N. Berdzenishvili, part I, Tb., 1940.
17. Georgian Central Historical Archives, foundation 1448, document #3602.
18. Georgian Central Historical Archives, foundation 1448, document #201.
19. Georgian Central Historical Archives, foundation 213, document #533.
20. Georgian inscriptions. Fresco inscriptions, I, Ateni Sioni, prepared for publication by Guram Abramishvili and Zaza Aleksidze, Tb., 1989.
21. Georgian Inscriptions. Lapidary inscriptions, I, Eastern and Southern Georgia (V-X cc). Prepared for publication by N. Shoshiashvili, Tb., 1980.
22. Georgian Legal Sites, texts published by Prof. I. Dolidze, part III, Tb., 1970.
23. Gorgidzhanidze Farsadan, History, S. Kakabadze publication, Historical Moambe, part II, Tb., 1925.
24. Gori Historical-ethnographic Museum, foundation, 8235; #128.
25. Gori regional Archives, foundation # 3, document #49.
26. Gvasalia J., Essays on the Historical-Geographical aspects of Eastern Georgia; Tbilisi, 1983.

27. Gvasalia J., Historical Sites in Small Liakhvi Gorge, Tb., 1976-77.
28. Gvritishvili D., From the history of Georgia's Social Relations, Tb., 1955.
29. Historical Chrestomathy of Georgian Language, part I, V-X century sites, published by I. Imnaishvili, Tb., 1953.
30. Historical Moambe, book I, 1925.
31. Imnaishvili I., Historical Chrestomathy of Georgian Language, part I, Tb., 1970.
32. Information gathered by Batonishvili Davit and his brothers, 1744-1844, Tf., 1906.
33. Ioane Kartvelishvili, memoirs, A. Ioseliani research, edition and remarks, Tb., 1955.
34. Janashia S., Feudal Revolution in Georgia, Tf., 1935.
35. Janashia S., Georgia in early Feudalism path, Tf., 1937.
36. Javakhishvili Iv., Extracts, part VII, Tb., 1984.
37. Javakhishvili Iv., History of Georgian Law, book II, part 2, Tf., 1928.
38. Javakhishvili Iv., History of Georgian Nation, book II, Tb., 1948.
39. Journal Kvali, 1903, #23.
40. Kakabadze S., Genesis Issues of Georgian Statehood, Historical Moambe, book I, Tf., 1924.
41. Kartlis Tskhovreba, edited by Academician R. Metreveli, part I, 2008.
42. Kartlis Tskhovreba, text was edited by S. Kaugchishvili as according to the original texts, part I, Tb., 1955.
43. Kharadze K., Historical geography of Georgia, Shida Kartli, Tb., 1992.
44. Khutsishvili N., Ownership in Georgia of Monastery of Cross in Jerusalem, Tb., 2006.
45. Lortkipanidze M., Political Unification of Feudal Georgia, Tb., 1963.
46. Makalatia S., Liakhvi Gorge, Tb., 1971.
47. Megrelidze I., Antiquities and inscriptions in Liakhvi Gorge, Matsne (Series of History), # 4, Tb., 1971.
48. Megrelidze I., Antiquities and inscriptions of left bank of river Didi liakhvi, collection of works of Tbilisi Pushkin State Pedagogical Institute, part IX, Tb., 1957.
49. Megrelidze I., Antiquities in Liakhvi Gorge, part I, Tb., 1984.
50. Megrelidze I., Antiquities in Liakhvi Gorge, part II, Tb., 1997.
51. Megrelidze I., Antiquities in Staliniri and Zemo Nikozi, Collection of works of Stalin State Pedagogical Institute, part I, Tb. 1952.
52. Mepisashvili R., Beri Church, Georgian Art, # 7, Tb., 1971.

53. Mepisashvili R., Eredvi Architectural site of 906, Georgian Art, # 4, 1955.
54. Mepisashvili R., Eredvi Saint George church builder's inscription, Scientific Academy publications, part V, # 10, 1944.
55. Mepisashvili R., Historical sites on in South Ossetia territories, # 14, 1968.
56. Ninidze D., Kings of the Province, Tb., 1995. Edited by O. Tchubinidze, Tb., 1996.
57. Otkhmezuri G., Epigraphics of Mountainous Shida Kartli, edited by A. bakradze and O. Tchubinidze, Tb., 1996.
58. Photopic publication about Nobelties in Kartl-Kakheti, edited by Z. Tchumburidze, Tb., 2005.
59. Rcheulishvili L., Small Church of Zemo Nikozi Architectural Complex, works, Tb., 1946.
60. Registration documents of Ditsi Virgin Saint Mary Church, Ministry of Justice of Georgia, National Agency for Public Registry, Gori regiona Archives, E-version # 26724.
61. Shida Kartli, Architectural heritage of Small and Large Likahvi Gorges (Tskhinvali Region), I, 1981-1983 expedition, Tb., 2002.
62. Shoshiashvili N., Tsiskarishvili V., Tskhrakara Church Inscription in village Dodoti, Georgian national museum momabe, XIX-A and XIX-B, 1957.
63. Sosiashvili G., About certain toponyms of Shida Kartli, Gori Teaching University, Arnold Chikobava Language Studies Institute, Conference dedicated to the memory of Prof. G. Burtchuladze, Collection of works of Scientific Conference, 2012.
64. Sosiashvili G., Antiquities of Ditsi and Religious life, collections of works of the Center for History and Archaeology at Gori State Teaching University, #2, 2011.
65. Sosiashvili G., Asomtavruli inscriptions discovered in Ditsi, journal Karozi, # 72, 2016.
66. Sosiashvili G., Asomtavruli Inscriptions on Ditsi Saint Mary Virgin Church Near the Russian Occupational Line, Pro Georgia . Journal of Kartvelological Studies, #26, Centre for East European Studies, Faculty of Oriental Studies, University of Warsaw, Warsaw, 2016.
67. Sosiashvili G., Epitaphs from village Ditsi, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, faculty of Humanities, collection of works of Georgian Institute for History, XI, 2016.

68. Sosiashvili G., From the history of Small Liakhvi Gorge (Village Kordi), Tb., 2007.
69. Sosiashvili G., From the history of Small Liakhvi Gorge, Tb., 2011.
70. Sosiashvili G., From the history of Vanati, Tb., 2005.
71. Sosiashvili G., From the history of village Eredvi, Extracts from the history of Shida Kartli, Tb., 2001.
72. Sosiashvili G., History of Ditsi, Tb., 2010.
73. Sosiashvili G., Roads in small Liakhvi Gorge, Journal East and the Caucasus, # 5, 2007.
74. Sosiashvili G., Virshi Monastery and Virsheli house, collections of works of the Center for History and Archaeology at Gori State Teaching University, # 8, 2015.
75. Tabuashvili A., Description of Tskhinvali and surrounding villages (XVIII), Tb., 2013.
76. Tchubinashvili G., History of Georgian Art, part I, Tb., 1936.
77. Topuria V., Inscriptions related to historical sites preserved in Shida Kartli, Historical Moambe, part II, Tf., 1924.
78. Tsagareishvili E., Anonymous historian (Pseudo-Shapuhi) and his history, philological-historical research, V, Tb., 1975.
79. Tsagareishvili E., Georgia in VII-X century Armenian Sources, Tb., 2012.
80. Zhordania T., Chronicles, part I, Tb., 2004.
81. Zhordania T., Chronicles, part II, Tf., 1897.
82. Zhordania T., Documents of Shiomgvime Monastery, Tf., 1896.
83. -
84. IX ,
Georgian Art, 6-a, 1963.
85.
., 1975.
86. - -
., 1898.
87.
., 1963.
88.
. IV,, 1894.

DESCRIPTION OF TABLES

Table I	<ol style="list-style-type: none">1. Fragment of Ditsi Wall (Northern side)2. “Goreebi”, located on the south-eastern part of Ditsi
Table II	<ol style="list-style-type: none">1. Ditsi Archangel church (IX-X)2. Lomisi Saint George church (built by Ditsi inhabitant Kukuri Markozashvili in 2002)
Table III	<ol style="list-style-type: none">1. Marble Stella of Saint George2. Small church built by Ditsi inhabitants Bidzina and Miheil Bidzinashvili nearby the house of their grandfather Vladimer Magaldadze
Table IV	<ol style="list-style-type: none">1. In one of the places in Ditsi, there is a dark-red (Eredvi) stone. As the inhabitants say, this stone was brought from Mtskhetidjvari2. Ditsi church of Virgin Saint Mary (built in 2010)
Table V	<ol style="list-style-type: none">1. Ditsi church of Virgin Saint Mary2. Southern entrance of Ditsi church of Virgin Saint Mary
Table VI	<ol style="list-style-type: none">1. Fragment of damaged wall on the southern entrance2. Approximately 1.5 meters long dark-red stones with two holes
Table VII	<ol style="list-style-type: none">1. Building stone, its upper part is damaged and on the sides we notice the flowery décor (found in the southern side)2. Registration book of Ditsi church of Virgin Saint Mary
Table VIII	<ol style="list-style-type: none">1. Pelagia Shoshiashvili Epitaph2. Nina Bolashvili Epitaph
Table IX	<ol style="list-style-type: none">1. Maksime Mdzinaradze’s wives epitaph2. Damaged Epitaph
Table X	<ol style="list-style-type: none">1. Epitaph of Ermonia’s spouse2. Sidamon Lapachi’s epitaph

Table XI	1. Vano Markozovi's epitaph 2. Dimitri Markozashvili's epitaph
Table XII	1. Aleksii Markozashvili's epitaph 2. Vano Lapachi's wives – Pela's epitaph
Table XIII	1. Sophio Khetagashvili's epitaph 2. Bagriel Markozashvili's epitaph
Table XIV	1. Giorgi Markozashvili's epitaph 2. Mariam Markozashvili's epitaph
Table XV	1. Epitaph of an infant 2. Vladimer Markozashvili's epitaph
Table XVI	1. Anna koranashvili's epitaph 2. Zakaria Mindiashvili's epitaph
Table XVII	1. Aleksandre Koranashvili's Epitaph 2. Svimon Koranashvili's wife- Elisabed's epitaph
Table XVIII	1. Anano Koranashvili's epitaph 2. Damaged epitaph
Table XIX	1. Melania Rcheulishvili's epitaph 2. Davit Sosiashvili's epitaph
Table XX	1. Damaged epitaph 2. Svimon Bolashvili's wife-Mariam's epitaph
Table XXI	1. Ivane Bolashvili's epitaph 2. Natalia Bolashvili's epitaph
Table XXII	1. Sergi Bolashvili's epitaph 2. Ola Bolashvili's epitaph
Table XXIII	1. Estate Bolashvili's Epitaph 2. Giorgi Bolashvili's epitaph

Table XXIV	1. Giga Bolashvili's wives epitaph 2. Damaged epitaph
Table XXV	1. Damaged epitaph 2. Karaman Mindiashvili's wife-Magdan's epitaph
Table XXVI	1. Damaged epitaph 2. Ninia Vatatidze's wife-Nino's epitaph
Table XXVII	1. Natela Sosiashvili's epitaph 2. Shio Mindiashvili's epitaph
Table XXVIII	1. Man's silhouette carved on the grave-stone (belongs to Shio Mindiashvili) 2. Damaged epitaph
Table XXIX	1. Damaged epitaph 2. Mariam Okropiridze's epitaph
Table XXX	1. Vasil Mindiashvili's epitaph 2. Mikheil Lapachi's epitaph
Table XXXI	1. Sona Meshvildishvili's epitaph 2. Damaged epitaph
Table XXXII	1. Damaged epitaph 2. Damaged epitaph
Table XXXIII	1. Damaged epitaph on a stone. 2. Damaged epitaph
Table XXXIV	1. Asomtavruli inscription of builders (Three brothers, Beshken, Goderdzi and Djaridi were mentioned in a builder's inscription on Ditsi Virgin Saint Marry church – X century)
Table XXXV	1. Carved inscriptions discovered in the interior of the church, on a eastern step of a southern pylon

Table XXXVI	1. One line Mkhedrul-Nuskhuri inscription is placed after the tribute inscription of Michael
Table XXXVII	1. Two lined Mkhedrul-Nuskhuri inscription is placed after the tribute inscription of Konstantine
Table XXXVIII	1. Three lined Nuskhuri inscription (scraped inscription (IX-X centuries))
Table XXXIX	1. Three lined Nuskhur-Asomtavruli inscription (tribute to Konstantine Bakanai)
Table XL	1. Three lined Nuskhur-Asomtavruli inscription (tribute to Djaridi –IX-X centuries))
Table XLI	1. Three lined Nuskhur-Asomtavruli inscription (tribute to Konstantine Bakanai)
Table XLII	1. Three graphemes over the human’s graphic illustration (tribute to Konstantine Bakanai)
Table XLIII	1. Cross shaped carved inscription made by pilgrims

1959

1938-1940

2500

1

. 1963. . 36-37.

2

. 1971. . 8-9.

. . 2011, . 7.

(VII),

« »³—

;

« ».

« »⁴.

« » -

« »⁵.

: , ⁶

«... ,

»⁷.

().

, 906-914 .

« » - ; -

XV ,

³ , 1924, . 40.

⁴ , 1983, . 25.

⁵ , . 165-166.

⁶ , . 166.

211, 216.

⁷ , . 167.

8, 1777
(-), II (II)

9,
10

« »,

« ».

X

() ,

8 , .10. -

« ».

« »: «... ...».

.1973, . 362-363.

17 .

(« » - , « »

« » , « » .2 .,1925. , « »

« » - IV, I
VIII - ,
.1995, .135,161. « » ,

9 , .25

10 1744-1844 . ,1906, .15.

.,1955, .81.

X

«

»,

X

IX-X

11

12

13

11

1971.

12

13

«

»

-

(

-

).

«

»

«

»,

,

,

.

« » (.1.2)*. « » -

100

« » . 90- XX ,

I- XX

« »

« » - (), ,

« »
().

2-3 . ,

50- XX

1959

() .15

1938-1940

« » , 7 .16

* (1929)

(1972): « () ...».

15

16

. .1963, .36-37.

. .1971, .9.

()».²⁰

: «

».²¹

() ()

: «

XI ».²²

IX-X

XI

».²³

VI

20

65.

21

22

98.

23

. .5, . 1990, .

. .2, ., 1997, . 15.

7,1971, .

, .1, ., 1936, . 118.

, , .
, , .
, , .
*
, 90- .
(. , . .)

), , (.
, , .
, , .
(.VI 1).

, , .
, , .
, , .
, , .
, , .
(.VI 2).

, 20
, , .
, , .
(.VII 1).

* , , .

XIX

XIX

«...».*

27

«... (.) (.) () ...»

(.)

(.) 22 - ()

.1898 . 8
VIII-1)**

()

» (.

*

27
15.

**

«

«...»

(

)

»

1700

.35,
1448, .3602.)

- 1683 ,

« , 4 ... (Cyp⁰) 1888 .
(. XI-1)

« * (,) , » (. XI-2)**

« , (,) ()
(.)» (. XII. 1)***

«CyJd (1894) 1- (,)
»****

« ...
...» (. XII. 2)*****

« , , , (,) Cy(o?) 187(?) *****
...» (. XIII. 1)*****

30

(II XVIII). .2013, .96.

*

– « ».

**

II XIX

II XIX

1700 .³¹

,
.
.
,
- « ».
- « ».
,
« ».
,
- ,
- ,
« », , « ».
,
,
-

1818 ³²,

XX .³³

:
« () (.)
... * (,) (.)
, » (XIII- 2)**
,
:

31

3602.

32

33

*

**

1448,

, 8235, #128.

., 2010. .23.

« , ... (,) 5 ... , ,
 , .
 ...

« * (.)
(,) 1893 (.)
» (.XIV. I)»

,
1700 ³⁴,
1818 .
,
35

1405 .
() ³⁶
XVIII ³⁷

XVIII ³⁸
—
(1660)³⁹,
—
(1672-1680)⁴⁰,
—
(1690)⁴¹.

* — « ».

34 . 1448, .

3602.

35 - , 8235, #128.

36

(II . XVIII). 2013, .96.

37

. 1991.

38

. III., ., 2004 . 66.

39

40

41

, .67.

42. , - (« »)

XVI 43. 1581

44.

XVIII
XIX

45.

46.

47.

()

:

«

(.), 189... (.)^{*} 15, (.) 19 .

(.) - XIV.2».

:

(.)

(.)Cypd (1884)

... ** (- XV.I)

42 () . III., ., 2004 .

67.

43 , . 67.

44 , . 67.

45 , . 433.

46 , . 433.

47 . 213, .

533.

*

**

«... 25 1914 (,) 10- (,) (,) (,)» (.XV.2)

(),

« ».

XIX

() :

« ... (?)

20 48 .(.) 1818 .(.)
» (.XVI.1)

1700 ⁴⁸

1818 ⁴⁹

⁴⁸
3602.
⁴⁹

1448, .
, 8235, #128.

:
() ()
20 ()
() **1873** **ig(13)**» (.) (**XVI-2**)

«...
1913 . (•) » (**17-1**) (**XVII-1**) () **1833** . (•)

« () () ()
() **1900** (.) **18-** (...)»
(**. XVII.2**)^{*}

:
() ()
() () () ()
() () () ()
15- » (.) (**. XVIII-1**) **1915**(.)

50
* .., .., 1990, . 186.

« ...* () () ()
...* *Сы.. (18..)*» (. XVIII-2)

« () () () , 35 (?) ...**
... () () () , 25 (.)

«... () () () , ()
, () () () » (XIX.1)

– 1913.
1818 ,

XX
(1915-1916 .)
.51
,
.52
,
1850
.53

1818 .54,
XX .
– « », , ,
1640 . , ,

* « , , ».
** – « ».
51 . 31.
52 . 4, . 86-87.
53 .
54 ., 2005, . 275. , 8235, 128,
. 137.

«...»⁵⁵

1904 22 (.) (XIX.2) 8

«...» (. XX. 1).*

()

«... ** ()

» (. XX. 2) () *** Cya 181... (gs?) 1

1916 « 18- (,) 96 (,) (,) (,) (.) (.) (. XXI. 1)

55

., 2000, . 126.

* - «...».

** «...».

« ()
1907 (.) 15 (,) ,
(,)»(.XXI. 2)
:

«...
()* 1900 (,) 15 (,) 21 (,) ,
(.XXII. 1)
:

« ... (33)** (.XXII. 2) ,... ,

« ... **
... **
...
, ...
...
- 1900 »**** (.XXIII. 1) ,

« , ... :
1900 ... (,) ... (,) ***** (.XXIII.2)

-
, ()
:

«... *****
30 (,) 19... ***** 17 (,) ,

*
**
*** « ».
**** ,

***** -

***** ,

» (. XXIV. 1)

XX⁵⁶ , XVIII (,).⁵⁷

XX ,
⁵⁸
- .⁵⁹

«... (7) , (.), * (. XXIV. 2) ... ()

« , ** » (. XXV. 1)

« , (s), ... *** ...
, ... (1864) (al?)**** (?) ... » (. XXV. 2)

56 . . 32.

57 . 1448, .

201.

58 . . 47.

59 . . 1990 . 37.

* , .

** .

*** « ».

**** ».

«... (,) ...»

« , ...* (,) » (. XXVI. 1)

· , , .

« ». ** ...
« ...1877 » (. XXVI. 2)

« ».
« , *** ...18...7**** »
(. XXVII. 1)

, (, , 140 ..
) . , - 36 .. , - 55 .. , - 46 ..

() . - ,
(. XXVII. 1)

« () : vz (.) (67) (. XXVII. 2)

* « ».
**
*** « ».

XVIII () 1721 ,
 : «...
 * 60
 (XVIII),
 :
 61 1818 ,
 () -
 62
 :
 () 1916 **

* « »,
 60 » () - . . . 1448, .
 201.
 61
 62 (. XVIII). .2013 .96. 8035,
 128 , .15-20.
 ** ()
 « »

66

XIX

« (...)** (...)» . XXVIII. 2)

(
).

... (?) 1885 .» (. XXIX. 1)

. 21-22

(.21).

66

**

, . 123.

« ».

« , . (?) 1903 (.)
(,) 15-
(...)* » (. XXIX. 2)

-
, :
«... , , »** (.
XXX. 1)

«... ... (...).

«... , (?)
»*** (. XXX. 2)

- ,
:
« (,) (,) (,) , ,
...
:
1894 .,
1929». (. XXXI. 1)

« - (?) (?) » (. XXXI. 2)

-
.
, , , ,
:
« (...) , , (...)» (. XXXII. 1)

*

**

«... (?) (1867) (20) . (... 20
(.) » (. XXXII. 2)

(- « ») XIX .

. . « » . , ;
; ;
- « » - « » . ,
;

« » (. XXXIII. I)
() :
« , , (?) ; ... ()
» (. XXXIII. 2)

* - « » .

« »

« » (,)

() () ,

(« ») (« 4 »)

),

67

68

69

(X)⁷⁰.

67 . « » .1975, .94.

68 , .93.

69 » .4 .1894, .149.

70 , 7,1971, .92.

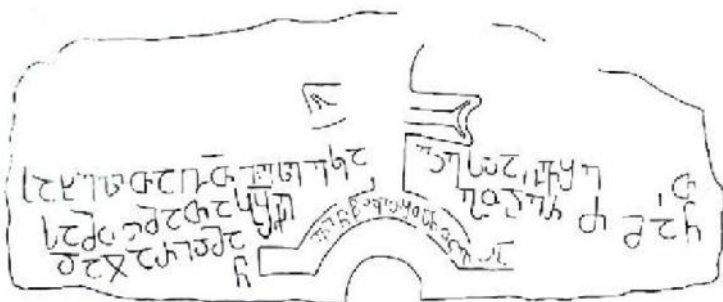
(IX) : ,
()

(142 57).

)
« »() « »() 180
« »().

0,2 0,5 , - 1,2 9,1 .
(), - ,

- « » .

!

לטענהנת א־ת: גלגה || גלג טנתג[--]
 לטת א־ת גלג || גלגגתגת

טט א־תגת
 ה // גת גלגגגגגגגגגג [---]

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.

« , :
 , ,
 »

(+) « »
 « » -
 « »-
 , - IX
 « », « » -
 « », « »
 (« » « »)
 « »⁷³
 « » VIII ⁷⁴ « », (« »)
 (« ») « » ()
)⁷⁵ « » (IX-X)
 (« » , « » , « ») IX , IX

⁷³ (). 1.

⁷⁴ .127-129 . 54, 57, 58, 59.

⁷⁵ ()

. V-X .1980 . 32-33.

I. , . 1989

. 96-97 . 31.

()

1,7 (. XXXVI. 1). 139,

,) « () ». 14 . .(7 2

() « » 0,5 2,0 .

940 , 76

« » « » (X)

77

« »* ().⁷⁸

Ժողովուրդ

« () () () »

()

1,75

« » « »

137,5

0,7 2,0

76

77

*

. « » . 2012. . LIII.

I. . 190 . 15.

«... » . . 1865 . . . 1910 .

78

.170. . 39.

(IX-X)

« »,

134

2,3 -

15

(3 5). (.XXXVIII.1)

ԿՊ
.....ՉՊԸ?...
ՊԸ

1. () ...
- 2.... ...
3. ...

()

(I -X)

« »

« »

131

3 -

. (. XXXIX.1).

« », « » « »

(IX)⁸¹,

(« »)

()

« » « »

« », ,

⁸²

† ԿՊ կՊ ԿՅԵ
 կ[Ե]ՏԵԵ ԵՃՊ
 Խ

⁸¹ I, . 103, . 38.

⁸² 1. (V-X) . 116.

1. () () ()
- 2.
- 3.

« , , »
 ,
 - « »
 « » ()
 ,
 , (.

XLII.1).

() () (IX- X)
 « »
 « , » 120 (. XL.1) 2,8 .
 : « () () » . 40
 . (4 10). 0,5 3,0 .
 « » « » , (),
 « »
 . « »
 « »* , 83 (885)
 ()

* « » - II VIII
 X. « »- « »- ,
 83 1. .95 .29.

ԿՊ ՍՊ ՃՇԿՆԾ
ՆԹՂ ԾՇԻՔՂԿՂ
ԾՆԻԾՂԵ

:

- 1. () ()
- 2.
- 3.

() (IX- X)

, « », « »

() 115

1,5 . ()

« ».

38,5 (3,5 11).

0,5 1,4

.(. XLI- 1)

ԻՂ ՍՂ ԿՂ ԱՆԿԵՆԵՐ ԱՎՂ
ԽՂՆԻ ՂԿԽՂԱՐԵՍԻ ԹԵՍԻ
ՆԽԵ...

:

() () ()

()

« » ,

»

, (« »)

,

« * » ,

XLII.1).

**

()

(. XLII.1).

4 7 .

« » « » ,

12 .

« » -« » ,
« »

*

**

Скв (1026)»⁸⁴.

xfi (6510)

906-914 .

6510 (906) .

: «_____.

914 .⁸⁵

()

: « ()

()

».⁸⁶ ()

« » () 914),

: «... (),

».⁸⁷ (- .)

()

() .

84

(). I.

., 1980. . 172;

, TV, 10, 1944, . 44-45;

, . 1, V-X ,

. 1953, . 3;

, . 1, . 1970; . . .

, . 1975, . 52-53.

XIX , 20.

85

1. . 171.

86

, . 176.

87

, . 177.

()⁹⁵.

« ... »⁹⁶.

() : «...»⁹⁷.

« ... »⁹⁸.

« ... » ()

(« ... »),

() -

95 .

96 .

97 , .174.

98 , .174.

I. .187.

I. .172.

, (.100 -
) , .
 : «
 , ,
 .
 X-XI , ,
 , X , XI
 : (X , (X
), - (X-XI),
 (X-XI .), , ,
 , (X-XI .).
 ».¹⁰¹
 « » , ()
 . « » ,
 () , . 10
 , « » ,
 » ,
 () : «+ ()
 , () ()
 , »¹⁰² .

¹⁰⁰ . " " 14, 1968. .11.
¹⁰¹ . " " 14, 1968. . 101; X-XI
 () , , 1981-1983
 , ., 2002, . 54, 60, 63, 84, 106.
¹⁰² , . 1, . 180; , .
 , ., 1977, . 48.

»¹⁰⁴ : « , () -

« » - « ». II ., 1924, .134; . « » , « » , .354; . « » , . XIX-A XXI- , 1957, .98; . :

X-XI

X ; - (,

» . 254 133 M. Brosset, Rapports sur un Voyage archeologique dans la Georgie et dans l'Armenie, executee 1847-1848 par M. Brosset. Membre de l'Academie Imperiale des Sciens. 2 de livr. VI, St. Petesbourg, 1851, p. 58.

(), , ., 1988, .7.

123. , .1, . 1847 . 7 .122. 12 1848 , .

), ., 2016, .35. 104 , 1, .182.

(), , X . 105 . 106 ,
: « (),
».¹⁰⁷
: « :
(), - (?), »¹⁰⁸ .
: «
(?) »¹⁰⁹ .
: «
() »¹¹⁰
, (6-7
(2-3) .
: «... : -(?) () .
(-) () (« » « ») / ()»¹¹¹ ,
« » -
« ()»? .
X .¹¹²
« »
« », ,
, - « », ,

¹⁰⁵ M. Brosset, *Rapports sur un Voyage archeologique dans la Georgie et dans l'Armenie, executee en 1847-1848 par M. Brosset. Membre de l'Academie Imperiale des Sciens. 2 de livr. VI, St. Petesbourg, 1851, p. 57.*

¹⁰⁶ . . . 133.

¹⁰⁷ , , 1, . 181.

¹⁰⁸ , . 183.

¹⁰⁹ . . 133 « IV. , . 132, .

, . 1896, . 3, 4, 5.

¹¹⁰ . II ., 1924. . 133.

¹¹¹ , , 2, . 28.

¹¹² ” - . ., 1975., C . 100.

() () X
 ())
 ())
 : « (?)»¹¹³
 : «+ ()».¹¹⁴
 : «+ »¹¹⁵
 « , 2 »
 : « () »¹¹⁶
 VIII-IX »¹¹⁷
 « »
 « »
 : « »¹¹⁸
 : « »

¹¹³ . 181.

¹¹⁴ . 182; . II ., 1924., . 133.

« » IX
 () . I ., 1989. . 188

¹¹⁵ , . 187.

¹¹⁶ . I., ., 1984, . 189.

¹¹⁷ , . 1, . 139.

¹¹⁸ , . 182.

», *

119

: «... X

X ».¹²⁰

: -

(?)

: «... ..-

».¹²¹

()

* : - (.).

119

[57], . 179.

120 " .., 1966, . 137.

121 . II .., 1924. . 134.

* ,

).

IX

»¹²².

(15),

».¹²³

¹²⁴

: «

60-70

¹²²

¹²³

¹²⁴

5. , 2007, . 93.

(). . 2, . 172.

., 1975., . 114.

" "

»,¹²⁵

IX

« » — «

»: «

»,¹²⁶

X II,

: «

(XI),

XI

XI »¹²⁷

?

?

28

, 8

: « (, ,) ».

125

126

127

* . 60.

: « ?»¹²⁸
 880 . :
 « ().
 906 (. . 26)
 « » - « » »¹²⁹.
 « » - « » , :
 « » (« »)
 « ».
 : « ()
) () ,
 « » ,
 « » ,
 - « » , ()
 , ».¹³⁰
 * , « » -

864-
 (). I.
 (V-).
 ., 1980, . 168; 8, . 22.
 128 . . II., ., 1997., . 95.
 129 . . II., ., 1997., . 95.
 130 . . I., 2008 . 269.
 *

134

135

*

)

(

134

1963 . 246-247.

135

1963 . 247.

*

()

63, . 69.

904

. 133.

, . . . «
 ())
 ())
 ».¹³⁶
 . . . -
 () ,
 , . . . ,
 . . . ,
 ())
 , . . . « »
 « »
 , . . .
 , 1925¹³⁷ : «
 () , () () () ()
 () .
 ... ,
 .
 () ».¹³⁸

136 . I. , . . . , 1955 . 267.
 137 I, 1925.
 * , « » , (. .).
 138 . . . ()
 I - . . .
 1956. . 6.

(923-926),

- (

)

«

»^{*}
»¹³⁹

: «

()

?
?»¹⁴⁰

: «

»¹⁴¹

*

(923-926)– . . .

139

1956. .7.

1928.,
140

1956. .8.

141

1956. .8.

()

I - . . .

. II. .2.

, , 1897. .207.

()

I - . . .

()

I - . . .

. , :
 ()
 ,
 « » « ».
 ,
 —
 ,
 ,
 ,
 ,
 *
 —
 —
 ,
 ,
 ,
 ,
 ,
 « » « ».
 ,
 ,
 : (—
 . .) « » ,
 ,
 () ,
 « » —
 ,
 ,
 ,
 ,
 ,
 " ,
 " " ,
 " " ,
 " " ,

*

: "... ()
 - . .) ()
 " ... , " 142
 , , - " .
 " ;
 " ()
 , , .
 , , ,
 " " *
 , , : "
 , I (- .
 .) , ,

142
 . I. , ., 1955, . 267.
 *

, « (: «
 , , 50 , » . 55, . 369.
 20 « » .
 : « , ,
 , 50 , 69, . 104;
 , 2 « » (« »)
 , « »
 - ?

„ 143

I 144

: -

145

" "

I

()

: "...

(,).

- (914 .) 80; - , ()
) () 81.
().

()I- - ()II".¹⁴⁶

143

. 25.

144

6- . 1963. , . 44-45.

145

().

. I. . 192.

146

().

. I. . 179.

, : , () ? ?
 - : ?
 ; - , - -
 , , -
 , , ()
 , , - :
 () ,
 (4 .) ?
 , ()
) - ()
 : « ».¹⁴⁷
 - () ,

¹⁴⁷ (). .I .179.
 228

IX

()

X

()

148

X

: «

».¹⁴⁹

X

: «

, «

»

«

»

()

150

*

**
148

20

(. .).

I

6- . 1963., . 29-55.

149

().

. I. . 194 .

150

., 1975, . 38.

().

. I. . 193 .

., 1975, . 36-37.

« »
151

152
1172

153 « »

1392

154 : « : : »

1559 155

151 . . . I . . .
6- . 1963. , 254.

152 3 . . . I. , 2008.17,
282, 442, 560.

153 . . . I., ., 2004. 259-260.

154 . . III. ., 1970. . 177.

155 . . III. ., 1970. . 264.

1697 .¹⁵⁶ (),

, , ;
? , -

IX-X

« », « - »
131 . 3-
« »

(),

() () ()
()

« () »

_____.

906-914 . ,

, - « () » ()

¹⁵⁶

1744- 1844 . ., 1906.

« » , 139,5 .

. « » (), ,

. IX-X , X .

? . () , ,

. () , ,

- () , . X

- , () () ,

, () , X ?

?).¹⁵⁷): « , :

- I

¹⁵⁷ (). .I., .181, . 181.

: « (...?)

»¹⁵⁹

: «

()»¹⁶⁰

« »,

: «

()»¹⁶¹

: -

»)¹⁶², -

« »

« »)¹⁶³

¹⁶⁴

(... »¹⁶⁵ « » « »): «

(« »)

: «1.

(B) ...

()

2. ---

(B)

... . 3. []

»¹⁶⁶

« »

158

159

160

161

162

163

164

165

166

., 1957. . 209.

. 216.

., 1957. . 218.

. 209.

. 211.

. 212.

. 215.

. 219.

().

. I.

., 1989. 171.

980 : 1. () (?) () () . 2.
() () ... 3. ...»¹⁶⁷.

980 « » ,
:
«1. 2. , 3. ...»¹⁶⁸
 ,

() « » : «1* + , ,

· »¹⁶⁹ 1890
170 (VII-VIII
II)

: «... ,

»¹⁷¹ .
: « () ()
»¹⁷² .
: «1+ .()
() »¹⁷³

¹⁷⁴ ()

¹⁶⁷ () . I.

., 1989. 175. () . I.

., 1989. 177. () . I. 186.

¹⁷⁰ . IV. ., 1894. 181.

¹⁷¹ ., 1898 .7.

¹⁷² . 187.

¹⁷³ . I., ., 1984.

¹⁷⁴ . I., ., 1984, . 137.

, * : «
 .. () , ()
 () () () , () ,
 () () () »¹⁷⁵.
 , () ,
 : _____ -
 () .
 ,
 ,

VII-VIII ; [76], .7;
 : «
 ,
 (,) ,
 () , I (450-467)
 II 774-780 , III
 (940-92) , ?»
 . . I., ., 1984 .136;
 * III.
 175 " 43-44, ., 1976-1977, .26;
 III- IV .
 : « , ,
 ... , " 43-44,
 ., 1976-1977, .20; . [57], .156;
 [33], .138. ,
 () -
 , -
 : -
 . 8, 2015, .66-79.

1. (), 2012.
2., 2006.
3., 1961.
4. . III.,, 2004.
5. . IV.,, 2007.
6. - () 1981-1983, 2002.
7. (), 26724.
8. 1991.
9. () I, 1956.
10., 1957.
11. IV, 1973.
12., 1956.
13., 1956.
14. Brosset M., Rapports sur un Voyage archeologique dans la Georgie et dans l'Armenie, executee en 1847-1848 par M. Brosset. Membre de l'Academie Imperiale des Sciences. 2 de livr. VI, St. Petesbourg, 1851.
15. " " 43-44,, 1976-1977.
16., 1983.
17., 1955.
18. () II,, 1925.
19. 3. 49.

20. 1948. . 3602. .
21. 1948. . 201. .
22. 213 533. .
23. - . 8235. 128.
24. . . ., 1997.
25. (.
26.), . I. ., 1925. . . II. .2. .
1928. . . II. .2. .
27. . . II. .2. .
1948. . . VII. . 1984.
28. . . . 1935 .
29. . . ., 1937.
30. " " . II . III ., 1911-1913.
31. . . I., ., 1955. . . I., 2008.
32. . . I., ., 2004.
33. . . II., ., 1897.
34. ((. ., 1896.
35. " (" ") 1903, 7 23.
36. . . ., 1955. . .
37.
- I., ., 1970. . . I, 1925.
38. . . V- . . I.
39. . ., 1953. .
40. . . . I., ., 1924. .

44. - .
45. . ., 2005. (). . I.
46. (V-). . I.
47. ., 1980. ., 1989.
48. ., 1963.
49. 1744- 1844 . ., 1906.
50. . ., 1971.
51. . . I., ., 1984.
52. . . II., ., 1997. ()
53. . . . I ., ., 1957. . . I., ., 1952.
54. () 4. ., 1971.
55. - . " " 14, 1968. 906 ()
56. . 4, 1955. (,).
57. 7, 1971. ()
58. . () . V, 10, 1944.
59. ., . - . ., 1975.
60. . I .
61. 6- . 1963. ., 1995.

62. " " - , .
1966.
63. . . 5., ., 1990.
64. . . III. ., 1970.
65. () .
. ., 1946.
66. - . ., 1898.
67. " " 72, 2016.
68. - . ., 2011.
69. . .
70. . () . 8, 2015.
. ., 2005.
71. . ()
) ., 2007.
72. . . .
2011.
73. . ., 2010.
74. . .
75. . 2., 2011.
" 5., 2007.
76. - . .
77. . , 2012.
« »
- Georgia. () Pro
, 26, - ,
() ., 2016,

78. , XI, 2016.
79. (II . XVIII) ., 2013.
80. , 1963.
81. II ., 1924.
82. IV. ., 1894.
83. - , 1992.
84. , 2006.
85. VII- , 2012.
86. " " " " " " (-) .
- V. ., 1975.
87. I, ., 1936.
88. I - I- , 1957.

- I. 1 -) (
- 2 - " ", -
- II. 1 - (I - .)
- 2 - (
- 2002).
- III. 1 - .
- 2 - ,
- IV. 1 - ()
- 2 - (2002).
- V. 1 - .
- 2 - .
- VI. 1 -
- 2 - , , 1,5
- VII. 1 - , (,).
- 2 - .
- VIII. 1 - .
- 2 - .
- IX. 1 - .
- 2 - .
- X. 1 - .
- 2 - .
- XI. 1 - .
- 2 - .
- XII. 1 - .
- 2 - .
- XIII. 1 - .
- 2 - .
- XIV. 1 - .
- 2 - .
- XV. 1 - .
- 2 - .

XVI. 1 -
 2 -
 XVII. 1 -
 2 -
 XVIII. 1 -
 2 -
 XI . 1 -
 2 -
 X . 1 -
 2 -
 X I. 1 -
 2 -
 X II. 1 -
 2 -
 X III. 1 -
 2 -
 X IV. 1 -
 2 -
 X V. 1 -
 2 -
 X VI. 1 -
 2 -
 X VII. 1 -
 2 -
 X VIII. 1 -
 ().
 2 -
 X I . 1 -
 2 -
 X . 1 -
 2 -
 X I. 1 -
 2 -
 X XII. 1 -
 2 -
 X XIII. 1 -
 2 -

X XIV. 1 - ()
- , ()
.).
X V. 1 - ,
.)
" X XVI. 1 - " (")
" -).
" X XVII. 1 - " (")
" -).
" X XVIII. 1 - ()
" (IX-).
" X XI . 1 - ()
" " " ()
.)
" XL. 1 - (")
" " " ()
() IX -).
" XLI. 1 - () " "
" " ()
...).
" XLII. 1 - , ... IX -
()
).
" XLIII. 1 - ,

ტაბულები:

Tab. I

ტაბ. I

№1

№2

Tab. II
№1

ՇՏԾ. II

№2

Tab. III
№1

ՊՏԾ. III

№2

Tab. IV
№1

ճՏՏ. IV

№2

Tab. V
№1

ჭობ. V

№2

Tab. VI
№1

ՇՏձ. VI

№2

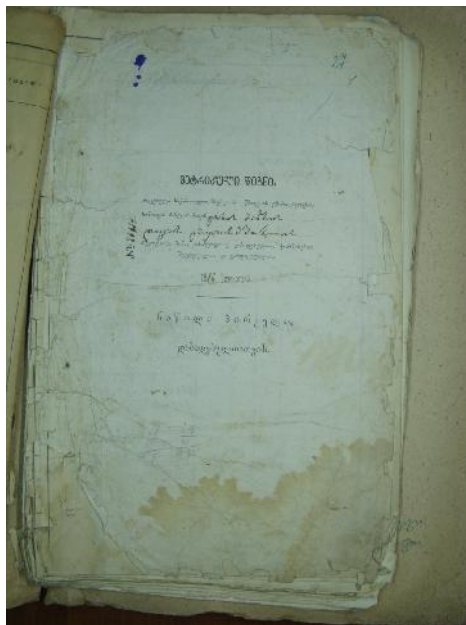

Tab. VII
№1

ტაბ. VII

№2

№2

Tab. IX
№1

ჭობ. IX

№2

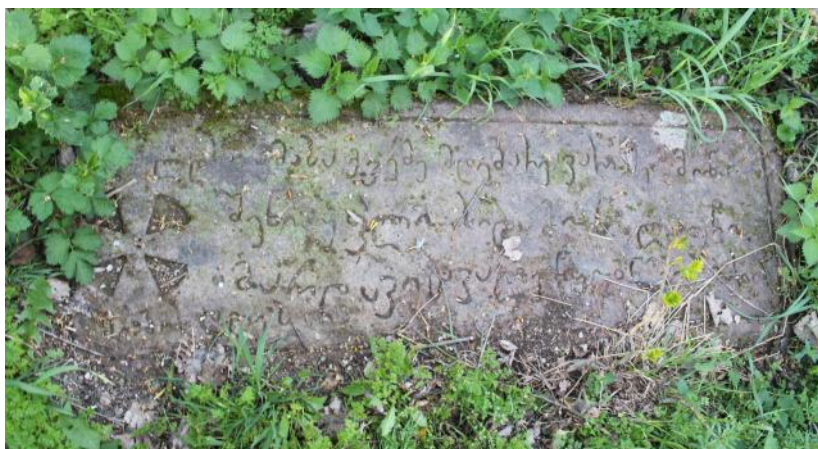

Tab. X
№1

ՊՏԺ. X

№2

Tab. XI
№1

ჭაბ. XI

№2

Tab. XII
№1

ՇՏԾ. XII

№2

Tab. XIII
№1

Պատ. XIII

№2

№2

№2

Tab. XVI
№1

ՊՏԺ. XVI

№2

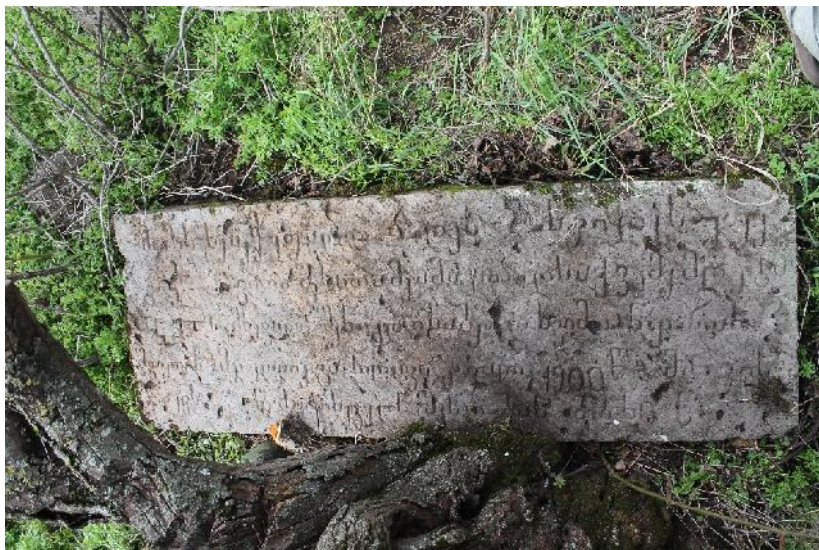

Tab. XVII
№1

թճծ. XVII

№2

Tab. XVIII
№1

թձծ. XVIII

№2

№2

Tab. XX
№1

թ՝ծ. XX

№2

Tab. XXI
№1

ՊՏԾ. XXI

№2

Tab. XXII
№1

թձծ. XXII

№2

№2

Tab. XXIV
№1

ჭაბ. XXIV

№2

№2

№2

№2

№2

№2

Tab. XXX
№1

Պօծ. XXX

№2

Tab. XXXI
№1

ՊՏԺ. XXXI

№2

Tab. XXXII
№1

ჭაბ. XXXII

№2

№2

№1

№1

Tab. XXXVIII

Պատ. XXXVIII

№1

№1

Tab. XL

᠔᠎᠔. XL

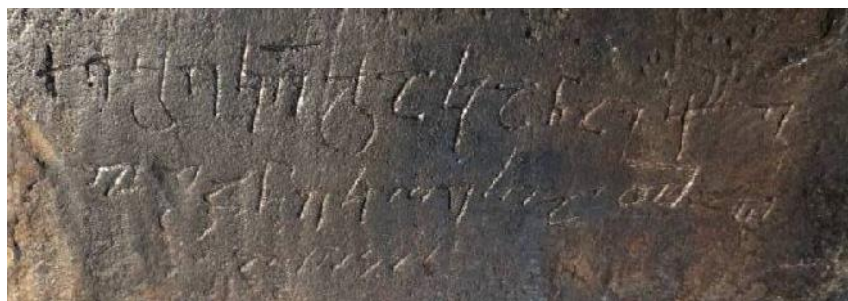
№1

Tab. XLI

ՊՏԺ. XLI

№1

№1

№1

ფოტომასალა

გიორგი სოსიაშვილის მიერ დიციის წარწერების ფოტომასალის გადაცემა სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის, უწმინდესის და უნეტარესის ილია მეორისადმი, გორისა და ატენის მიტროპოლიტის მეუფე ანდრიას თანდასწრებით

Giorgi Sosiashvili presenting the information about the Ditsi Inscriptions to Ilia II, Catholicos Patriarch of Georgia, Mitropolitan Andria is present

, II, , - ,

სოკუპაციო ხაზი სოფელ დიტთან
Occupational Line near village Ditsi

ასე მოჩანს დიციდან ოკუპირებული ქართული სოფლები
This is the view of occupied Georgian villages

დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი
Ditsi Virgin Saint Mary Church

დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძრის ტრაპეზის ქვა
Altar Stone in the Ditsi Virgin Saint Mary church

დიცის ღვთისმშობლის ტაძრის შიდა ინტერიერი
Interior view of the Ditsi Virgin Saint Mary church

აღმოსავლეთ ფასადის სარკმელი
The window on the eastern façade of the church

ადმოსაველეთ სარკმლის საპირე
Cover of the eastern window of the church

სარკმლის საპირის დეკორის ფრაგმენტი
Fragment of the décor of the cover of the window

დიცის ღვთისმშობლის ტაძარში
Inside the Ditsi Virgin Saint Mary church

გიორგი სოსიაშვილი, ელენე კავლელაშვილი და გიორგი
რჩეულიშვილი დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძართან
Giorgi Sosiashvili along with Elene Kavlelashvili and Giorgi Rcheulishvili near the
Ditsi Virgin Saint Mary church

გიორგი სოსიაშვილი და იოსებ აღიმბარაშვილი
დიცის ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარში
Giorgi Sosiashvili and Ioseb Alimbarashvili inside the Ditsi Virgin Saint Mary
church

ეპიტაფიებზე მომუშავე დიციში მცხოვრები ახალგაზრდების ჯგუფი
Group of youngsters working on the Ditsi epytaphs

საძიებლები

ა) პირთა

- აბულ კასიმი 53, 69, 70
ადარნასე კურაპალატი 69-71, 73
ადარნასე ჰერეთის ერისთავი (პატრიკი) 60
არაგვის ერისთავი ზურაბ (იხ: ზურაბ არაგვის ერისთავი)
ალექსანდრე I (საქართველოს მეფე) 5
ალიმბარაშვილი იოსებ 8, 61
ამირანაშვილი შალვა 8
აშოტ კურაპალატი 66
აშოტ მამფალი 50
- ბაგრატ I** აფხაზთა მეფე 58
ბაგრატ IV 62
ბაკურ ყანჩაელი 73-75, 78
ბარლიშვილი იოთამ 28
ბარიშვილი იაკორ 27
ბარიშვილი მელანია 27
ბატონიშვილი დავით 5
ბატონიშვილი ვახუშტი 5, 59, 69, 70
ბატონიშვილი იულონ 5
ბაქრაძე აკაკი 72
ბაღვაში მიქელ 47
ბეშქენი (დიცის ტაძრის ქტიტორი) 42, 44, 45, 52, 76-78, 80
ბიძინაშვილი ბიძინა 13
ბიძინაშვილი მიხეილ 13
ბოლაშვილი ანდრია 19
ბოლაშვილი გიორგი 30
ბოლაშვილი გლახა 29, 30
ბოლაშვილი ესტატე 29, 30
ბოლაშვილი ივანე 29
ბოლაშვილი მარიამ 21, 29
ბოლაშვილი ნატალია 29
ბოლაშვილი ნინა 19
- ბოლაშვილი ოლა 29
ბოლაშვილი სერგი 29
ბოლაშვილი სვიმონ 21, 29
ბროსე მარი 61, 63
- გამრეკელაშვილი** ესტატე 24
გამრეკელაშვილი ქეთევან 24
გასიევი ლერი 17
გვასალია ჯონდო 4, 5, 6, 67, 74, 75, 85
გიორგი II (აფხაზთა მეფე) 58, 68-71, 73-75
გიორგი VIII 5
გოგოლაძე თამაზ 8, 42, 43
გოდერძი (დიცის ტაძრის ქტიტორი) 42, 44, 45, 52, 76-78, 80
გოდერძი მგდეური 68, 74
გორგიჯანიძე ფარსადან 5
გრიგოლ ერისთავთ-ერისთავი 72
გრიგოლი (კახეთის მთავარი) 66, 74
გრიგოლ ფხვენელი 68, 74
გუგუნივა კაკუ 24
- დავით ტბელი** 62
დაჩი კორინთელი 68, 74
დაჩი სხვილოსნელი 68, 74
დრასხანაკერტელი იოანე 70
დუღაძე გიორგი 20
- ელისე** თბილელი ეპისკოპოსი 28
ერეკლე II 5, 9, 22
ერისთავისშვილი ზაად 33
- ვარძიელაშვილი** დათუნა 24
ვატიტაძე ნინია 32

ვატიტაძე ნინო 32
ვახტანგ გორგასალი 85
ვახტანგ IV 5
ვახტანგ ტბელი 82, 86, 87
ვლადიმერ ეგზარქოსი 34, 53

ზურაბ არაგვის ერისთავი 5

თაფლაისძე თევდორე 52
თბილელი ელისე 28
თევდორე (ატენის სიონის წარ-
წერაში მოხსენიებული პირი)
47
თევდორე (ერედვის ეკლესიაში
მოხსენიებული პირი) 57
თეოდოსი (აფხაზთა მეფე) 70
თოფურია ვარლამ 17, 54, 55,
60-64
თუმანიშვილი მანუჩარ 23
თუმანიშვილი ხოსიტა 23

ივანე აბაზაისძე 64
ივანე სხვილოსელი 68, 74
ივანე (იოანე) ტბელი 52-56,
58-60, 67-71, 73-77, 80, 86
იოანე (ატენის სიონის წარ-
წერაში მოხსენიებული პირი)
47
იოანე ბაკურ ყანჩაელის ძე 6,
73-75, 78
იოანე დრასხანაკერტელი (იხ:
დრასხანაკერტელი იოანე)
იოანე (ნიქოზის ეკლესიის წარ-
წერაში მოხსენიებული პირი)
84, 85
იოანე ღმრთისმეტყველი 47
იოანე ყანჩაელი 69

კავლელაშვილი ელენე 8
კაკაბაძე სარგის 5
კეკელიძე კორნელი 85
კვირიკე (კახეთის მეფე) 61, 74

კოლონკელი ფხვენელის ძე 68
კონსტანტინე (აფხაზთა მეფე)
52-54, 58, 65, 66, 68-75
კონსტანტინე ბაკანი (დიცის
ეკლესიის წარწერებში მოხსენ-
იებული პირი) 47-50, 79-81

ლაფანი გაბრიელ 22
ლაფანი ვანო 22
ლაფანი ზურაბა 21
ლაფანი მიხეილ 36
ლაფანი პელა 22
ლაფანი სიდამონ 21
ლაფანი სიმონ 37
ლორთქიფანიძე მარიამ 58, 60,
69, 70, 74

მაისურაძე ოთარ 20
მაკალათია სერგი 3, 6, 10
მამა ყანჩაელი 68, 74
მარკოზაშვილი ალექსი 21
მარკოზაშვილი გაბრიელ 23,
24
მარკოზაშვილი გიორგი 23, 24
მარკოზაშვილი გოგინა 23
მარკოზაშვილი დემეტრე 24
მარკოზაშვილი დიმიტრი 21
მარკოზაშვილი ვალერი 12
მარკოზაშვილი ვლადიმერ 25
მარკოზაშვილი კუკური 12
მარკოზაშვილი მარიამი 24
მარკოზაშვილი მიქელა 24
მარკოზაშვილი პაპუნა 12
მარკოზაშვილი სეხნია 24
მარკოზოვი ვანო 21
მარკოზოვი ნიკა 21
მაღალდაძე ვლადიმერ 13
მეგრელიძე იოსებ 6, 12, 14-16,
18, 19, 55, 56, 61, 62, 67, 85
მეფისაშვილი რუსუდან 14, 40,
54, 55, 58-60, 62, 65, 66, 78, 85
მელეღიეთხუცესიშვილი
დიმიტრი 61

მეშვილდიშვილი სოლო 36
მეშვილდიშვილი სონა 36
მინდიაშვილი ანდრია 31
მინდიაშვილი არჩილ 12, 17
მინდიაშვილი ბერი 33
მინდიაშვილი გიგო 32
მინდიაშვილი ევა 34
მინდიაშვილი ვასილ 36
მინდიაშვილი ზაზა 34
მინდიაშვილი ზაქარია 26
მინდიაშვილი ივანე 36
მინდიაშვილი მაგდან 31
მინდიაშვილი მამუკა 33
მინდიაშვილი მარია 36
მინდიაშვილი მახარე 33
მინდიაშვილი ნათელა 32
მინდიაშვილი პეტრე 33
მინდიაშვილი როხე 36
მინდიაშვილი შოი 33-35
მინდიაშვილი ყარამან 31
მიქაელ მოდრეკილი 85
მიქაელი (ატენის სიონის წარ-
წერაში მოხსენიებული პირი)
83
მიქაელი (ნიქოზის ეპისკოპო-
სი) 82, 84-86
მიქაელი (ტბეთის ეპისკოპოსი)
56
მიქელ I (ქართლის მთავარ-
ეპისკოპოსი ვახტანგ გორგას-
ლის დროს) 85
მიქელ II (ქართლის ეპისკო-
პოსი) 85
მიქელ III 85
მიქელაშვილი შოშიტა 24
მიქელი (ქვ. ჭარების ეკლ. წა-
რწერაში მოხსენიებული პირი)
85
მძინარაშვილი ბადრია 22
მძინარაშვილი გაბრიელ 22
მზინარაშვილი ივანე 38
მძინარაშვილი ნოდარ 20
მძინარაშვილი სოფიო 22

მძინარაშვილი შალვა 20
მძინარიძე მაქსიმე 20

ნათაძე შ. 13

ოთხმეზური გიორგი 64, 85
ოქროპირ ტბელი 61-63, 65, 75
ოქროპირიძე გიორგი 36

პატრიკ ტბელი 60, 61, 65, 75,
76, 82

რჩეულაშვილი სოლომონ 27
რჩეულოვი ვახტანგ 27
რჩეულოვი იულიანე 27

სააკაძე გიორგი 5, 9
სამადაშვილი გიორგი 35
სარა ფხვენელი 68, 74
საძაგლიშვილი გიორგი (კირი-
ონ II) 61, 84
სოსიაშვილი ბერუკა 19
სოსიაშვილი გიორგი 9, 19, 28
სოსიაშვილი ილია 9
სოსიაშვილი დავით 28
სოსიაშვილი მახარებელი 19
სოსიაშვილი ნარიმან 9
სოსიაშვილი ნოდარ 20
სოსიაშვილი პატატი 19
სოსიაშვილი სოლომონ 32
სოსიაშვილი ტატია 19
სტეფანე (ნიქოზის ეპისკოპოსი)
52, 54-57, 80, 86
სულხანაშვილი ბასილა 24
სულხანოვი დავით 34
სუმბატ მამფალი 50
სუმბატ ტიეზიკარელი (სომეხ-
თა მეფე) 70

ტეხოვი ბორის 3, 10

უვაროვა პრასკოვია 84

ფადლა II (კახეთის ქორეპის-
კოპოსი) 67
ფავნელიშვილი პაატა 33
ფსევდო შაპუპი (სომეხი მემა-
ტიანე) 70
ქავთარ ტბელი 53, 59, 60, 62,
65, 75, 76
ქავთარ I ტბელი 76
ქავთარ II ტბელი 76
ქართველიშვილი იოანე 5
ქობულ აბაზასძე 64
ქრისტესიაშვილი ოთარ 41
ქსნის ერისთავი ივანე 33
ქსნის ერისთავი სოლომონ 33
ყანჩელი ბაკურ 6
ყვარყვარე (ნიქოზის ეკლესი-
აში მოხსენიებული პირი) 57
ყორანაშვილი ალექსანდრე 26
ყორანაშვილი ანანო 26, 27
ყორანაშვილი ანნა 26
ყორანაშვილი გრიგოლ 20
ყორანაშვილი ელისაბედ 26
ყორანაშვილი ვაჟა 20
ყორანაშვილი ზაქარია 26
ყორანაშვილი ლევან 13

ყორანაშვილი რობინზონ 20
ყორანაშვილი სვიმონ 26
შოშიაშვილი ანტონა 18
შოშიაშვილი ნოდარ 46, 53, 57,
60, 64, 75, 82, 85
შოშიაშვილი პელაგია 18
ჩოლოყაშვილი ქაქუცა 11
ჩუბინაშვილი გიორგი 15
ცინცაძე ვახტანგ 62
ხადური მიხეილ 20
ხარაისძე გიორგი 85
ხარაისძე სტეფანე 85
ხარშილაძე ნინო 8, 42, 43
ხეთაგაშვილი იოსებ 22
ჯავახიშვილი ზურაბა 24
ჯავახიშვილი ივანე 69, 72, 74
ჯანაშია სიმონ 56
ჯარდი (დიცის ტაძრის ქტი-
ტორი) 42, 44, 45, 49, 50, 52,
76-78, 80, 82
ჯოჯუა თემურ 43

ბ) გეოგრაფიული

აღავერდი 52, 65, 66
ამიერკავკასია 3
არაგვის ხეობა 12
არბო 12, 62
არდისუბანი 24
არმაზი 40, 67
ატენის სიონი 39, 46, 47, 49,
50, 63, 82, 83
ატოცი 12, 65
ავხაზეთი 65, 70, 71

აღმოსავლეთ საქართველო 4,
65
ანაბეთი 58
ახალქალაქის მაზრა 17
ახალშენი 79
ბელოთი 5
ბერის საყდარი 40, 59
ბეშქენაშენი 79
ბიეთი 6, 40, 68, 73-75, 77, 78

ბიზანტია 60, 61
ბორცვის ჯვარი 59-62, 64, 71
ბრეთი 79
ბრეძა 52, 65, 66

ბანძა 17
ბაღმა ლიახვი 19, 22, 23, 26
ბერი 4, 17
ბეგრდისძირი 5, 6
ბორეები 10
ბომბორის უღელტეხილი 66
ბომი 65
ბორი 10, 17, 61, 71
ბრუს ციხე 67

დასავლეთ საქართველო 3, 4, 66
დავლეთი 9
დიდი ლიახვი (მდ.) 6, 52, 59, 68
დიდი ლიახვის ხეობა 4, 5, 7, 58
დისევი 62, 63
დიცი 7-21, 23, 26-28, 30, 33-35, 37-39, 41, 43, 51, 52, 76, 77, 78, 81, 82, 85, 87
დოდოთის ცხრაკარა 53, 59, 60, 68, 75, 76

ერედვი 4, 6, 7, 13, 14, 16, 39-41, 52, 53, 54, 57, 59, 65, 66, 68, 69, 76, 78, 80, 86

ვანათი 7, 62
ვასპურაკანი 70
ვაქირი 26
ვეჯინის ციხე 52
ვირშას მონასტერი 86

ზემო ნიქოზი 59, 84
ზურისუბანი 79
ზღუდერი 65

თბილისი (ტფილისი) 9, 42
თბილისის გუბერნია 24
თერგვისი 28
თრიალეთი 79

იკორთა 78
იმერეთი 61

კახეთი 24, 60, 66, 67, 79
კეხვი 58
კლონა 79
კოდა 24
კუსირეთი 63

ლარგვისი 4
ლიახვი 19, 60
ლიახვის ხეობა 33, 61
ლოწობნის ციხე 66, 67

მაღისი 79
მალრან-დავლეთი 5
მესხეთი 79
მეჯუდა (მდ.) 5, 6, 73, 75
მეჯუდას ხეობა 6, 68, 72, 73, 75
მურჯახეთი 17
მცხეთა 23
მცხეთიჯვარი 13
მცხეთის ჯვარი 41

ნიკორწმინდა 24
ნიქოზი 55, 56, 61, 80, 84, 86

ოსმალეთი 5

პატარა ლიახვი (მდ.) 6, 10, 18, 52, 59, 85, 86
პატარა ლიახვის ხეობა 3-6, 18, 21, 39, 40, 58, 66, 77, 86

ქინვანი 66

რეხულა (მდ.) 67

საამილახვრო 12, 19, 22, 23

საავახტანგო 5

სამაჩაბლო 5

სამცხე 28

სამხრეთ ოსეთი 60

საქართველო 15, 17, 24, 60, 78, 87

საცხუმეთი 4, 6

საყდარი (სოფ.) 79

სიღნაღი 26, 31

სნეკვი 39

ტაო-კლარჯეთი 61

ტბეთი 7, 59-64, 71, 75, 76, 82, 86

ტირძინისი 34, 35

ტკოცა (სოფ.) 65

ტყვიავი 3, 10

უკანა ბეშქენაშენი 68

უსანეთის სტელა 45, 46

უფლისციხე 70, 71, 74

ფრისი 3, 10, 39

ფრონე (მდ.) 67

ფხვინისი 68

ქარელი 12

ქართლი 5, 6, 9, 34, 53-58, 60, 66-71, 73-75, 77, 79, 85, 86

ქართლ-კახეთი 5, 28, 79

ქვემო ქართლი 28

ქვემო ჭარები 85

ქარჩოხის ხეობა 66

ქედისუბანი 79

ქორდი 7

ქსანი (მდ.) 66, 67

ქსნის საერისთავო 5, 75

ქსნის ხეობა 3, 4, 66

ყორნისი 67

შიდა ქართლი 4-7, 52, 58-60, 64-66, 77, 83, 87

შიომღვიმე 72

ჩრდილოეთ კავკასია 3, 58

ცხინვალი 9, 13, 17, 59-61, 63, 66-68, 77

ცხუმი 4

ცხრაზმის ხევი 72, 73, 75

წირქოლი 40, 67

წუნარი 61

წორბისი 67, 68

ჭალისუბანი (სოფ.) 72, 73, 77

ჭარები (სოფ.) 21, 85

ხარის გორა 3, 10

ხეთი 59

ხუენიფუ 24

ჰერეთი 4, 52, 58, 60, 65, 66

INDEXES

a) Persons

- Abul kasimi 141
Adarnase Kurapatat 140, 141, 143
Adarnase Duke of Hereti (Patrick)
134
Alexander I (King of Georgia) 100
Alimbarashvili Ioseb 101, 131, 135
Amiranashvili Shalva 147
Aragvi Duke, Zurab 99
Ashot Kurapatati 130, 139
Ashot Mampali 127
- Bagrat I King of Abkhaz 133
Bagrat IV 135
Bagvashi Mikel 125
Bakradze Akaki 143
Bakur Kanchaeli 100, 143, 144
Barishvili Iagor 114
Barishvili Melania 114
Barlishvili Iotam 114
Batonishvili Iulon 99
Batonishvili Davit 100
Batonishvili Vakhushti 99, 134
Beshken (builder of Ditsi church)
122-124, 128, 145-148
Bidzinashvili Bidzina 104
Bidzinashvili Mikheil 104
Bolashvili Andria 109
Bolashvili Glakha 115
Bolashvili Estate 115
Bolashvili Giorgi 115
Bolashvili Ivane 115
Bolashvili Mariam 115
Bolashvili Natalia 115
Bolashvili Nina 109
Bolashvili Ola 115
Bolashvili Sergi 115
Bolashvili Svimon 115
Brosset Mari 131, 135
- Cholokashvili Kakutsa 103
Chubinishvili Giorgi 106
- D**
Dachi Korinteli 140
Dachi Skhvilosneli 140
Davit Tbeli 135
Djaridi (the person who built the
church) 122-124, 127, 128, 145-148
Dugadze Giorgi 109
Draskhanakerteli Ioane 141
- E**
Elise Tbileli Episcopos 114
Erekle II 99, 110
Eristsvisshvili Zaal 117
- G**
Gamrekelashvili Ketevan 112
Gamrekelashvili Estate 112
Gasievi Leri 108
Giorgi II (King of Abkhaz) 133
Giorgi VIII 100
Goderdzi (builder of Ditsi church)
122-124, 128, 145-148
Goderdzi Mgdeuri 140
Gogoladze Tamaz 101, 122, 123
Gorgidzanidze Farsadan 99
Grigol (Duke of Kakheti) 130
Grigol Duke of Dukes 143
Grigol Pkhveneli 140
Gugunava Kaku 112
Gvasalia Jondo 98, 99, 144, 145,
146
- I**
Ioane (The person mentioned in
Ateni inscriptions) 125
Ioane (the person mentioned in
Nikozi inscriptions) 150, 151
Ioane Draskhanakerteli 141
Ioane Gvrtismetkveli 126

- Ioane Kanchaeli 140, 143, 144
 Ioane son of Bakur Kanchaeli 100
 Ivane (Ioane) Tbeli 129-134, 139-146, 148, 151
 Ivane Abazaisdze 137
 Ivane Skhviloseli 140
- Janashia** Simon 132
 Javakhishvili Ivane 140, 142
 Javakhishvili Zuraba 111
 Jojua Temur 123
- Kakabadze** Sargis 99
 Kanchaeli Bakur 100, 143, 144
 Kvarkvare (the person mentioned in Nikozi church) 132, 133, 140
 Kartvelishvili Ioane 100
 Kavlelashvili Elene 101
 Kavtar I Tbeli 145
 Kavtar II Tbeli 145
 Kavtar Tbeli 134, 135
 Kekelidze Korneli 151
 Khaduri Mikheil 109
 Kharaisdze Giorgi 151
 Kharaisdze Stepane 151
 Kharshiladze Nino 101, 122, 123
 Khetagashvili Ioseb 110
 Kobul Abazasdze 137
 Konstantine (King of Abkhaz) 130, 133, 138, 140-145
 Konstantine Bakanai (the person mentioned in Ditsi sincriptions) 128, 147, 148
 Koranashvili Aleksandre 113
 Koranashvili Anano 113
 Koranashvili Anna 113
 Koranashvili Elisabed 113
 Koranashvili Grigol 109
 Koranashvili Levan 104
 Koranashvili Robinzon 109
 Koranashvili Svimon 113
 Koranashvili Vazha 109
 Koranashvili Zakaria 113
 Kristesiashvili Otar 122
- Ksani Duke (Ivane) 117
 Ksani Duke (Solomon) 117
 Kvirike (King of Kakheti) 134
- Lapachi** Gabriel 110
 Lapachi Mikheil 119
 Lapachi Pela 110
 Lapachi Sidamon 110
 Lapachi Simon 119
 Lapachi Vano 110
 Lapachi Zuraba 110
 Lortkipanidze Mariam 133, 134, 141
- Magaldadze** Vladimer 105
 Maisuradze Otar 109
 Makalattia Sergi 98
 Mama Kanchaeli 140
 Markozashvili Aleksi 110
 Markozashvili Demetre 112
 Markozashvili Dimitri 110
 Markozashvili Gabriel 111
 Markozashvili Giorgi 111
 Markozashvili Gogina 111
 Markozashvili Kukuri 104
 Markozashvili Mariami 112
 Markozashvili Mikela 112
 Markozashvili Papuna 104
 Markozashvili Sekhnia 111
 Markozashvili Valeri 104
 Markozashvili Vladimer 112
 Markozovi Nika 110
 Markozovi Vano 110
 Mdzinaradze Maksime 109
 Mdzinarashvili Badria 110
 Mdzinarashvili Gabriel 110
 Mdzinarashvili Ivane 120
 Mdzinarashvili Nodar 109
 Mdzinarashvili Shalva 109
 Mdzinarashvili Sophio 110
 Megrelidze Ioseb 100, 104-109, 129, 130-131, 135, 136, 139
 Megvinetukhtsesishvili Dimitri 131, 135

- Mepisashvili Rusudan 106, 121, 131, 133, 136, 138, 144, 146
 Meshvildishvili Solo 119
 Meshvildishvili Sona 119
 Michael (episcopus of Nikozi) 132, 150, 151
 Michael (episcopus of Tbeti) 132
 Michael (the person mentioned in Ateni inscriptions) 148-151
 Michael Modrekili 151
 Michel I (episcopus of Kartli during Vakhtang Gorgasali's reign) 151
 Michel II (Episcopus of Kartli) 151
 Michel III 151
 Micheli (the person mentioned in the inscriptions in Kvemi Tcherebi church) 149, 150
 Mikelashvili Shoshita 111
 Mindaishvili Andria 116
 Mindaishvili Archil 104, 107
 Mindaishvili Beri 117
 Mindaishvili Eva 117, 118
 Mindaishvili Gigo 116
 Mindaishvili Ivane 119
 Mindaishvili Karaman 116
 Mindaishvili Magdan 116
 Mindaishvili Makhare 117
 Mindaishvili Mamuka 117
 Mindaishvili Mariam 119
 Mindaishvili Natela 116
 Mindaishvili Petre 117
 Mindaishvili Rokhe 119
 Mindaishvili Shio 117
 Mindaishvili Vasili 119
 Mindaishvili Zakaria 113
 Mindaishvili Zaza 117
- Natadze Sh. 105
- Okropir Tbeli 135, 136, 137
 Okropiridze Giorgi 119
 Otkhmezuri Giorgi 137
- Padla II (Episcopus of Kakheti) 130
- Patrick Tbeli 134, 148
 Pavneshvili Paata 117
 Pseudo Shapuhi (Armenian chronicler) 141
- Rcheulishvili Solomon 114
 Rcheulovi Iuliane 114
 Rcheulovi Vakhtang 114
- Saakadze Giorgi 99, 102
 Sadzaglishvili Giorgi (Kirion II) 131, 135, 150, 151
 Samdashvili Giorgi 117
 Sara Pkhveneli 140
 Shoshiashvili Antona 108
 Shoshiashvili Nodar 125, 129, 132, 137, 138, 144, 145
 Shoshiashvili Pelagia 108
 Sosiashvili Beruka 108
 Sosiashvili Makharebeli 108
 Sosiashvili Patati 108
 Sosiashvili Tatia 108
 Sosiashvili Davit 114
 Sosiashvili Giorgi 114
 Sosiashvili Ilia 102
 Sosiashvili Nariman 102
 Sosiashvili Nodar 109
 Sosiashvili Solomon 116
 Stepane (Episcopus of Nikozi) 131, 132, 133, 147, 151
 Sulkhanashvili Basila 111
 Sulkhanovi Davit 117
 Sumbat Mampali 127
 Sumbat Tiezikareli (King of Armenians) 141
- Taflaisdze Tevdore 130
 Tbeli Elise 114
 Tekhov Boris 98, 102
 Teodos (King of Abkhaz) 141
 Tevdore (The person mentioned in Ateni inscriptions) 125
 Tevdore (The person mentioned in Eredvi church) 132

Topuria Varlam 107, 130, 134-137
Tsintsadze Vakhtang 136
Tumanishvili Khosita 111
Tumanishvili Manuchar 111

Uvarova Praskovya 150

Vakhtang Gorgasali 151
Vakhtang IV 100

Vakhtang Tbeli 149, 151
Vardzielashvili Datuna 111
Vatitadze Ninia 116
Vatitadze Nino 116
Vladimer Exarchos 117

Zurab Duke of Aragvi 99

B) Geographical

Abkhazia 139, 141, 144
Akhalkalaki 107
Akhalshehi 147
Alaverdi 130, 138
Aragvi Gorge 104
Arbo 104, 136
Ardisubani 112
Armazi 121, 139
Atchabeti 129, 133
Ateni Sions 121, 125-127, 136,
148-151
Atotsi 104, 105

Beloti 99
Beri Church 106, 121, 133
Beshkenasheni 147
Bieti 100, 121, 140, 143, 144, 146
147
Botsvisjvari 131, 134-136
Bredza 130, 138
Breti 147
Byzantium 134

Didi Liakhvi (River) 133
Didi Liakhvi gorge 99, 128, 129,
134
Disevi 136
Ditsi 98, 101-120, 122-123, 128,
145-151
Dodoti Tskhrakara 129, 133, 139,
145

Dvaleti 99, 102

Eredvi 99-101, 105, 106, 121, 122,
128-134, 138, 139, 141, 145-149,
151

Gandza 107
Geri 99, 108
Gombori Pass 138
Goreebi 102, 103
Gomi 130
Gori 131, 135, 141
Gru Castle 146
Gverdisdziri 99, 100

Hereti 99, 133, 138

Ikorta 146
Imereti 131, 135

Kakheti 99, 112, 114, 130, 138, 139
Karchokhi Gorge 138
Kerdisubani 147
Kareli 104
Kartli 99, 100, 114, 129-133, 139-
147, 149, 151
Kartl-Kakheti 99, 114
Kekhvi 129, 133
Kharis Gora 98, 103
Kheiti 129, 133
Khuvnipu 112

Klona 147
 Koda 112
 Kordi 102
 Kornisi 130, 139
 Ksani 99, 117, 144
 Ksani Gorge 98, 99, 130, 138, 139
 Kusireti 136, 137
 Kvemo Kartli 114
 Kvemo Tcharebi 147

L
 Largvisi 99
 Liakhvi 98, 103, 110, 133, 134
 Liakhvi Gorge 117, 131, 135, 148, 150
 Lotsobni Castle 130, 139

M
 Magran-dvaleti 99
 Malisi 147
 Mejuda 146
 Medjuda Gorge 100
 Meskheta 147
 Mtskheta 111, 121
 Mtskhetijvari 105
 Mtskhetis Jvari 122
 Murjakheti 107

N
 Nikortsinda 112
 Nikozi 129-135, 140, 147-151
 Northern Caucasus 98, 129, 133

O
 Ottoman Empire 99

P
 Patara Liakhvi gorge 98-100, 102, 121, 129, 130, 138, 146, 149
 Pkhvenisi 140
 Prisi 102, 120

R
 Rekhula 147

S
 Saamilakhvro 104
 Sakdari 147
 Samachablo 99
 Samskhe 114
 Satskhumeti 98, 100

Savakhtango 99, 100
Shida Kartli 99, 100, 108, 122, 123, 128-138, 150, 151
Shiomgvime 135
Signagi 113, 116
Snekvi 120
South Ossetia 129, 134

T
Tao Klarjei 134
Tbeti 101, 129, 131, 133-135, 137, 139, 142, 145, 148, 149, 151
Tbilisi (Tiflisi) 112
Tbilisi governorate 102, 112
Tchalisubani 142, 143, 146
Tcharebi 110, 149, 150
Tergvisi 114
Tirdznisi 117
Tkotsa 147
Tkviavi 98, 103
Trialeti 147
Tsirkoli 121
Tskhinvali 105, 107, 108, 117, 129-131, 134, 135, 137-139, 146
Tskhradzma gorge 142, 143
Tskhumi 98
Tsorbisi 140
Tsunari 131, 135

U
Ukana Beshkenasheni 147
Uplistsikhe 141, 144
Usaneti Stela 125

V
Vakiri 147
Vanati 102, 136
Vasurakani 141
Virsha Monastery 151
Vedzhini Castle 138

Z
Zemo Nikozi 129, 133, 148
Zhinvani 138
Zguderi 147
Zurisubani 147

)

207, 221, 222
221

() 214

(:

I() 162
164, 214
164

219
203

I() 212
IV 215

226 162, 163, 225,
183, 184
183
183
162
162, 221,

222 162
224
200

()
196-198, 228-231, 206

170
170

175
185
184, 185
185
184
177, 184
185
175

185
185
177, 184
214-216
179
187
187
236
IV 162
217, 233, 237
() 189,
207

180
180
173
161, 219, 226,
227, 236
II() 212
VIII 162
164, 195, 196
()
196-198, 206, 228-230
220, 226
162
- 224
() 219
220, 226
180
215
220, 226
220
175
222
179

	221, 226	182
	210, 212	181
()		182
196-198, 203, 204, 206, 228-233		175
196		175
	162	172
		170
		181
	216	175
	220	182
()	206-210,	195
212-214, 219-223, 225, 227-229,		188
232, 237		188
(
) 200		177
()		177
162, 225, 226, 229		177
	(:	191
)	177
(176
) 235, 236		191
201		222
221, 225, 226		
	164	175
I 227		160, 163, 167
II 227		220, 226
162		177
162, 163, 225,		178, 179
226, 229		179, 180
	162	179
(180
) 206, 208, 211, 220		177
236		169
() 214		181
216		169
() 221		180
()		180
206-208, 212, 218-222, 225		169
(179
) 200-204		177
		177

()	II ()
206, 208-210		219	
	179		
	189		176
	203		236
	(-		236
) 222			164, 195, 196
			177
	206-207		
	183		215
(
) 200			168
(171
) 211			
() 222		174
	173, 208, 213-		199, 207,
217		208, 211, 214, 216, 227, 233, 236	
	179		174
	179		
	160, 167		183
		II (II) 162, 166,
	235	178	
			188
)			
	206, 218, 219		230
	169		194, 221, 225-227, 229, 230
170, 215			213-216, 223
180		229	
194		206, 218	
	193, 199-201,		
203, 216, 233, 234		162, 163, 215	
170, 218		222	
221, 222		182	
213			206
	173	214	(
230) 236	
162			

218, 219, 227	161, 199, 202,	-	162, 166, 183
			183
			236
	173		218
	161, 173		230
	162		163
	() 167, 168, 192	()	161
	218		162
	214, 222	219	160, 161, 218,
	219		219
220	160, 171, 202, 208, 212,		161
			163, 169, 178, 181
	162, 166		163, 167, 171,
	215, 216		209, 212, 214-216, 220, 235, 236
	160, 163, 164, 166-180, 183,		219
	186, 188-190, 192, 193, 195, 196,		160-164, 167, 174,
	199, 205, 206, 228-232, 237		175, 177, 188, 193, 194, 206, 213,
	()		218, 219, 228, 236
213, 214, 220, 227			230
	218	-	162
			230
	218	()	162, 223, 229
	230		221, 223-226
	160, 161, 212,		173
218			194
	169, 178, 179		170
	160		194, 195
	230		180
	214		163, 209, 210, 213, 214,
			233, 235, 237
	163, 206-208, 210, 219-		162
	227, 230, 232, 236, 237		220
	166, 180, 183, 214, 218,		() 220
219, 230			(
	213) 169, 174, 178, 179, 181
	230		162
	180		-
	216		
	170		

162	
183	() 160, 167, 193
161, 162	() 219
() 230	
182, 186	213
193	180
160, 212	
	166, 170, 173, 177, 179,
- 214	188, 212-214, 216, 218-220, 229
164, 213, 214, 216, 217, 223,	161
227, 228, 233, 237	194, 219
189, 190	214
218	219, 220
160, 167	(: -
() 166, 180)
180	
184	() 223, 224,
230	229
	() 177, 236
(:	
)	161, 162, 164, 173,
161-164,	189, 193, 195, 206, 212-214, 217-
206, 212, 213	219, 229, 235, 237
160-164,	- 215, 224
166, 174, 188, 193, 194, 206, 212,	
213, 218, 219, 228, 236	161, 163, 164, 170, 171,
221, 223-226	173, 193-195, 206-208, 211-213,
199	218, 220, 228, 230, 231, 237
222, 223, 226	161, 206-208, 212, 214, 218
160, 161, 218, 219	
223-225, 227	

სარჩემო

შესავალი	3
ღივის სიმეწელები	9
ღივის ეპიტაფიები	18
ღივის ღვთისმშობლის ტაძრის ასომთავრული წარწერები	39
ღამოწმებული წგარლები და ლიტერატურა	88
ტაბულების აღწერილობა	94
ტაბულები	246
ფოტომასალა	289
საძიებლები	296

CONTENTS

INTRODUCTION	98
DITSI ANTIQUITIES	102
DITSI EPYTAPHS	108
ASOMTAVRULI INSCRIPTIONS ON DITSI SAINT MARY VIRGIN CHURCH	120
BIBLIOGRAPHY	152
DESCRIPTION OF TABLES	156
TABLES	246
PHOTOGRAPHS	289
INDEXES	302
	160
	166
	174
«	193
	238
	243
	246
	289
	307